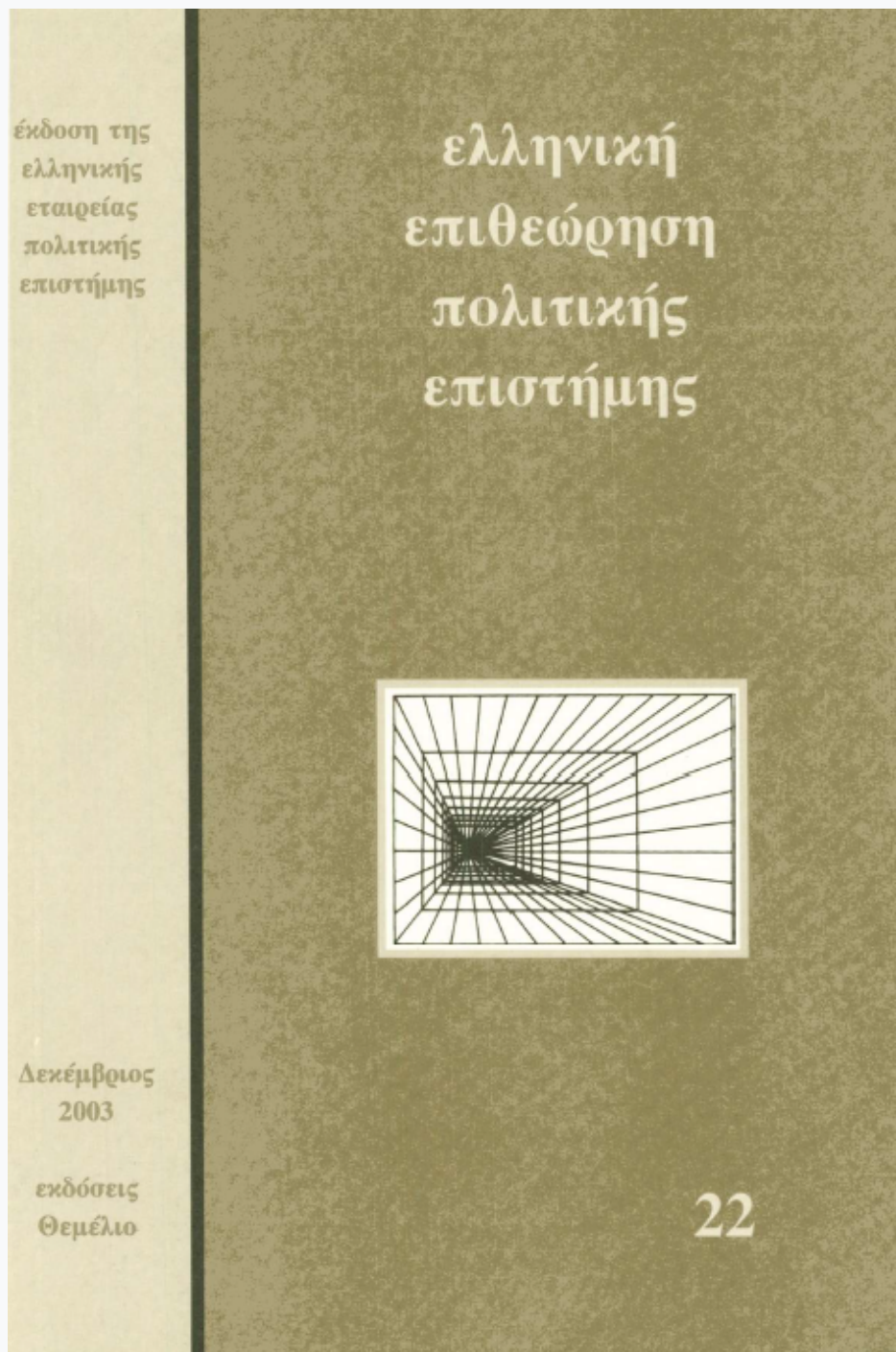

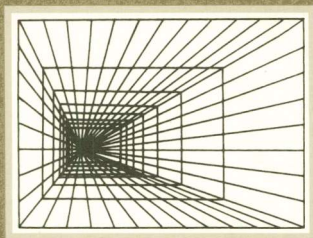
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 22, Αρ. 1 (2003)

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Δεκέμβριος
2003

εκδόσεις
Θεμέλιο

22

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονισμός έκδοσης Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαυρέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Κατερίνα Βλασάκη

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούφλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θεόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210.3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασάκη

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαυρέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Rudolf Arnheim

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 12 Ευρώ - Εξωτερικού 30 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 60 Ευρώ - Φοιτητές 10 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (25 Ευρώ).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ν. Μουζέλης - Γ. Παγουλάτος	Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα	5
Ευ. Βενιζέλος	Από την αντιπροσωπευτική στην ψηφιακή δημοκρατία. Η δημοκρατία ως πεδίο της Νέας Πολιτικής	30
Π. Ζέρη	Η διασφάλιση της «ποιότητας» του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος. Ρυθμιστικές δυνατότητες και προοπτικές	53
Ι. Μποτετζάγιας	Η ομοσπονδία οικολόγων εναλλακτικών: το ελληνικό πράσινο πείραμα	69
Μ. Σαματάς	Ασφάλεια, ελευθερία και δημοκρατία υπό τη συνθήκη Σένγκεν	106
Ν. Χριστοδουλίδης	Το σύστημα πεποιθήσεων του Σπ. Κυπριανού	145

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Π. Καζάκος - Δ. Μπουρίκος	Η κοινωνική πολιτική ανάμεσα σε κράτος και αγορά: κριτική επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας	175
----------------------------------	--	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Ξ. Ι. Παπαρηγόπουλος	Αντώνης Μακρυδημήτρης, <i>Κράτος και κοινωνία πολιτών. Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη</i>	203
Α. Πανταζόπουλος	J. Meynaud, <i>Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα</i>	208

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ**

Εξετάζεται η εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών στη μεταπολεμική Ελλάδα από τη σκοπιά, αφενός, της κοινωνικής ενσωμάτωσης (των φορέων δράσης) και, αφετέρου, της συστημικής ενσωμάτωσης (δηλαδή της ισορροπίας ή μη των κύριων θεσμικών σφαιρών ή υποσυστημάτων της νεωτερικότητας). Από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης, η κατάσταση των ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων σημείωσε σαφή πρόοδο από την προδικτατορική στη μεταδικτατορική περίοδο. Από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης, το πλέον ευδιάκριτο χαρακτηριστικό που υπονόμει την κοινωνία πολιτών κατά την προδικτατορική περίοδο ήταν ο διάχυτος αποικισμός των περισσότερων θεσμικών σφαιρών από το κράτος και το κομματικό σύστημα. Κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης, σημειώνεται μείωση των παλαιών ανισορροπιών και εμφάνιση νέων. Ενώ ο αποικισμός των διαφόρων σφαιρών της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και το κομματικό σύστημα μειώνεται, ο αποικισμός από την ιδιωτική οικονομία βρίσκεται σε άνοδο.

1. ΚΑΠΟΙΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Η κοινωνία πολιτών, όπως και οι περισσότερες έννοιες-κλειδιά στις κοινωνικές επιστήμες, είναι πολύσημη έννοια· η σημασία της ποικίλλει ανάλογα με τα συμφραζόμενα, ανάλογα με τις εξελισσόμενες θεωρητικές και πρακτικές συζητήσεις στις οποίες ενσωμα-

* Ο Νίκος Μουζέλης είναι καθηγητής στο London School of Economics και ο Γιώργος Παγουλάτος είναι επίκουρος καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Το άρθρο αποτελεί τροποποιημένη εκδοχή του «Civil Society and Citizenship in Postwar Greece», στο F. Birtek - N. Diamandouros - T. Dragona - A. Frangoudaki - C. Keyder (επιμ.), *Citizenship and Nation State in Greece and Turkey*, Frank Cass, Λονδίνο (υπό έκδοση).

τώνεται. Για παράδειγμα, στην παλαιά συζήτηση για τη δυναμική και τους τρόπους υπερκέρρασης απολυταρχικών μορφών κυριαρχίας, η κοινωνία των πολιτών γινόταν αντιληπτή ως ένα σύστημα σχετικά αυτόνομων συσσωματώσεων που παρεμβάλλονταν μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων –ως *corps intermediaires* που προστάτευσαν τον λαό από τον κρατικό αυταρχισμό (Alexander, 1998, σ. 3-4). Από την άλλη πλευρά, όταν το ζήτημα αφορά την υπερκέρραση των εμποδίων που θέτει το φεουδαρχικό ή το πατριμονιακό κράτος στην ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, η κοινωνία πολιτών (στο έργο του Μαϋξ, για παράδειγμα) θεωρείται ότι είναι «αστική κοινωνία» *tout court*.

Τελικώς, σήμερα, καθώς η καίρια συζήτηση περί πολιτικής και κοινωνίας τείνει να εστιάζεται σε τρόπους περιορισμού τόσο της αγοραίας λογικής του κέρδους όσο και της αυταρχικής/γραφειοκρατικής λογικής του κράτους, η κοινωνία πολιτών γίνεται αντιληπτή ως μια «τρίτη σφαίρα», ως ένας χώρος εθελοντικών, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που ασκούν ζωτικές λειτουργίες ακολουθώντας μια λογική αλληλεγγύης (Cohen - Arato, 1992). Γίνεται, επίσης, αντιληπτή ως ένα ιδανικό σχέδιο που στοχεύει στη δημιουργία μιας μη παραδοσιακής αλληλεγγύης, μιας αλληλεγγύης η οποία στηρίζεται σε μια λογική καθολικής (universalistic) ενσωμάτωσης στη «φαντασιακή κοινότητα» του κράτους-έθνους (Alexander, 1998).

Λαμβάνοντας υπόψη τις δύο τελευταίες αλληλοσχετιζόμενες εννοιολογήσεις του όρου, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι, στις συνθήκες της ύστερης νεωτερικότητας, μια ισχυρή κοινωνία πολιτών συνεπάγεται δύο βασικές διαστάσεις. Από την άποψη των φορέων δράσης (χρησιμοποιώντας τη γνωστή διάκριση του Lockwood, από την άποψη της *κοινωνικής ενσωμάτωσης*¹), συνεπάγεται την αυτόνομη μάλλον παρά την ετερόνομη ενσωμάτωση πολιτών στα ευρέα πεδία (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό) του κράτους-έθνους. Για να χρησιμοποιήσουμε τη θεωρία του T.H. Marshall (1964), η αυτόνομη ενσωμάτωση συνεπάγεται τη διάχυση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικο-οικονομικών και –θα προσθέταμε– πολιτιστικών δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες.

Από μία θεσμική ή συστημική άποψη (δηλαδή, από την άποψη

1. Για την καίρια διάκριση μεταξύ κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης, βλ. Lockwood (1964).

της *συστημικής ενσωμάτωσης* του Lockwood), μια ισχυρή κοινωνία πολιτών συνεπάγεται μια ισορροπία μεταξύ των κύριων θεσμικών σφαιρών ή υποσυστημάτων της νεωτερικότητας, ενώ μια αδύναμη κοινωνία πολιτών συνεπάγεται πάντοτε διάφορες μορφές ανισορροπίας καθώς η μία σφαίρα «αποικιοποιεί», επιβάλλει δηλαδή τη δική της λογική, σε όλες τις άλλες θεσμικές σφαίρες.² Με βάση την ορολογία του Habermas (1993, 1996, σ. 42-43, 278-282), η κύρια παθολογία των ύστερων καπιταλιστικών κοινωνιών συνίσταται σε μια σαφή θεσμική ανισορροπία μεταξύ αυτού που εκείνος αποκαλεί «σύστημα» (την οικονομία και την πολιτεία) και του «βιο-κόσμου» (την πολιτιστική και την κοινωνική σφαίρα). Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι όσοι έχουν οικονομικό κεφάλαιο μπορούν, μέσω ιδιοκτησίας/ελέγχου των μέσων ενημέρωσης, να αγοράζουν λίγο-πολύ αυτόματα αυτό που ο Bourdieu (1986, 1991, 1994) αποκαλεί πολιτιστικό κεφάλαιο, συνιστά σαφή ένδειξη μιας θεσμικής ανισορροπίας, η λογική του οικονομικού υποσυστήματος διαπερνά και αποικιοποιεί το πολιτιστικό υποσύστημα. Η μετακίνηση από την ανισορροπία στην ισορροπία θα συνεπαγόταν μεγαλύτερη αυτονομία του πολιτιστικού υποσυστήματος. Θα συνεπαγόταν την εφεύρεση μηχανισμών που θα έδιναν στους σημερινούς παραγωγούς πολιτισμού (συγγραφείς, καλλιτέχνες, διανοούμενους) και σε εκείνους που είναι οι νόμιμοι αναμεταδότες του (δασκάλους, ιερείς, γονείς) περισσότερη ισχύ από ό,τι στους κατόχους οικονομικού κεφαλαίου.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1944-1967)

Μετά την ήττα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο Πόλεμο, ο νικητής συνασπισμός των εθνικιστικών και των φιλοδυτικών δυνάμεων εγκαθίδρυσε στη χώρα ένα καθεστώς «ποδηγετούμενης δημο-

2. Με αυτή την έννοια, μια ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών δεν είναι αναγκαίο επακόλουθο της ενδυνάμωσης της αγοράς, όπως τείνει να θεωρήσει ένα μέρος της τρέχουσας βιβλιογραφίας για την ανατολική Ευρώπη. Παρότι η κοινωνία πολιτών πρέπει να θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει την ατομική οικονομική δραστηριότητα και παρότι η κατάργηση των ιεραρχικών/αυταρχικών κοινωνικών σχηματισμών διευκολύνεται από την απελευθέρωση των αγορών, η επακόλουθη υπερτροφία της αγοράς σε βάρος άλλων κύριων θεσμικών σφαιρών ενδέχεται, στην πραγματικότητα, να υπονομεί το σθένος της κοινωνίας πολιτών.

κρατίας». «Ποδηγετείτο» με την έννοια ότι ο θρόνος και ο αντι-κομμουνιστικός στρατός έπαιξαν έναν κυρίαρχο πολιτικό ρόλο καθώς έθεταν, με σαφώς αντισυνταγματικό τρόπο, αυστηρούς περιορισμούς στο τι επιτρεπόταν και τι δεν επιτρεπόταν να συμβεί στο επίπεδο του κοινοβουλευτισμού (Μουζέλης, 1978). Αυτή η μετεμφυλιακή «ποδηγετούμενη» ή «καχεκτική δημοκρατία» (Νικολακόπουλος, 2001) ή εκείνο που ο Τσουκαλάς (1981, σ. 320) αποκαλεί «το βαθιά πρωτότυπο φαινόμενο ενός αυταρχικού καθεστώτος [...] που χτίστηκε υπό την αιγίδα ενός δημοκρατικά οργανωμένου κοινοβουλευτικού κράτους», ήταν ο τρόπος με τον οποίο η ελληνική μεταπολεμική κοινωνία οικειοποιήθηκε, ιδιαίτερα τραυματικά, την ψυχροπολεμική διαίρεση. Ο Εμφύλιος Πόλεμος και το αντι-κομμουνιστικό κυνήγι μαγισσών ως το 1974 νομιμοποίησαν ημιθεσμιοποιημένους μηχανισμούς καταστολής, παρείχαν μια πρόφαση για την έλευση των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967, ενώ μπορούν, επίσης, να θεωρηθούν υπεύθυνοι για τη βαθιά πόλωση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στη μεταδικτατορική περίοδο. Αναμφίβολα, η ήττα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο Πόλεμο διασφάλισε την παραμονή της Ελλάδας στο δυτικό σύστημα θέτοντας τα θεμέλια για τη μεταπολεμική της οικονομική ανάπτυξη και τον μεταπολιτευτικό εκδημοκρατισμό και εξευρωπαϊσμό της – το κοινωνικό κόστος, όμως, που καταβλήθηκε ήταν ιδιαίτερα υψηλό.

α. Η προδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης

Όπως είναι γνωστό, κατά την περίοδο 1944-1967, η κατάσταση της κοινωνίας πολιτών, ιδωμένη από τη σκοπιά των πολιτών και των δικαιωμάτων τους, ήταν σαφέστατα αρνητική. Τα ατομικά δικαιώματα βρισκόνταν υπό σοβαρή περιστολή, εφόσον το κράτος δικαίου και τα δικαιώματα ελευθερίας λόγου, ελευθερίας του συνέρχεται, κλπ., τα απολάμβαναν μόνον οι μη-κομμουνιστές και, ιδίως, οι «εθνικόφρονες». Η ελευθερία των τελευταίων πρακτικά έφτανε μέχρι τη δημιουργία και λειτουργία, υπό την πλήρη ανοχή και συνέργεια των αρχών, διαφόρων παρακρατικών οργανώσεων που συνιστούσαν το «μακρύ χέρι» του κράτους στην πολιτική καταπίεση των αριστερών πολιτών. Τα ποικίλα μέσα διακρίσεων περιλάμβαναν τη θεσμοποίηση εργαλείων, όπως τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων», καθώς και τη συστηματικά μειωτική μεταχεί-

ριση πολιτών αριστερής ιδεολογίας από τις αρχές, ιδίως στην επαρχία.

Τα *πολιτικά δικαιώματα* ήταν, βέβαια, επίσης υπό περιορισμό (απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος, κλίμα πολιτικών διώξεων εναντίον στελεχών και ψηφοφόρων της ΕΔΑ, κλπ.). Το πλαίσιο ψυχροπολεμικής εθνικιστικής πόλωσης της μεταπολεμικής περιόδου δεν παρήγαγε απλώς μια σύγκρουση των συντηρητικών ή φιλελεύθερων αστικών πολιτικών δυνάμεων με τους «κομμουνιστές και συνοδοιπόρους». Ο ιδεολογικός λόγος του μεταπολεμικού κράτους εμφάνιζε τη σύγκρουση αυτή ως άμυνα του έθνους ενάντια στους «εσωτερικούς», «οργανικούς» αντιπάλους του.

Σε ό,τι αφορά τώρα τα *κοινωνικά δικαιώματα*, το πρώτο που πρέπει να επιστημονούμε είναι ότι, σε σύγκριση με δυτικοευρωπαϊκά κράτη, το ελληνικό κράτος κατένειμε ελάχιστους πόρους σε σκοπούς κοινωνικής πρόνοιας. Αυτές οι λειτουργίες εξακολουθούσαν να θεωρούνται υπευθυνότητα της οικογένειας και της τοπικής κοινότητας (Esping-Andersen, 1990). Η μετανάστευση αντιμετώπιζε, ως έναν βαθμό, το πρόβλημα της ανεργίας και η επιμεριστική στόχευση των χρηματοοικονομικών πόρων επίσης συνέβαλλε στη μερική υποκατάσταση ενός απόντος καθολικού κεινσιανού κράτους πρόνοιας (Πετμεξίδου-Τσουλουβή, 1992· Pagoulatos, 2003, σ. 45-46). Έτσι, οι ισχυροί πόροι που διατίθεντο κατανέμονταν βάσει πελατειακών και κομματικών κριτηρίων, οδηγώντας σε έναν «πελατειακό κορπορατισμό» (Σωτηρόπουλος, 2003). Τόσο στον τομέα των συντάξεων, σε εκείνον των κρατικών ιατρικών υπηρεσιών, όσο και στον τομέα των θέσεων εργασίας που δημιουργούσε το κράτος για τη μείωση της ανεργίας, σε όλους αυτούς τους τομείς όσοι βρίσκονταν από την πλευρά των ηττημένων του Εμφυλίου υφίσταντο διαρκώς διακρίσεις σε βάρος τους.

Η απουσία ενός κεινσιανού κράτους πρόνοιας κατά την περίοδο 1944-1974 μπορεί να αποδοθεί σε μια σύμπτωση αιτιών. Πρώτον, ήταν ιδιαίτερα συμβατή με το αυταρχικών τάσεων και, αργότερα, καθαρά αυταρχικό πολιτικό καθεστώς –όπως και στις δύο άλλες αυταρχικές χώρες της νότιας Ευρώπης, την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι οποίες συνέπιπταν με την Ελλάδα ως προς τον κρατικό κορπορατισμό και την έλλειψη κρατικών θεσμών πρόνοιας (βλ. Schmitter, 1995· Σεφεριάδης, 1998). Εάν η κυβέρνηση μπορούσε να εξαλείψει τα εργατικά αιτήματα μέσω της πολιτικής καταστολής των αριστερών εργατικών συνδικάτων και τον διορισμό

φιλικών προς το καθεστώς συνδικαλιστικών ηγεσιών, τότε δεν υπήρχε ανάγκη να αναζητηθούν κίνητρα για εργατική συνεργασία μέσω παραχωρήσεων κοινωνικής πολιτικής και ενσωμάτωσης σε νεοκορπορατιστικές ρυθμίσεις. Κατά δεύτερον, η επίδραση του ίδιου του κϋνσιανισμού στις κυρίαρχες ελληνικές μεταπολεμικές οικονομικές ελίτ, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, ήταν περιορισμένη (Ψαλιδόπουλος, 1990). Αντ' αυτού, γερμανοτραφείς διαμορφωτές οικονομικής πολιτικής, όπως ο διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος, Ξενοφών Ζολώτας, θεωρούσαν τον κϋνσιανισμό συνταγή για προηγμένες βιομηχανικές χώρες, ανεφάρμοστη στην περίπτωση μιας υπανάπτυκτης οικονομίας στον δρόμο της εκβιομηχάνισης (βλ. Καραμεσίνη, 1994). Έτσι, ήταν πολύ περισσότερο προσανατολισμένοι σε ένα μίγμα ορθόδοξων πολιτικών που έδιναν έμφαση στη νομισματική σταθερότητα και σε έναν ισοσκελισμένο τακτικό προϋπολογισμό με αναπτυξιακό χαρακτήρα (η μεταπολεμική ορθοδοξία σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες) δεσμευμένο στην οικοδόμηση μιας βιομηχανικής υποδομής (Καζάκος, 2001). Κατά τρίτον, ο παραπάνω ιδεολογικός προσανατολισμός των διαμορφωτών οικονομικής πολιτικής ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τις πολιτικο-οικονομικές και δομικές εξαρτήσεις (path dependencies) που είχαν προκύψει από τη στήριξη της Ελλάδας στη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ και την υποταγή της στην ηγεμονία των ΗΠΑ (Fatouros, 1981). Τέλος, συντηρητικές και κεντρικές κυβερνήσεις της μεταπολεμικής περιόδου στόχευαν στη σταθερότητα του καθεστώτος και στη λαϊκή συγκατάθεση μέσα από την παγίωση και επέκταση μιας συντηρητικά προσανατολισμένης αστικής και μικροαστικής τάξης της οποίας η ευημερία εξαρτάτο από εξειδικευμένες πολιτικές, όπως η επιλεκτική χορήγηση κρατικών δανείων, επαγγελματικών αδειών, επιδοτήσεων, παραχωρήσεων, συντάξεων και θέσεων εργασίας. Τέτοιες επιμεριστικές/διανεμητικές πολιτικές μπορούσαν να παγιώσουν πελατειακούς τύπους σχέσεων ευκολότερα από τους θεσμούς του καθολικού κράτους πρόνοιας. Το τελευταίο, άλλωστε, αντέβαινε στην τάση των διαμορφωτών οικονομικής πολιτικής να αντιμετωπίζουν αρνητικά τις κοινωνικές δαπάνες ως καταναλωτικές, προτάσσοντας τη μεγαλύτερη δυνατή διοχέτευση πόρων σε επενδύσεις (Pagoulatos, 2003).

Τέλος, στη σφαίρα των *πολιτιστικών δικαιωμάτων*, ο μικρός αριθμός των αποκαλούμενων Σλαβομακεδόνων στη βόρεια Ελλάδα

και, το σημαντικότερο, η μεγάλη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη, δεν είχαν το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Παρότι μεγάλος αριθμός μελών της μουσουλμανικής κοινότητας στη Θράκη ήταν, επισήμως, έλληνες πολίτες, από άποψη εθνοτικής προέλευσης και πολιτισμού ήταν Τούρκοι. Δεν τους επιτρεπόταν, ωστόσο, να αυτοαποκαλούνται Τούρκοι ούτε και είχαν το δικαίωμα να ιδρύουν πολιτιστικές ενώσεις που σχετίζονταν με τον εθνοτικό τους χαρακτήρα. Αυτό, σε συνδυασμό με αυστηρές πρακτικές οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων και αποκλεισμού που ασκούσαν οι τοπικές αρχές (με την ανοχή της κεντρικής κυβέρνησης) έναντι των μουσουλμάνων της Θράκης σήμαινε ότι, εκτός από τους έλληνες κομμουνιστές, ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας αντιμετωπίζονταν και οι Τούρκοι της Θράκης (βλ. *Minority Rights Group International*, 1994).

Σε ό,τι αφορά άλλες *θρησκευτικές μειονότητες*, την ίδια περίοδο υπήρξαν και μετριότερες μορφές αυταρχισμού τον οποίο ασκούσε η Ορθόδοξη Εκκλησία (μια διοικητική προέκταση του ελληνικού κράτους) έναντι μη ορθόδοξων χριστιανών (καθολικών και προτεσταντών) καθώς και έναντι μειονοτήτων που είχαν επισήμως χαρακτηριστεί από την Ορθόδοξη Εκκλησία ως «αιρέσεις» (παλαισημερολογίτες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, κλπ.). Η δραστηριότητα των τελευταίων περιοριζόταν δραστικά υπό το πρόσχημα της συνταγματικής απαγόρευσης του «προσηλυτισμού» (στο Σύνταγμα του 1952) που είχε σκοπό να περικόψει τη δραστηριότητα των μη ορθόδοξων εκκλησιών. Το άρθρο περί «προσηλυτισμού» περιλήφθηκε και στο Σύνταγμα του 1975 υπό τη συντονισμένη πίεση της Εκκλησίας· παρότι, θεωρητικά, ίσχυε αδιακρίτως, στην πράξη χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα από τις δικαστικές αρχές για να δικαιολογήσει επιλεκτικές διώξεις, ιδιαίτερα Μαρτύρων του Ιεχωβά και ευαγγελιστών (Πόλλις, 1988, σ. 54-55).³

Στο αυταρχικών τάσεων ή καθαρά αυταρχικό πολιτικό καθε-

3. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 τα ελληνικά δικαστήρια έχουν συχνά επιχειρήσει να ερμηνεύσουν τη συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού με φιλελεύθερο πνεύμα, περιορίζοντάς τη στη διάδοση θρησκευτικής πίστης που σημειώνεται με παράνομα μέσα μέσω άσκησης πίεσης ή εκβιασμού ή μέσω εκμετάλλευσης της αφέλειας της άλλης πλευράς. Όπως, όμως, σημειώνει ο Κουμάντος, η χρήση τέτοιων μέσων είναι ήδη παράνομη και απαγορευμένη από τον Ποινικό Κώδικα, πράγμα που θα έκανε έτσι κάθε συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη, στην καλύτερη περίπτωση, περιττή (Κουμάντος, 1998).

στώς της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου, οι διακρίσεις σε βάρος εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων δεν ήταν παρά μία πλευρά της γενικής καταπίεσης των πολιτιστικών δικαιωμάτων. Θα ήταν δύσκολο να περιμένουμε από έναν εθνικιστικά εμφορούμενο κρατικό μηχανισμό την επίδειξη κατανόησης και ανεκτικότητας σε τρόπους ζωής αποκλίνοντες από τα κρατούντα πρότυπα «αποδεκτής» συμπεριφοράς. Αναμφίβολα, η αξία των πολιτιστικών δικαιωμάτων ως καθοριστική αρχή της νόμιμης κρατικής συμπεριφοράς είναι μια σχετικά πρόσφατη κατάκτηση του πολιτικού και νομολογιακού πολιτισμού. Πάντως, μια αυταρχική τάση διαπερνούσε τη μεταχείριση από τις δημόσιες αρχές των άλλων, μη εθνοτικών, μη θρησκευτικών, πολιτιστικών μειονοτήτων (παραστατικό παράδειγμα ο παροιμιώδης νόμος εναντίον του «τεντιμπούσμου»), τάση που ξεκινούσε ίσως από μια στάση υπερθάλλουσας αυστηρότητας σε θεσμούς δευτεροβάθμιας ή ανώτερης εκπαίδευσης και διαχεόταν σε επίπεδο πεζοδρομίου με την καθημερινή, επουσιώδους συχνά χαρακτήρα, καταπίεση από πλευράς αστυνομικών οργάνων.

β. Η προδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης

Εάν δει κανείς τώρα την ίδια κατάσταση από μια περισσότερο συστημική οπτική –εάν, δηλαδή, βάσει της ορολογίας του Lockwood, μετακινήσει την εστίαση της ανάλυσης από την κοινωνική στη συστημική ενσωμάτωση– εκεί, το πλέον ευδιάκριτο χαρακτηριστικό που υπονόμει την κοινωνία πολιτών ήταν ο διάχυτος αποικισμός των περισσότερων θεσμικών σφαιρών από το κρατικό και το κομματικό σύστημα. Αυτή η πρώιμη περίοδος υπήρξε μάρτυρας μια ακραίας μορφής «κομματοκρατίας»: η λογική της κομματικής ένταξης και των κομματικών πελατειακών σχέσεων διαπερνούσε ολόκληρη την κοινωνία και υπονόμει την ειδικότερη λογική όλων των θεσμικών υποσυστημάτων, από την εκπαίδευση και τον αθλητισμό ως την ψυχαγωγία και τη θρησκεία. Θα ισχυριστούμε, περαιτέρω, ότι η ίδια αρχή κομματοκρατίας εφαρμοζόταν και στην οικονομική σφαίρα, όπου ανθούσε ο καπιταλισμός μιας στενής ευνοιοκρατικής οικονομικής ολιγαρχίας (crony capitalism). Ο δρόμος για τον πλουτισμό ή τη συγκέντρωση κεφαλαίου εντοπιζόταν λιγότερο μέσω ανταγωνισμού στην αγορά και περισσότερο μέσω αντα-

γωνισμού για τους σωστούς πολιτικούς πάτρωνες, τις σωστές πολιτικές επαφές που διευκόλυναν την πρόσβαση σε πελατειακώς παραχωρούμενα δάνεια από το, ως επί το πλείστον, κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα.⁴ Με τέτοιους τρόπους, οι θεσμοποιημένοι μηχανισμοί που εγγυώνταν την προστασία της εγχώριας βιομηχανίας διασφάλιζαν επίσης την κρατική πολιτική πατρωνία στην οικονομική ζωή μιας έντονα ατροφικής κοινωνίας πολιτών.

Με άλλα λόγια, η υπανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών κατά τη μεταπολεμική περίοδο ή η ουσιαστική της ασφυξία κάτω από την κηδεμονία ενός δεσπόζοντος κρατικού και κομματικού συστήματος, σχετίστηκε αιτιακά με δύο μέγιστους δομικούς περιορισμούς που αφορούσαν, αντίστοιχα, την οικονομική και την πολιτική σφαίρα. Ο πρώτος είχε να κάνει με το ατελές στάδιο ανάπτυξης της οικονομίας: ήταν μια μεικτή οικονομία της αγοράς της «ύστερης-ύστερης» εκβιομηχάνισης (Μουζέλης, 1987) που επιδίωκε να διευκολύνει τη συγκέντρωση επενδυτικού κεφαλαίου σε επιλεγμένους τομείς της μεταποίησης μέσω ενός διάχυτου κρατικού παρεμβατισμού. Ο δεύτερος είχε να κάνει με την επισφαλή και ελαττωματική φύση των κατ' όνομα δημοκρατικών θεσμών της χώρας. Με δεδομένη, δηλαδή, τη θεσμοποιημένη ανωμαλία των εξωσυνταγματικών κέντρων εξουσίας, την ανύπαρκτη δημοκρατική κομματική παράδοση και την απουσία καθολικών θεσμών που διασφάλιζαν τα δικαιώματα του πολίτη και την ισότιμη μεταχείριση από τον νόμο, η προς τα επάνω κοινωνικοοικονομική κινητικότητα ή, ακόμη, και η απλή κοινωνικοοικονομική επιβίωση στηριζόταν στην πατρωνία επιφανών κομματικών βαρόνων που, υπό τον μεγεθυντικό φακό της ακραίας κοινωνικής ανασφάλειας, αντιμετώπιζονταν ως καιρικοί κλειδοκράτορες της εξουσίας. Έτσι, η σχετική «καθυστέρηση» –τόσο κοινωνικοοικονομική όσο και πολιτική– της μεταπολεμικής Ελλάδας συντέλεσε στην ενίσχυση μιας διάχυτης αίσθησης κοινωνικής ευπάθειας. Σε μια γοργά αστικοποιούμενη χώρα με αγροτικές, ευρέως ανεκπαιδευτες μάζες που έσπευδαν στις πόλεις για να τις υποδεχτεί ένα ανύπαρκτο κράτος πρόνοιας, αυτή η ευπάθεια κατέληγε στην παγίωση του παραδοσιακού ελέγχου που ασκούσαν οι πελατειακές σχέσεις στην πολιτική κοινωνία.

4. Για την πελατειακή φύση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής, βλ. Petropoulos (1968) (για τον πρώιμο 19ο αιώνα) και Legg (1969).

3. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Εάν η εγκαθίδρυση της δικτατορίας των συνταγματαρχών επέτεινε δραματικά τις αδυναμίες της κοινωνίας πολιτών της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου, η πτώση της, το 1974, εγκαινίασε μια περίοδο σημαντικής προόδου στη σφαίρα των δικαιωμάτων των πολιτών. Η εκ νέου εγκαθίδρυση ενός κοινοβουλευτικού συστήματος που περιλάμβανε ένα νόμιμο κομμουνιστικό κόμμα και η άμβλυνση των διακρίσεων σε βάρος των οπαδών της Αριστεράς σήμανε μια σημαντική διάδοση ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Το ξέσπασμα της πολιτικοποίησης το οποίο, φυσικώ τω τρόπω, ακολούθησε μετά τη μακρόχρονη παράλυση της πολιτικής ζωής που είχαν επιβάλει οι συνταγματάρχες, επιτάχυνε την εσωτερίκευση αυτών των δικαιωμάτων από τη μεταδικτατορική ελληνική κοινωνία, αν και με το κόστος μιας διάχυτα συγκρουσιακής πολιτικής ατμόσφαιρας και μιας λιτανείας μαξιμαλιστικών αιτημάτων (Pappas, 1998). Αυτή η τελευταία είχε πολλά να κάνει με τον παραδοσιακό διωγμό της Αριστεράς, την απουσία του συνδικαλιστικού κινήματος από τις πολιτικές διαδικασίες μετάβασης στη δημοκρατία,⁵ την απόσταση του ΠΑΣΟΚ από την παράδοση της δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και τις *tiers mondiste* τάσεις του (Verney, 1994), όπως και με τον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της πολιτικής πρακτικής και του πολιτικού λόγου του συντηρητικού κόμματος.

Από την άλλη πλευρά, δημιουργήθηκαν νέες συστημικές/θεσμικές ανισοροπίες οι οποίες υπονόμειναν όποια ισχύ κέρδιζε η κοινωνία πολιτών. Μία από αυτές προήλθε από το γεγονός ότι τα προδικτατορικά μη κομμουνιστικά κόμματα μαζικοποιούνταν χωρίς όμως να εκδημοκρατίζονται –χωρίς, δηλαδή, να αποβάλλουν τις δεσποζούσες πελατειακές, λαϊκιστικές ή ακόμη (στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ) και μεσσιανικές τάσεις τους. Αυτές οι τάσεις άρχισαν κάπως να υποχωρούν στα δύο μεγαλύτερα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία, μόνον κατά τη δεκαετία του 1990. Συνολικά, ωστόσο, τα στοιχεία κομματοκρατίας στο κοινωνικοπολιτικό σύστημα εντάθηκαν κατά τη μεταδικτατορική περίοδο. Καθ'

5. Αντίθετα από την περίπτωση της Ισπανίας, όπου τα εργατικά συνδικάτα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της μετάβασης στη δημοκρατία (Maravall, 1993· Ζαμπαρούκου, 1996).

όλη την περίοδο μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980, τα πολιτικά κόμματα ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο οργανωμένων ομάδων και συνδικάτων. Όταν άρχισαν, διστακτικά, να εμφανίζονται νέες μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) πολιτών, τα πολιτικά κόμματα εξακολούθησαν να επιδιώκουν τον αποικισμό της σφαίρας της συλλογικής δράσης, προσπαθώντας να επεκτείνουν την επιρροή τους και στις ΜΚΟ. Έτσι, κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, το κομματικό σύστημα διεκδίκησε την παγίωση του ελέγχου του επί της κοινωνίας πολιτών. Πρέπει όμως να σημειωθεί, ως εν δυνάμει αντισταθμιστική, η παράδοση ενός ισχυρού (τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1970) φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα και η ανάδειξη, τις τελευταίες δεκαετίες, και άλλων «νέων κοινωνικών κινήματων», όπως το γυναικείο, το οικολογικό, κλπ.

Μια άλλη ανισορροπία ήταν το γοργό άνοιγμα της οικονομίας στον διεθνή ανταγωνισμό, υπό την επίδραση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με το ελληνικό κράτος όμως να αδυνατεί να παίξει έναν πλήρως εποικοδομητικό ρόλο λόγω των διαρθρωτικών του αδυναμιών (Spanou, 1998). Οι διαδικασίες ανοίγματος και εξευρωπαϊσμού της οικονομίας είχαν ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της επιρροής του κράτους ενώπιον μιας επεκτεινόμενης και διεθνοποιούμενης ιδιωτικής οικονομίας. Με την επέκταση, ωστόσο, της επικράτειας της αγοράς άρχισε να εντείνεται μια συστημική ανισορροπία καθώς η λογική της αγοράς έχει μεγεθύνει, σταδιακά από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, το πεδίο επιρροής της, διαπερνώντας αυτή τη φορά την αυτονομία της κοινωνίας πολιτών. Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η ένταση μεταξύ διεθνών και μακροοικονομικών πιέσεων για προσαρμογή και εσωτερικών κοινωνικοπολιτικών αντιστάσεων προς αυτή (με τις τελευταίες να περιλαμβάνουν συνασπισμούς προστατευόμενων από το κράτος συμφερόντων) υπήρξε μια κεντρική αντιπαράθεση κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Αυτή η ένταση έχει συμπέσει με μια διαδικασία σταδιακής αποδέσμευσης της κοινωνίας πολιτών από την ασφυκτική επιρροή της κομματοκρατίας και του κράτους.

α. Η μεταδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης

Σε ό,τι αφορά τα *ατομικά δικαιώματα*, η νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος και το γεγονός ότι η μεταπολεμική αντι-

κομμουνιστική ιδεολογία είχε περιέλθει σε ανυποληψία σήμανε, πρώτα απ' όλα, μια ενίσχυση των δικαιωμάτων ελευθερίας λόγου και ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι. Σε αυτή την αποφασιστική βελτίωση προστέθηκαν ριζικές αλλαγές στον αστικό κώδικα που έδωσαν τέλος στη θεσμοποιημένη περιστολή συνταγματικά προστατευμένων αρχών και δικαιωμάτων (όπως θρησκευτική ανεκτικότητα και ισότητα των φύλων) από το οικογενειακό δίκαιο που ίσχυε έως τότε. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις των αρχών της δεκαετίας του 1980 ενίσχυσαν τα δικαιώματα των γυναικών στη γαμήλια σφαίρα, καθιέρωσαν τη δυνατότητα συναινετικού διαζυγίου, έδωσαν τέλος στη νομική διάκριση σε βάρος παιδιών που γεννιούνται εκτός γάμου και επέτρεψαν την επιλογή μεταξύ θρησκευτικού και πολιτικού γάμου (Κουμάντος, 1988· Koumantos - Stambelou, 1989).

Στις αρνητικές πλευρές πρέπει να σημειώσουμε την επιμονή ενός εξαιρετικά περίπλοκου και φορμαλιστικού δικαστικού μηχανισμού και κυβερνήσεις οι οποίες αρνιόνταν την επιβολή δικαστικών αποφάσεων που δικαίωναν απαιτήσεις πολιτών έναντι μιας ιδιαίτερα αναποτελεσματικής και διεφθαρμένης κρατικής γραφειοκρατίας. Τέτοια ζητήματα κυμαίνονταν από ανεπαρκείς αποζημιώσεις σε περιπτώσεις υποχρεωτικής απαλλοτρίωσης έως άλλες μορφές κακομεταχείρισης στα χέρια των κρατικών αρχών. Αυτή η θεσμικά περιχαρακωμένη κυριαρχία ενός διασταλτικά προσδιορισμένου *raison d'état*, πάνω στα δικαιώματα των πολιτών απέρρεε από μια δικαστική παράδοση νομικού θετικισμού που βλέπει το κράτος ως την πηγή της εξουσίας πάνω στα ατομικά δικαιώματα.⁶

Υπάρχουν ελπιδοφόρες ενδείξεις ότι αυτή η τάση έχει εισέλθει σε μια πορεία αποδυνάμωσης. Σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση αυτή υπήρξε η ίδρυση, το 1998, του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη ως ανεξάρτητης διοικητικής αρχής με έργο την προστασία των πολιτών από παραβιάσεις δικαιωμάτων, καταχρήσεις, κακομεταχείριση ή γενική παράβαση καθήκοντος από την πλευρά της δημόσιας διοίκησης. Μια έκθεση του Συνηγόρου υπογράμμισε μια ανακολουθία μεταξύ του νομικού και συνταγματικού πλαισίου (που κατοχύρωναν την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και της πραγματικής πρακτικής των δημόσιων

6. Ένα νομοθέτημα του 1997 έχει επιφέρει μια αξιοσημείωτη βελτίωση επιτρέποντας σε πολίτες να εγείρουν οικονομικές απαιτήσεις έναντι του κράτους και –εάν αυτές επιδικαστούν– να το υποχρεώνουν να πληρώσει. Η εμπειρία εφαρμογής του, ωστόσο, δεν είναι πλήρως ικανοποιητική.

αρχών (η οποία υπολείπεται σημαντικά από τις επίσημες νομικές επιταγές). Σημαντικός αριθμός παραβιάσεων ατομικών δικαιωμάτων αποδίδονται σε οργανωσιακές ελλείψεις και σε αδυναμίες ανθρώπινου δυναμικού του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού· τέτοια είναι, για παράδειγμα, η πρακτική ορισμένων δημοσίων υπηρεσιών που αρνούνται να απαντήσουν σε ερωτήσεις ή αιτήσεις πολιτών με τη δικαιολογία ότι δεν έχουν τα αναγκαία μέσα ή το απαραίτητο προσωπικό για να το κάνουν. Προβλήματα αυτού του τύπου εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τη δημόσια διοίκηση παρά τα βήματα βελτίωσης που οφείλονται και στο έργο του θεσμού του Συνηγόρου.

Η κατάσταση είναι διαφορούμενη και στην πολιτική σφαίρα. Είναι αλήθεια ότι η διάδοση των *πολιτικών δικαιωμάτων* έχει ενισχυθεί από την κατάργηση της βασιλείας, την ακύρωση της δυνατότητας του στρατού να εμπλέκεται στην κοινοβουλευτική πολιτική, την ανεμπόδιστη λειτουργία του ΚΚΕ, τον τερματισμό πρακτικών εκλογικής νοθείας και την παύση μεθόδων πολιτικής καταπίεσης στην επαρχία. Όλες αυτές οι εξελίξεις έχουν διαμορφώσει το κληροδότημα της μεταδικτατορικής περιόδου, χαρακτηρίζοντας τη μεταπολιτευτική Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία ως την πλέον δημοκρατική περίοδο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Από την άλλη πλευρά, η μαζική αναδιοργάνωση στην οποία επιδόθηκαν τα δύο μεγάλα κόμματα χωρίς να εγκαταλείψουν ή να περιθωριοποιήσουν τον πελατειακό τους προσανατολισμό, είχε ως αποτέλεσμα να προσλάβουν μαζικές διαστάσεις τα φαινόμενα νεποτισμού και διαφθοράς. Όταν τα κόμματα απέκτησαν την οργανωτική δυνατότητα να φτάνουν στα πλέον απομακρυσμένα χωριά της επαρχίας, με δεδομένους τους ιδιαίτερα αυξημένους πόρους που είχαν πλέον στη διάθεσή τους, μπόρεσαν να επιδοθούν σε πελατειακές πρακτικές σε πολύ μαζικότερη κλίμακα. Αυτό μεταμόρφωσε τις προσωποπαγείς πελατειακές σχέσεις του παρελθόντος, οι οποίες στηρίζονταν στον τοπικό «παράγοντα», σε ένα είδος «γραφειοκρατικών» πελατειακών σχέσεων (Lyrintzis, 1984). Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι ανεπίσημα δίκτυα πελατών, κρατικών γραφειοκρατιών και πολιτικών έφτασαν να διαπεράσουν την κοινωνική πυραμίδα από την κορυφή ως τη βάση, υπονομεύοντας την οικουμενικότητα επάνω στην οποία εδράζεται το κράτος δικαίου· και όλα αυτά, σε βάρος των πολιτών που δεν είχαν τη θέληση ή τη δυνατότητα να εμπλακούν σε τέτοιου είδους συναλλαγές.

Ωστόσο, πρόσφατες μεταρρυθμίσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 έχουν υποσκάψει παραδοσιακά οχυρά πελατειακών σχέσεων. Η συρρίκνωση του τομέα των δημοσίων επιχειρήσεων μέσω αποκρατικοποιήσεων και η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος που ανάγκασε τις ελεγχόμενες από το κράτος τράπεζες να λειτουργούν πιο ανταγωνιστικά, έχουν περιορίσει το εύρος του συνολικού κρατικού τομέα ο οποίος υπόκειται σε ενδυνάμει πελατειακές ρυθμίσεις. Επιπλέον, ο θεσμός των γενικών εξετάσεων ως προϋπόθεση πρόσληψης στον δημόσιο τομέα έχει περαιτέρω αποδυναμώσει το πεδίο των επιμεριστικών ρυθμίσεων και της πατρωνίας, δημιουργώντας προοπτικές περισσότερης αξιοκρατίας. Σε γενικές γραμμές, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει παράσχει καίρια πολιτική στήριξη και δυναμική για μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες με στόχο την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό της ευρύτερης κρατικής μηχανής.

Στη σφαίρα των *κοινωνικών δικαιωμάτων*, οι κυβερνήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου αύξησαν σημαντικά τη χρηματοδότηση προς την εκπαίδευση και την υγεία. Δημιούργησαν επίσης το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) εντός του οποίου όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα δωρεάν ιατρικής περίθαλψης. Ωστόσο, το ΕΣΥ είναι ιδιαίτερα κατακερματισμένο και αναποτελεσματικό και συνυπάρχει με τον μεγαλύτερο, κατά πάσα πιθανότητα, ιδιωτικό τομέα υγείας σε όλη την Ευρώπη (Matsaganis, 1998, σ. 339-340). Επιπλέον, το ΕΣΥ έχει διαφθαρεί σε μεγάλη έκταση, υποσκάπτοντας έτσι σοβαρά το δικαίωμα των πολιτών σε δωρεάν υπηρεσίες υγείας. Κατακερματισμός χαρακτηρίζει το ευρύτερο πεδίο κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης, όπου λειτουργεί μεγάλος αριθμός διαφορετικών ασφαλιστικών ταμείων και προγραμμάτων, με τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην συντάξεων) να βρίσκονται πολύ κάτω από τον μέσο όρο της Ε.Ε. (Σωτηρόπουλος, 1999· Matsaganis, 2002). Αντίστοιχοι ισοχυρισμοί μπορούν να παρατεθούν αναφορικά με την εκπαίδευση, όπου οι ιδιωτικές δαπάνες (κυρίως για φροντιστήρια, ιδιαίτερα μαθήματα, κλπ.) εκτιμάται ότι υπερβαίνουν το 50% των σχετικών δημόσιων δαπανών.⁷ Τέτοιες περιπτώσεις καταδεικνύουν τα κενά ποιότητας από την ανεπαρκή παροχή κοινωνικών υπηρεσιών από τον δημόσιο τομέα.

Αναφορικά με την ανεργία, οι διαδικασίες της επιταχυνόμενης

7. Η επισήμανση οφείλεται στον Πάνο Τσακλόγλου.

παγκοσμιοποίησης έχουν οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου μέρος του εργατικού δυναμικού (ιδιαίτερα οι νέοι και, κατά κανόνα, οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι) έχει μικρές ελπίδες να ενσωματωθεί στην αγορά εργασίας και ακόμη μικρότερες να υποστηριχθεί μακροπρόθεσμα από τα κρατικά επιδόματα ανεργίας – παρότι οι οικογενειακές δομές της ελληνικής κοινωνίας εξακολουθούν να απορροφούν μέρος των αρνητικών συνεπειών. Μολονότι η ανισότητα και η φτώχεια είχαν μειωθεί σημαντικά μεταξύ των μέσων της δεκαετίας του 1970 και των αρχών της δεκαετίας του 1980, εξακολουθούν να είναι υψηλότερες από τον μέσο όρο της Ε.Ε. (Μητράκος - Τσακλόγλου, 1998, σ. 26-27). Επιπλέον, η οικονομική κατάργηση των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έχει μεταμορφώσει την Ελλάδα από χώρα εξαγωγής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Η δυναμική της παγκοσμιοποίησης, σε συνδυασμό με το μεγάλο ποσοστό των μεταναστών εργατών, έχει ως συνέπεια την τάση δημιουργίας ενός κοινωνικού χάσματος δύο τρίτων προς ένα τρίτο, το οποίο υπονομεύει την κοινωνική συνοχή και εντείνει την περιθωριοποίηση τμήματος του πληθυσμού.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τα πολιτιστικά δικαιώματα, η κατάσταση είναι και εδώ ανάμικτη. Οι πρακτικές διάκρισης σε βάρος των μουσουλμανικών μειονοτήτων στη Θράκη έχουν αποδυναμωθεί και τείνουν να εξαλειφθούν. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η κυβέρνηση έχει νομοθετήσει πολιτικές θετικών διακρίσεων, όπως την καθιέρωση ποσοστών προτίμησης για την είσοδο φοιτητών από τη μουσουλμανική μειονότητα σε κρατικά πανεπιστήμια, με στόχο την αύξηση των διαθέσιμων ευκαιριών για έλληνες πολίτες διαφορετικής εθνοτικής, γλωσσικής και θρησκευτικής προέλευσης. Με τέτοιους τρόπους, η σημερινή κρατική πρακτική έναντι των εθνοτικών και γλωσσικών μειονοτήτων τείνει όλο και περισσότερο προς τη θετική ενσωμάτωση σε οξεία αντίθεση με τις προσπάθειες αφομοίωσης στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν. Λιγότερο ενθαρρυντικό, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι η μαζική μετανάστευση από την ανατολική Ευρώπη και τα βόρεια Βαλκάνια (ιδιαίτερα από την Αλβανία) έχει τροφοδοτήσει ξеноφοβία και ρατσιστικές στάσεις σε ευρέα κοινωνικά στρώματα. Σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ε.Ε., όπως τη Γαλλία και την Αυστρία, η γοργά αυξανόμενη ξеноφοβία δεν έχει προκαλέσει την εμφάνιση ακροδεξιών κομμάτων (με την εξαίρεση του κόμματος Καρατζαφέρη στις δημοτικές και νομαρχιακές

εκλογές του 2002) ή τη θεαματική ενίσχυση των ξενοφοβικών τμημάτων εντός των υπαρχόντων κομμάτων. Αυτό είναι ένα αναμφισβήτητα θετικό γεγονός το οποίο, μεταξύ άλλων, μπορεί να αποδοθεί στην αυξανόμενη κεντρομόλο δικομματική δομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Από την άλλη πλευρά, οι προσπάθειες για επέκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων σε μεγάλες μάζες εισερχόμενων μεταναστών ήταν περιορισμένες – με τη θετική εξαίρεση της κρατικής εκστρατείας για τον σκοπό αυτό κατά το διάστημα 2000-2001. Κατά τα άλλα, το ελληνικό ιστορικό πολιτογράφησης ξένων μεταναστών παραμένει φτωχό και το κράτος ασχολείται με την ανάγκη να ανταποκριθεί σε ανησυχίες για τη δημόσια ασφάλεια που τροφοδοτούνται από τη συνεχιζόμενη είσοδο μεγάλου αριθμού παράνομων μεταναστών (Baldwin-Edwards - Fakiolas, 1999).

Ορισμένες αλλαγές σημειώθηκαν στον τομέα των *θρησκευτικών μειονοτήτων*. Η διατήρηση των νόμων (που καθιερώθηκαν στη δεκαετία του 1930 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά) οι οποίοι περιορίζουν σε κάποιους τομείς τα δικαιώματα των μη ορθόδοξων χριστιανών και των αποκαλούμενων ορθόδοξων «αιρέσεων» σημαίνει ότι τα ανελεύθερα χαρακτηριστικά της προηγούμενης μεταπολεμικής περιόδου διατηρούνται – παρότι το Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Στρασβούργου έχει καταδικάσει τέτοιες αυταρχικές πολιτικές.⁸ Πρέπει να σημειωθούν ορισμένα σημαντικά θετικά βήματα, όπως, για παράδειγμα, η καθιέρωση δυνατότητας άοπλης στρατιωτικής θητείας για τους αντιρρησίες συνείδησης. Η πίεση της Ε.Ε. για θρησκευτική φιλελευθεροποίηση αντισταθμίζεται από την πολιτική της ηγεσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που έχει ταχθεί αποφασιστικά εναντίον κάθε αλλαγής στην καθεστηκυία τάξη. Αντιτίθεται, επίσης, σε κάθε προσπάθεια διαχωρισμού κράτους και εκκλησίας – ενός διαχωρισμού ο οποίος, στην ελληνική περίπτωση, συνιστά βασική προϋπόθεση εάν όλοι οι πολίτες, ορθόδοξοι και μη, πρόκειται να έχουν ίσα δικαιώματα

8. Επὶ δεκαετίες, η άσκηση της μη ορθόδοξης θρησκευτικής πίστης προσέκρουε σε ένα πλέγμα από νομικά και διοικητικά προσκόμματα, από τη δημόσια διοίκηση που αρνιόταν να διορίζει μη ορθόδοξους πολίτες σε ορισμένες θέσεις ως την επιβολή φόρων και άλλων μεροληπτικών τελών στις δραστηριότητες μη ορθόδοξων κοινοτήτων και ως την εκχώρηση κρατικής άδειας για την ίδρυση ενός μη ορθόδοξου τόπου λατρείας υποκείμενης στη συγκατάθεση του τοπικού ορθόδοξου μητροπολίτη (Κουμάντος, 1998). Αποτελεί θετικό σημάδι ότι αρκετοί από αυτούς τους περιορισμούς έχουν καταργηθεί ή βρίσκονται στη διαδικασία αμφισβήτησης ή κατάργησής τους.

στην πολιτιστική σφαίρα.⁹ Ωστόσο, σημαντική πρόοδο αποτέλεσε η κατάργηση της αναγραφής του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες.

β. Η μεταδικτατορική περίοδος από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης

Εάν τώρα μεταφέρουμε την προσοχή μας από την κοινωνική στη συστημική ενσωμάτωση, δηλαδή από τα δικαιώματα των φορέων δράσης στις θεσμικές ανισορροπίες και την επίπτωσή τους στην κοινωνία πολιτών, μπορούμε να διακρίνουμε μια μείωση των παλαιών ανισορροπιών και την εμφάνιση νέων.

Η τάση του κομματικού-πολιτικού στοιχείου να διεισδύει και να υπονομεύει την αυτόνομη λογική όλων των άλλων θεσμικών σφαιρών είναι σε σχετική αποδυνάμωση. Η «μετανεωτερική» διάθεση των νέων, καθώς και η γενικευμένη πολιτικοδιοικητική διαφθορά που αναφέρθηκε παραπάνω, κάνουν τους πολίτες να ενδιαφέρονται όλο και λιγότερο για την κομματική πολιτική. Ως αποτέλεσμα της απογοήτευσής τους από τα υπάρχοντα κόμματα, η ικανότητα των τελευταίων να ελέγχουν εξελίξεις σε θεσμούς όπως τα πανεπιστήμια αλλά και κάποιες επαγγελματικές οργανώσεις έχει αποδυναμωθεί. Παρότι τα κόμματα διατηρούν έναν κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνικοπολιτική ζωή (και το πολιτικό σύστημα διατηρεί τον ουσιαστικά δικομματικό του χαρακτήρα) υπάρχουν ενδείξεις μιας διευρυνόμενης τάσης για περισσότερη αυτονομία των πολιτών από την κομματική-πολιτική εξάρτηση, όπως καταδεικνύει η πρόσφατη διάδοση των ανεξάρτητων μη κυβερνητικών οργανώσεων.

Εάν όμως ο αποικισμός του βιο-κόσμου (για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Habermas) από το κράτος και το κομματι-

9. Εφόσον τα πολιτιστικά δικαιώματα (όπως η επιλογή ενός συγκεκριμένου ατομικού τρόπου ζωής στον οποίο περιλαμβάνεται ο θρησκευτικός, καλλιτεχνικός ή σεξουαλικός προσανατολισμός) εμπλέκουν την ελευθερία της έκφρασης, είναι δύσκολο να διαχωριστούν από τα *stricto sensu* ατομικά δικαιώματα ή δικαιώματα του πολίτη. Με την ευρύτερη έννοια, όλα μπορούν να θεωρηθούν ότι απαρτίζουν μέρος του δικαιώματος ενός πολίτη (έναντι του κράτους) για «ίσο ενδιαφέρον και ίσο σεβασμό» (Dworkin, 1987, σ. 272 κ.ε.). Τέτοιο δικαίωμα μπορεί να θεωρηθεί ότι παραβιάζεται από την υποχρεωτική συμπερίληψη θρησκευτικών μαθημάτων στο σχολικό πρόγραμμα ή τη (μέχρι πρότινος) εγγραφή της θρησκευτικής ταυτότητας του πολίτη στα αστυνομικά δελτία ταυτότητας, αποτελέσματα και τα δύο του μη διαχωρισμού κράτους-εκκλησίας.

κό σύστημα μειώνεται, ο αποικισμός από την οικονομία βρίσκεται σε άνοδο. Η πλέον εντυπωσιακή ένδειξη για τη μετάβαση από την κομματοκρατία στην πλουτοκρατία, από τον αποικισμό από το κόμμα και την πολιτική στον αποικισμό από την αγορά, είναι η αυξανόμενη κυριαρχία ολίγων οικονομικά ισχυρών οι οποίοι, ελέγχοντας τα μέσα ενημέρωσης, ασκούν μεγάλη επιρροή και διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές και πολιτιστικές εξελίξεις της χώρας. Η συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια αυτής της νέας ολιγαρχίας σχετίζεται και με την απογοητευτικά περιορισμένη ανάπτυξη ανεξάρτητων ρυθμιστικών αρχών που έχουν στόχο την προάσπιση του ανταγωνισμού της αγοράς από μονοπωλιακή ή ολιγοπωλιακή συνέργεια και την επιβολή κανόνων διαχείρισης και δεοντολογίας στους τομείς δικαιοδοσίας τους. Για παράδειγμα, η Επιτροπή Ανταγωνισμού υπολειπούν για χρόνια ελλείπει πόρων, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης έχει αντιμετωπίσει αποδυναμωτικούς περιορισμούς στη δυνατότητά του να επιβάλλει ποινές σε ισχυρούς τηλεοπτικούς παραγωγούς, ενώ άλλες ρυθμιστικές αρχές σε διάφορους κλάδους έχουν, κατά καιρούς, «αλωθεί» από συμφέροντα κρατικών προμηθευτών.

Φυσικά, η ισχύς του οικονομικού κεφαλαίου και η ικανότητά του να αγοράζει πολιτικό και πολιτιστικό κεφάλαιο (Bourdieu, 1991) δεν είναι νέο φαινόμενο. Αυτό που είναι νέο είναι (α) η άνευ προηγουμένου επιρροή των μέσων ενημέρωσης γενικά και της τηλεόρασης ειδικά στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων των ατόμων και στη δημιουργία αξιών και τρόπων ζωής· και (β) η συγκέντρωση του ελέγχου αυτών των μέσων στα χέρια λίγων μεγιστάνων που δεν είναι με κανέναν τρόπο υπόλογοι στο κοινό στο οποίο απευθύνονται.

Με άλλα λόγια, το παγκόσμιο σύνδρομο Murdoch εντοπίζεται και στην Ελλάδα. Οι ιδιοκτήτες μέσω ενημέρωσης συνιστούν ένα κέντρο εξουσίας που κανείς πολιτικός δεν μπορεί να αμφισβητήσει, εκτός εάν επιδιώκει την πολιτική του αυτοκτονία. Η εξουσία τους ενισχύεται από την κυρίαρχη θέση τους σε ένα πλήθος (προστατευμένων κυρίως) επιχειρηματικών κλάδων (τηλεπικοινωνίες, τεχνολογίες πληροφορίας, κατασκευές, κρατικές προμήθειες, κλπ.). Από αυτή την άποψη, τα αποκαλούμενα διαπλεκόμενα συμφέροντα υπονομεύουν την αυτονομία του κοινοβουλίου με τρόπο ανάλογο (αν και, ασφαλώς, όχι συστηματικά συγκρίσιμο) όπως έκανε το θεσμικό σύμπλεγμα του θρόνου και του στρατού στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο.

Το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις στρεβλές επιπτώσεις της, κατά τα άλλα, θετικής εξέλιξης της φιλελευθεροποίησης του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Η φιλελευθεροποίηση αυτή κατάργησε το μονοπώλιο της κρατικά ελεγχόμενης τηλεόρασης, η οποία συχνά είχε υπάρξει μηχανισμός απειριορίστης και αδιάντροπης κυβερνητικής προπαγάνδας. Ωστόσο, τα οφέλη σε πλουραλισμό και ελευθερία της πληροφόρησης αντισταθμίστηκαν σε σημαντικό βαθμό από έναν ανταγωνισμό ποιότητας προς τα κάτω (επιβεβαιώνοντας τον νόμο του Gresham ότι «το κακό χρήμα διώχνει το καλό»), καθώς τα ιδιωτικά κανάλια ανταγωνίζονταν να προσελκύσουν τις μάζες του κοινού που θα τους εξασφάλιζαν τα επιθυμητά κέρδη. Επιπλέον, η έλευση των τηλεοπτικών προγραμμάτων στο κέντρο της δημόσιας προσοχής μετέφερε το επίκεντρο της πολιτικής βαρύτητας από το κοινοβούλιο στα στούντιο των ενημερωτικών εκπομπών διαλόγου, διαβρώνοντας έτσι περαιτέρω τον θεσμικό ρόλο του νομοθετικού σώματος. Η μεγάλη δημοσιότητα που προφέρουν το ιδιωτικό ραδιόφωνο και η ιδιωτική τηλεόραση έχει μετατραπεί στο νέο αντικείμενο πόθου των ανταγωνιζόμενων πολιτικών, αυξάνοντας την εξάρτησή τους από τους ιδιοκτήτες μέσω ενημέρωσης και ανεβάζοντας τα διακυβεύματα της δημοσιότητας. Όπως σε πολλές άλλες δυτικές δημοκρατίες, το τεράστιο οικονομικό κόστος των προεκλογικών εκστρατειών, σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα του ολοένα αυξανόμενου επαγγελματισμού στη διαχείριση των εκλογών, έχει εντείνει την εξάρτηση των κομμάτων από το αποκαλούμενο «πολιτικό χρήμα». Η άνευ προηγουμένου ισχύς την οποία απολαμβάνουν οι μεγιστάνες των μέσων ενημέρωσης είχε μεγάλη σχέση με αυτό το πλέγμα αλληλεξάρτησης σε επίπεδο όχι μόνον κόμματος ή κυβέρνησης αλλά και μεμονωμένων πολιτικών προσώπων. Η διείσδυση των ιδιοκτητών των μέσων ενημέρωσης σε ένα ευρύ φάσμα κρατικά εξαρτώμενων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων διαιωνίζει τον ομφάλιο λώρο μεταξύ πολιτικής και επιχειρήσεων ως μια αμοιβαία διευκολυντική σχέση αμφισβητούμενης διαφάνειας ή νομιμότητας.¹⁰

10. Και πάλι αξίζει να σημειωθούν ορισμένες θετικές πρωτοβουλίες μεταξύ αυτών η δημιουργία του ελληνικού παραρτήματος της Transparency International καθώς και η ψήφιση, το 2000, νέου νόμου εναντίον της διαφθοράς ο οποίος έχει ενισχύσει προσπάθειες αντιμετώπισης της διαφθοράς κυρίως στα μεσαία και στα ανώτερα κλιμάκια του δημόσιου τομέα.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Συμπερασματικά, σε ό,τι αφορά τη διάδοση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων μπορούμε να διακρίνουμε μια συνολικά θετική τάση η οποία οδηγεί από την ποδηγετούμενη δημοκρατία της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου στην παγίωση ενός περισσότερο αυθεντικού κοινοβουλευτικού συστήματος κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Σε ό,τι αφορά, από την άλλη πλευρά, την ισορροπία/ανισορροπία των θεσμικών σφαιρών, η ανισορροπία της κομματοκρατίας έχει γίνει πλουτοκρατική κατά τα τελευταία δέκα-είκοσι χρόνια με τα αποκαλούμενα διαπλεκόμενα συμφέροντα να ασκούν ένα είδος ελέγχου στην πολιτική και πολιτιστική σφαίρα, έναν έλεγχο ο οποίος αμβλύνει σοβαρά την αυτονομία και τη ζωτικότητα της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.

Και οι δύο εξελίξεις, τόσο στο επίπεδο των φορέων δράσης όσο και στο συστημικό επίπεδο, ανταποκρίνονται σε σημαντικές μεταμορφώσεις της σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το κράτος είχε αναλάβει έναν αποφασιστικό ρόλο σε δύο επίπεδα: α) στο επίπεδο της αναπτυσσόμενης, κρατικά κατευθυνόμενης ή, τουλάχιστον, κρατικά υποβοηθούμενης οικονομίας της αγοράς, και β) στο επίπεδο του μετεμφυλιακού ψυχροπολεμικού πολιτικού καθεστώτος. Από τα δύο αυτά πλαίσια απέρρευσε η αυταρχική παρουσία του κράτους πάνω σε μια ανάπηρη κοινωνία πολιτών είτε ως μηχανισμός δραστηκής επιρροής στην οικονομική διαδικασία είτε ως μηχανισμός καταστολής της κοινωνικοπολιτικής ελευθερίας. Η διαθεσιμότητα ενός τέτοιου κοινωνικοπολιτικού και οικονομικού ελέγχου, μέσω πελατειακών σχέσεων ή καθαρής καταστολής, στα χέρια των πολιτικών δυνάμεων που βρίσκονταν στην εξουσία, περιέβαλε τη μεταπολεμική διάταξη κράτους/κοινωνίας πολιτών με έναν εξεχόντως κομματοκρατικό χαρακτήρα.

Η μεταδικτατορική περίοδος έχει μεταβάλει αυτή τη διάταξη. Ενώ οι πελατειακές σχέσεις διατηρήθηκαν, η καταστολή καταργήθηκε ως μέσο πολιτικού ελέγχου. Παρότι σαφώς ανταποκρινόμενη σε επί μακρόν καταπιεσμένα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα, η επέκταση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων ήταν μάλλον περισσότερο μια λειτουργία του εκδημοκρατισμού και εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας παρά αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που καθοδηγήθηκε από την κοινωνία πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, ολόκλη-

ρη η μεταδικτατορική περίοδος επέφερε μια σταθερή ενίσχυση των ατομικών, πολιτικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων και, με την έννοια αυτή, τη μεταφορά της εξουσίας από το κράτος σε μια αφυπνιζόμενη πλουραλιστική κοινωνία πολιτών. Η ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων υπό τις συνδυασμένες συνθήκες της υπερχωροκοποίησης, του διπολισμού και μιας οργανωτικής αναδιάρθρωσης των πολιτικών κομμάτων οδήγησε την κοιματοκρατία στην κορύφωσή της κατά τη δεκαετία του 1980. Κατά τη δεκαετία του 1990, ωστόσο, η κοιματοκρατία ήταν επόμενο να εξασθενήσει υπό την επίρεια μιας διαχεόμενης πολιτικής αποϊδεολογικοποίησης, δημόσιου κνισμού και αυξανόμενων ευκαιριών απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Η πλέον αξιοσημείωτη ίσως παγίωση της κρατικής παρουσίας στη μεταπολιτευτική περίοδο (ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980) ήταν στη σφαίρα των κοινωνικών πολιτικών· αυτό, ωστόσο, κατέληξε επίσης στην ενίσχυση της κοινωνίας πολιτών μέσω της αναζωογόνησης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Τέλος, στην οικονομική σφαίρα, αφού έφτασε σε μια κορύφωση μεταξύ του 1975 και του τέλους της δεκαετίας του 1980, ο κρατικός ακτιβισμός μειώθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 παραδίδοντας παραδοσιακές επάλξεις πελατειακού ελέγχου (χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, ραδιόφωνο και τηλεόραση, δημόσια έργα, διάφορους βιομηχανικούς τομείς) στις ανταγωνιζόμενες (ή ενίοτε συμπράττουσες) δυνάμεις της ιδιωτικής οικονομίας. Κατά συνέπεια, και παρά τις όποιες σημαντικές θετικές συνέπειες, η υποχώρηση του κρατικού παρεμβατισμού (δεδομένης και της αδυναμίας μετασχηματισμού σε επαρκή ρυθμιστική ισχύ) έχει, επίσης, σημαίνει τη μετάβαση σε ένα διαφορετικό είδος αποικισμού της κοινωνίας πολιτών. Αυτή τη φορά είναι από πλευράς ενός –ολιγοπωλιακών προτιμήσεων και με ισχυρές τάσεις πολιτικών συμπράξεων– ιδιωτικού κεφαλαίου.

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο, αυτές οι εξελίξεις κατά τη μεταδικτατορική περίοδο αντικατοπτρίζουν έναν επαναπροσδιορισμό προτεραιοτήτων σε ό,τι αφορά τους κρατικούς στόχους. Σε πλήρη σύμπνοια με το σχήμα της νότιας Ευρώπης (Maravall, 1993· Gunther - Diamandouros - Puhle, 1995), η περίοδος μετάβασης και παγίωσης της δημοκρατίας χαρακτηρίστηκε από την κυριαρχία της πολιτικής (politics) – με άλλα λόγια, από τη σχεδόν απεριόριστη υποταγή των οικονομικών πολιτικών στους πολιτικούς στόχους της παγίωσης του νέου δημοκρατικού πολιτικού καθεστώτος ή, έστω, της παγίω-

σης του ελέγχου του κυβερνώντος κόμματος στην εξουσία. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1980, η κυριαρχία της πολιτικής έφτασε στα όριά της σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα οικονομικής βιωσιμότητας, σε συνδυασμό με τις εντεινόμενες πιέσεις της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας. Η επαναδιαπραγμάτευση των προτεραιοτήτων της οικονομικής διακυβέρνησης έγινε εμφανέστερη κατά τη δεκαετία του 1990, οπότε, μπορούμε να ισχυριστούμε, η κυριαρχία της πολιτικής παραχώρησε τη θέση της στην κυριαρχία της οικονομίας. Το τελευταίο υποδηλώνει την αυξανόμενη προβολή και επιμονή «αντικειμενικών» οικονομικών πιέσεων καθώς και μια νέα δικομματική σύγκλιση αναφορικά με την οικονομική πολιτική, και τη συντονισμένη χρήση πολιτικών στρατηγικών στην υπηρεσία ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας της οικονομικής προσαρμογής.

Αντιστοίχως, η πρώτη μεταδικτατορική φάση έφερε μια έμφαση στη διάδοση ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, ενισχύοντας έτσι τις προϋποθέσεις για την πολιτική χειραφέτηση της κοινωνίας πολιτών. Η δεύτερη μεταδικτατορική φάση επιδίωξε περισσότερο τη μείωση της ισχύος ελέγχου του κράτους στην οικονομική ζωή, επιταχύνοντας έτσι, ωστόσο, τη συστηματική ανισορροπία που περιγράφηκε πιο πάνω, δηλαδή τον αποικισμό διαφόρων σφαιρών της κοινωνίας πολιτών από την ιδιωτική οικονομία.

Μετάφραση: Τίνα Πλυτά

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ALEXANDER, J.C. (επιμ.) (1998), *Real Civil Societies*, Blackwell, Οξφόρδη.
- BALDWIN, EDWARDS M. - FAKIOLAS, R. (1999), «Greece: The Contours of a Fragmented Policy Response», στο M. Edwards Baldwin - J. Arango (επιμ.), *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, ειδικό τεύχος του *South European Society and Politics*, τόμ. 3, τχ. 3.
- BOURDIEU, P. (1986), «The Forms of Capital», στο J.D. Richardson (επιμ.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη.
- BOURDIEU, P. (1991), *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (1994), *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Δελφίνι, Αθήνα.

- COHEN, C. - ARATO, A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- DWORKIN, R. (1987), *Taking Rights Seriously*, Duckworth, Λονδίνο.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990), *The Three Worlds & Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge.
- ΖΑΜΠΑΡΛΟΥΚΟΥ, Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- FATOUROS, A. (1981), «Building Formal Structures of Penetration: The United States in Greece, 1947-1948», στο J.O. Iatrides (επιμ.) *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, University Press of New England, Hannover και Λονδίνο.
- GUNTHER, R. - DIAMANDOUROS, N.P. - PUHLE, H.-J. (επιμ.) (1995), *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη.
- HABERMAS, J. (1993), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- HABERMAS, J. (1996), *The Habermas Reader* (επιμ. W. Outhwaite), Polity Press, Cambridge.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, Πατάκης, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ, Μ. (1994), «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαίτερο-τητες εφαρμογής του Κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο συλλογικό τόμο: *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-67)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Γ. (1988), *Οικογενειακό Δίκαιο*, τόμ. Ι-ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα.
- ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Γ. (1998), «Η δημοκρατία κρίνεται από τη μεταχείριση των μειονοτήτων», *Καθημερινή*, 1 Φεβρουαρίου 1998.
- ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Γ. - STAMBELOU, C. (1989-90) «Greece: digesting the new family law», *Journal of Family Law*, τόμ. 28, αρ. 3.
- LEGG, K.P. (1969) *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Καλιφόρνια.
- LOCKWOOD, D. (1964), «Social integration and System Integration», στο G.K. Zollschan - W. Hirsch (επιμ.), *Explorations in Social Change*, Routledge, Λονδίνο.
- LYRINTZIS, C. (1984), «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, σ. 99-118.
- MARAVALL, J.-M. (1993), «Politics and policy: economic reforms in Southern Europe», στο L.-C. Bresser Pereira - J.-M. Maravall - A. Przeworski, *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.

- MARSHALL, T.H. (1964), *Class, Citizenship and Social Development*, Doubleday, Νέα Υόρκη, Garden City.
- MATSAGANIS, M. (1998), «From the North Sea to the Mediterranean? Constraints to Health Reform in Greece», *International Journal of Health Services*, τόμ. 28, τχ. 2, σ. 333-348.
- MATSAGANIS, M. (2002), «The Rise and Fall of Selectivity à la Grecque», paper at the 9th International Congress of the Basic Income European Network, Γενεύη 12-14 Σεπτεμβρίου.
- MINORITY RIGHTS GROUP INTERNATIONAL (1994), *Report: The Southern Balkans*, τχ. 94/4, Οκτώβριος.
- ΜΗΤΡΑΚΟΣ, Θ. - ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ, Π. (1998), «Μεταβολές στη Συνολική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα κατά τη Μεταπολιτευτική Περίοδο», Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Discussion Paper 97*, Ιούλιος.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1978), *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημιοικονομία*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (2001), *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-67*, Πατάκης, Αθήνα.
- PAGOULATOS, G. (2003), *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο.
- RAPPAS, T. (1998), *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο.
- ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ, Μ. (1992), *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα.
- PETROPOULOS, J. (1968), *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece*, Princeton University Press, New Jersey.
- ΠΟΛΛΙΣ, Α. (1988), *Κράτος, Δίκαιο και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- SCHMITTER, P. (1995), «Organized Interests and Democratic Consolidation in Southern Europe», στο R. Gunther - N.P. Diamandouros - H.-J. Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, Σ. (1998), «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, σ. 5-34.
- SPANOU, C. (1998), «European integration in administrative terms: a framework for analysis and the Greek case», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 5, τχ. 3, σ. 467-484.
- STAVROS, S. (1996), «Citizenship and the protection of minorities», στο K. Featherstone - K. Ifantis (επιμ.), *Greece in a Changing Europe*, Manchester University Press, Manchester.
- ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (2000), *Ετήσια Έκθεση για το 1999*, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1999), «Το καλειδοσκόπιο του κράτους πρόνοιας»,

- στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κράτους Πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003), «“Όψις Βαβυλωνίας”»: Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 89-131.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, C. (1969), *The Greek Tragedy*, Penguin, Λονδίνο.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, C. (1981), «The Ideological Impact of the Civil War», στο J.O. Iatrides (επιμ.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, University Press of New England, Hannover και Λονδίνο.
- VERNEY, S. (1994), «Panacea or Plague: Greek Political Parties and Accession to the European Community, 1974-1979», διδακτορική διατριβή, Kings College, University of London.
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1990), *Κεϊνσιανή Θεωρία και Ελληνική Οικονομική Πολιτική. Μύθος και Πραγματικότητα*, Κριτική, Αθήνα.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ*

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η σχέση πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι ο πυρήνας και το πεδίο της ίδιας της πολιτικής. Ωστόσο, στη σημερινή εποχή, το αντιπροσωπευτικό σύστημα κλονίζεται στα θεμέλιά του, καθώς αμφισβητείται η ικανότητά του να λειτουργεί ως ο βασικός τόπος πάνω στον οποίο συντίθεται πολιτικά η κοινωνία στο σύνολό της. Έχουν αναπτυχθεί παράλληλα συστήματα αντιπροσώπευσης της κοινωνίας που λειτουργούν ανταγωνιστικά προς το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Τα ανταγωνιστικά αυτά συστήματα συνδέονται με την οικονομική και επικοινωνιακή ισχύ αλλά και με τα μονοθεματικά ενδιαφέροντα και τις οργανώσεις της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών». Οι συμβολικοί τόποι σύνθεσης της κοινωνίας μεταναστεύουν από το κοινοβούλιο στα δελτία ειδήσεων των τηλεοπτικών σταθμών και στο διαδίκτυο. Ο «πολιτικός άνθρωπος» δίνει τη θέση του στον «μονοθεματικό άνθρωπο». Ακόμη κι όταν αυτός ενεργοποιείται πολιτικά, η προσέγγιση και η πρακτική του χαρακτηρίζονται από μονομέρεια, κάτι που διαφέρει ουσιαστικά από τη «συνθετική» πολιτική προσέγγιση που κάνουν τα κόμματα. Η πολιτική εξακολουθεί να είναι ο μοναδικός τόπος στον οποίο μπορούν να βρουν λύση τα προβλήματα της εποχής μας, τα οποία σήμερα συμπίπτουν με τους φυσικούς, οικολογικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς κινδύνους και αξιώνουν την ύπαρξη ενός αποτελεσματικού μηχανισμού κοινωνικής, εθνικής και διεθνούς αλληλεγγύης.

Α. ΤΟ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. Το μεγάλο θεσμικό επίτευγμα των τελευταίων τριών και πλέον αιώνων είναι, αναμφίβολα, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και

* Υπουργός Πολιτισμού και καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

το δημοκρατικό κράτος δικαίου, το συνταγματικό κράτος, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις –και, πάντως, στην Ευρώπη– περιέχει και έντονα ή έστω σαφή κοινωνικά χαρακτηριστικά. Αυτή, άλλωστε, που ονομάζεται «δυτικού τύπου δημοκρατία» δεν είναι άλλη από την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, δηλαδή από ένα σύστημα οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται ο θεσμός των ελεύθερων περιοδικών εκλογών για την ανάδειξη, με καθολική ψηφοφορία, ενός συλλογικού αντιπροσωπευτικού οργάνου, του κοινοβουλίου, το οποίο ασκεί κατά βάση τις νομοθετικές αρμοδιότητες και το οποίο είτε στηρίζει και ελέγχει είτε απλώς ελέγχει των εκτελεστική εξουσία.¹ Αρχικά, στη δεύτερη αυτή περίπτωση, και στη συνέχεια σε όλες τις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, ο πραγματικός επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας (ανεξάρτητα από το αν αυτός είναι ο αρχηγός του κράτους ή ο πρωθυπουργός) αναδεικνύεται ουσιαστικά από το εκλογικό σώμα μέσα από ελεύθερες, περιοδικές εκλογές ακόμη και όταν, τυπικώς, η ανάδειξή του γίνεται από το κοινοβούλιο ή από ειδικό σώμα εκλεκτόρων.²

Όλο αυτό το θεσμικό σύστημα, όπως διαμορφώνεται σταδιακά, βασίζεται στα αντιπροσωπευτικά και δικαιοκρατικά του χαρακτηριστικά στα οποία, σχετικά γρήγορα, προστίθενται και τα στοιχεία του κοινωνικού κράτους: τα ατομικά δικαιώματα, τα δικαιώματα ομαδικής δράσης, η ελευθερία της πνευματικής άρα και της ιδεολογικής και της πολιτικής κίνησης, τα δικαιώματα πολιτικής οργάνωσης και συμμετοχής, τα δικαιώματα κοινωνικής προστασίας και, γενικά, όλο το δυτικό θεσμικό οικοδόμημα έχει στο επίκεντρο του το αντιπροσωπευτικό σύστημα, τους θεσμούς και τις λειτουργίες του. Έτσι προκύπτει και ωριμάζει ιστορικά, θεωρητικά, ιδεολογικά και πολιτικά.

1. Βλ. τελείως ενδεικτικά από μια αχανή βιβλιογραφία: R. Dahl, *Περί δημοκρατίας*, Ψυχογιός, Αθήνα 2001· N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993· C.B. Macpherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα 1986· D. Held, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Στάχυ, Αθήνα 1995· G. Burdeau, *La Démocratie*, Editions du Seuil, Παρίσι 1956· G. Sartori, «Democracy», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, IV, Νέα Υόρκη 1968, σ. 112 κ.ε.

2. Βλ. Y. Meny, *Συγκριτική πολιτική*, τόμ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 175 κ.ε.· G. Sartori, *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structure, Incentives and Outcomes*, New York University Press, Νέα Υόρκη· Ευ. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, I, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 287 κ.ε.

Η δημοκρατική αρχή, η αρχή του κράτους δικαίου, η αρχή του κοινωνικού κράτους και, γενικά, όλα τα πολιτικά, ιδεολογικά και θεσμικά αυτονόητα της λεγόμενης δημοκρατίας δυτικού τύπου, δεν είναι ιστορικά αντιληπτά χωρίς το αντιπροσωπευτικό σύστημα και τη δική του θεσμική λογική: εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της λογικής αυτής είναι, άλλωστε, η διαρκής αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής επάρκειας των θεσμών αυτών³ – κάτι που εξηγεί και το γεγονός ότι υποστηρίχθηκαν κατά καιρούς και υποστηρίζονται και σήμερα απόψεις που θέλουν τη δημοκρατική αρχή να μπορεί να υπάρξει και μάλιστα με άμεσο, δηλαδή «γνησιότερο» τρόπο εκτός των θεσμικών συμφραζομένων του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Αυτό, όμως, δεν ευσταθεί ιστορικά καθώς αυτό που διαμορφώνεται ως «δημοκρατία» τους τελευταίους τρεις αιώνες είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Άλλωστε, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και, πιο συγκεκριμένα, η σχέση πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι, ταυτοχρόνως, ο πυρήνας και το πεδίο της ίδιας της πολιτικής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αυτό που ονομάζεται πολιτική και μπορεί να οριστεί συμβατικά ως το σύνολο των λειτουργιών, των δράσεων, των ρόλων και των στάσεων που σχετίζονται με την οργάνωση και την άσκηση της εξουσίας, ταυτίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με την εγκαθίδρυση, τη διεκδίκηση ή την επιβεβαίωση μιας σχέσης αντιπροσώπευσης ανάμεσα στην κοινωνία ή τον λαό ή το εκλογικό σώμα ή τον πληθυσμό και τα όργανα ή τα πρόσωπα που τον εκπροσωπούν πολιτικά.⁴ Ο καθένας από τους όρους αυτούς έχει σημασία ανάλογα με την εκδοχή που επιλέγει κανείς και την έμφαση που θέλει να δώσει στο ένα ή το άλλο στοιχείο: κοινωνιολογικό, πραγματολογικό, θεσμικό, κ.ο.κ.

2. Συνεχίζοντας τη σύνοψη αυτών των κοινοτοπιών, που είναι όμως πολύ κρίσιμες για την ιστορία και την κατάσταση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, πρέπει να τονίσουμε ότι το θεσμικό κέλυφος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας διαμορφώνεται με τη

3. Βλ. ενδεικτικά, R. Carré de Malberg, *Considérations théoriques sur la question de la combinaison du referendum avec le parlementarisme*, *Ann. de l'Inst. de droit public*, Παρίσι 1931, σ. 256 κ.ε.· G. Burdeau, *Traité de Science Politique*, VI, La Démocratie gouvernante: son assise sociale et sa philosophie politique, L.G.D.J., Παρίσι 1956· N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 53 κ.ε.

4. Βλ. αντί άλλων, G. Sartori, «Representational Systems», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, XIII, Νέα Υόρκη 1968, σ. 465 κ.ε.

σημερινή λίγο ή πολύ μορφή του μέσα από συγκλίνουσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεργασίες που βασίζονται σε τρεις, κατά βάση αλληλένδετους, παράγοντες: την καθολική ψηφοφορία,⁵ το κομματικό φαινόμενο⁶ και τη μετάβαση από το κοινωνικά ομοιογενές στο κοινωνικά πλουραλιστικό κοινοβούλιο.⁷

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ολοκληρώνεται, με άλλα λόγια, θεσμικά όταν παύει να είναι μία αμιγώς και συμπαγώς αστική υπόθεση και γίνεται υπόθεση όλης της κοινωνίας με τις αντιθέσεις, τις ανισότητες και τις αντιφάσεις της. Όλα αυτά συντίθεται, όμως, συμβολικά στο επίπεδο του κοινοβουλίου που παύει να είναι το πολιτικό όργανο της αστικής τάξης απέναντι στη μοναρχική εξουσία και γίνεται ο τόπος στον οποίο απεικονίζεται συμβολικά, δηλαδή κατά τεκμήριο, δηλαδή πολιτικά, το σύνολο της κοινωνίας.

Τα κόμματα λειτουργούν στο πλαίσιο αυτό ως μετασχηματιστές του «κοινωνικού» σε «πολιτικό» μέσα από μία διεργασία «αφαίρεσης» των κοινωνικών χαρακτηριστικών κάθε υποκειμένου. Ο κάθε πολίτης μέσα από τον διάυλο της ίσης και καθολικής ψήφου μετα-

5. Βλ. το κλασικό έργο του Ν.Ν. Saripolos, *La démocratie et l'élection proportionnelle. Etude historique, juridique et politique*, I, II, Arthur Rousseau, Παρίσι 1899. Ακόμη, Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

6. Βλ. ενδεικτικά, τα κλασικά έργα των Μ. Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, Calman-Levy, Παρίσι 1903· R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, Leipzig 1911 και στα ελληνικά: *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία: Έρευνες γύρω από τις ολιγαρχικές τάσεις του ομαδικού βίου*, Αθήνα 1997· Μ. Duverger, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1992 (πρώτη έκδοση 1951). Στα τρία αυτά έργα πρόκειται να προστεθεί και το βασικό συλλογικό έργο που εκδόθηκε από τους J. Lapalombara - M. Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton 1966 στο οποίο περιέχεται και η μελέτη του Ο. Kirchheimer, *The Transformation of the Western European Party System* που άνοιξε μια νέα φάση στην έρευνα γύρω από τους δομικούς και λειτουργικούς μετασχηματισμούς των κομμάτων κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα. Για τον τρέχοντα προβληματισμό, βλ. R. Katz - R. Mair (επιμ.), *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organization in Western Democracies*, Sage, Λονδίνο 1994· L. Diamond - R. Gunter (επιμ.), *Political Parties and Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2001· E. Melchionda (επιμ.), *Il destino dei partiti*, Ediesse, Ρώμη 1996· Ευ. Βενζέλου, *Το «ανοιχτό» κόμμα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.

7. Βλ. Π. Κονδύλη, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 210 κ.ε.

τρέπεται σε κοινωνικά «ίσο» και «ελεύθερο» πολιτικό υποκείμενο, η βούληση του οποίου συντίθεται με τις άλλες προκειμένου να διαμορφωθεί μία γενική βούληση. Αυτές διαμορφώνονται σε πρώτο βαθμό στο επίπεδο του κόμματος και μέσω αυτού, σε δεύτερο δε βαθμό στο επίπεδο του κοινοβουλίου και μέσω αυτού ή στο επίπεδο της διαδικασίας εκλογής του αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας και μέσω αυτού.

3. Το γεγονός πως η θεσμική λογική του αντιπροσωπευτικού συστήματος βασίζεται σε αυτή την «αφαίρεση» των κοινωνικών χαρακτηριστικών αναδεικνύει και τη θεμελιώδη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τις διάφορες κορπορατίστικες αντιλήψεις που έχουν κατά καιρούς εκφραστεί και έχουν επηρεάσει ορισμένες στιγμές της ιστορικής εξέλιξης των σύγχρονων δημοκρατικών θεσμών ή τη συγκρότηση και τις αρμοδιότητες οργάνων όπως τα δεύτερα κοινοβουλευτικά σώματα (π.χ. η Γερουσία). Αυτό φαίνεται στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες προβλέπονταν διαδικασίες και κριτήρια επαγγελματικής εκπροσώπησης ή εκπροσώπησης μέσω συνδικαλιστικών ή άλλων κοινωνικών οργανώσεων.⁸

Αυτό είναι, με τη σειρά του, τελείως διαφορετικό από τη συγκρότηση και λειτουργία οργάνων που διευκολύνουν ή συστηματοποιούν τον κοινωνικό διάλογο και, ιδίως, τη συζήτηση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων. Αυτό, όμως, γίνεται όχι για τη λήψη των τελικών πολιτικών αποφάσεων, αλλά για την επεξεργασία των θεμάτων σε ένα προγενέστερο στάδιο. Ακόμη και αυτό, πάντως, γίνεται στο επίπεδο των οργανώσεων «εθνικού» ή «τριτοβάθμιου» και όχι κλαδικού ή τοπικού ή επιχειρησιακού χαρακτήρα, ακριβώς για να εξασφαλίζεται η προσέγγιση των θεμάτων από την οπτική γωνία του «γενικού συμφέροντος».⁹

4. Στο υπόβαθρο όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων για τη

8. Για την ιδέα του επαγγελματισμού κοινοβουλίου κατά τον Μεσοπόλεμο βλ. Αλ. Σβώλου, *Το νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, Πυρσός, Αθήνα 1928, σ. 161 κ.ε.

9. Για την έννοια του «γενικού συμφέροντος» στο συνταγματικό δίκαιο, βλ. P. Häberle, *Öffentliches Interesse als juristisches Problem: eine Analyse von Gesetzgebung und Rechtsprechung*, Athenaum, Marburg 1990· Ευ. Βενιζέλου, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990. Για την εξέλιξη και τις διακυμάνσεις που ακολούθησε η ιδεολογία του γενικού συμφέροντος, βλ. F. Rangeon, *L'idéologie de l'intérêt général*, Economica, Παρίσι 1986.

φύση της εκλογικής διαδικασίας και για τις αρμοδιότητες του εκλογικού σώματος σε σχέση με την ανάδειξη του κοινοβουλίου ή και του αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας (εκλογή-αντιπροσωπείωση, εκλογή-απόφαση, κ.ο.κ.)¹⁰ καθώς και στο υπόβαθρο όλων των θεωρητικών αντιλήψεων για τη φύση της «εντολής» (επιτακτική ή ελεύθερη, κ.ο.κ.)¹¹ βρίσκεται ουσιαστικά το ζήτημα της νομιμοποίησης των οργάνων που ασκούν πολιτική εξουσία.¹² Η πολιτική, μάλιστα, εξουσία είναι ταυτισμένη με την κρατική εξουσία εφόσον πεδίο της πολιτικής θεωρείται το πεδίο του κράτους. Και μάλιστα, ενός κράτους το οποίο γίνεται αντιληπτό ως οντότητα διαφορετική από αυτή της κοινωνίας και της οικονομίας και όχι ως μια σύνθετη (πολιτική, οικονομική κοινωνική και ιδεολογική ταυτοχρόνως) σχέση, δηλαδή ως συμπίκνωση του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων.

Η νομιμοποίηση αυτή βασίζεται, όμως, στην παραδοχή ότι το κοινοβούλιο και, γενικότερα, τα όργανα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που συγκροτούν το πολιτικό σύστημα, συμβολίζουν πολιτικά, δηλαδή αντιπροσωπεύουν, μια κοινωνική πραγματικότητα. Μια πραγματικότητα, βέβαια, πολύ πιο πολύπλοκη και με πολύ περισσότερες αποχρώσεις, η οποία αναγκαστικά απλουστεύεται, δηλαδή ανασυντίθεται στο πολιτικό επίπεδο. Από την άποψη αυτή, η «συμβολιστική» ικανότητα του αντιπροσωπευτικού συστήματος είναι η βάση της νομιμοποίησης του.

5. Υπάρχουν, βέβαια, οι γνωστοί και κλασικοί θεσμοί της άμεσης δημοκρατίας¹³ που αναπτύσσονται μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, όπως το δημοψήφισμα¹⁴ (που προκηρύσσεται με κυβερνη-

10. Βλ. N. Saripolos, *La démocratie*, II, ό.π., σ. 67 κ.ε. Βλ. και Κ. Χρυσόγονου, *Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 161 κ.ε., σ. 217 κ.ε.

11. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Β', *Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1992, σ. 86 κ.ε.

12. Βλ. την κλασική ανάλυση του Αθ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, I, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 77 κ.ε.

13. Για τους θεσμούς της άμεσης δημοκρατίας, βλ. αντί άλλων Ευ. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σ. 264 κ.ε.

14. Βλ. ενδεικτικά, M. Guillaume-Hofnung, *Le référendum*, PUF, Παρίσι 1987· J. M. Denquin, *Référendum et plébiscite*, L.G.D.J., Παρίσι 1976· D. Butler - A. Ranney, *Referendums. A Comparative Study of Practice and Theory*, American Enterprise Institute, Ουάσινγκτον 1978· Α. Δημητρόπουλου, *Το δημοψήφισμα*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.

τική, κοινοβουλευτική ή λαϊκή πρωτοβουλία ή με συνδρομή περισσότερων οργάνων και έχει συντακτικό, νομοθετικό ή γενικότερο πολιτικό χαρακτήρα, είτε είναι «αποφασιστικό» είτε απλώς συμβουλευτικό, είτε λειτουργεί κυρωτικά, είτε αναβλητικά ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο) ή η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία (που με τη συλλογή ενός αριθμού υπογραφών πολιτών εισάγει ένα ζήτημα προς νομοθετική ρύθμιση είτε στο κοινοβούλιο είτε απευθείας στο εκλογικό σώμα με τη διαδικασία του δημοψηφίσματος)¹⁵ κ.ο.κ.

Οι θεσμοί, όμως, αυτοί λειτουργούν στο πλαίσιο ακριβώς του αντιπροσωπευτικού συστήματος και συνιστούν μικρές αποκλίσεις ή, μάλλον, προσθήκες και όχι ριζικές και συνολικές αμφισβητήσεις της πολιτικής και θεσμικής λογικής του. Από την άποψη αυτή, οι θεσμοί της άμεσης δημοκρατίας συνιστούν νομιμοποιητικά επιχειρήματα του ίδιου του αντιπροσωπευτικού συστήματος που ταυτίζεται με το δημοκρατικό κράτος δικαίου, καθώς το ένα δεν υπάρχει ιστορικά χωρίς το άλλο. Αυτό δεν είναι, όμως, παρά ένα θεσμικό τεκμήριο που μπορεί ανά πάσα στιγμή να ανατραπεί μέσα από την αντίδραση της ειδικής, της τοπικής ή της γενικής κοινής γνώμης και, τελικώς, εκλογικά.

Ήδη στο σημείο αυτό συμπλέκονται στοιχεία και κριτήρια αφενός μεν θεσμικώς τυποποιημένα (όπως η εκλογική δοκιμασία όλων των πολιτικών αποφάσεων), αφετέρου δε άτυπα και διάχυτα (όπως η στάση της λεγόμενης κοινής γνώμης), τα οποία όμως είναι πανταχού παρόντα και εξαιρετικά κρίσιμα για τη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων και των πολιτικών αποφάσεων.

Από την άποψη αυτή η διαδικασία της «αφαίρεσης» των συγκεκριμένων και εξατομικευμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών και της πολιτικής σύνθεσης είναι προφανές ότι βρίσκεται σε διαρκή αμφισβήτηση μέσα από την επίκληση άλλων τεκμηρίων που αντιτίθενται στο θεσμικό αυτό τεκμήριο του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Οι έννοιες της λαϊκής βούλησης, της εντολής, του εκλογικού σώματος ή του «γενικού συμφέροντος» είναι απελπιστικά αόριστες σε σύγκριση με το τεράστιο πλήθος των επιμέρους συνδικαλιστικών, επαγγελματικών, τοπικών ή μονοθεματικών προσεγγίσεων που μπορεί να συγκροτούνται και σε τελείως τυχαία ή συγκυριακή βάση.

15. Για τον θεσμό της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας, βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, Α. Δημητρώπουλου, *Το δημοψήφισμα*, ό.π., σμμ. 14, σ. 11 κ.ε.

B. ΟΙ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Εδώ εντοπίζεται, κατά τη γνώμη μου, και η καθοριστική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε προηγούμενες θεσμικές και λειτουργικές κρίσεις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατία και την τρέχουσα «μεταβιομηχανική» κρίση της, που συμπίπτει με την ανάδειξη της λεγόμενης ψηφιακής οικονομίας και της κοινωνίας της πληροφορίας.

Η μεσοπολεμική –για παράδειγμα– κρίση του κοινοβουλευτισμού¹⁶ ήταν μία κρίση πολιτικής αποτελεσματικότητας των αντιπροσωπευτικών θεσμών, που πολλοί τότε πίστευαν (και επέβαλαν την πίστη τους αυτή) ότι θα ξεπεραστεί μέσα από την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁷

Μεταπολεμικά, η ροπή αυτή συνεχίστηκε, κυρίως μέσα από την εγκαθίδρυση παράλληλων και σχεδόν ισότιμων διαδικασιών πολιτικής νομιμοποίησης τόσο των κοινοβουλίων όσο και των κορυφαίων οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας, μέχρι του σημείου να επικρατήσουν οι δεύτερες. Η πρωθυπουργοκεντρική εκδοχή του κοινοβουλευτικού συστήματος, το ημipροεδρικό σύστημα διακυβέρνησης και η αντοχή του προεδρικού συστήματος είναι τρεις όψεις του ίδιου νομίσματος, της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁸

16. Βλ. από τη βιβλιογραφία της εποχής εκείνης, J. Barthélemy, «La crise de la démocratie représentative», στο *Revue du Droit public*, 1928, σ. 584 κ.ε.· A.L. Lowell, *La crise des gouvernements représentatifs et parlementaire dans les démocraties modernes*, στο *Revue du Droit public*, 1928, σ. 571 κ.ε.· B. Mirkine-Guetzévich, *Le problème de la rationalisation du pouvoir dans les constitutions de l'Europe d'après-guerre*, στο *Revue du Droit public*, 1928, σ. 5 κ.ε.· G. Burdeau, *Le régime parlementaire dans les constitutions européennes d'après-guerre*, Παρίσι 1933.

17. Βλ. B. Mirkine-Guetzévich, «Le renforcement de l'Exécutif et le régime parlementaire», στο *Revue du Droit public*, 1930, σ. 490 κ.ε.· E. Giraud, *La crise de la démocratie et le renforcement du pouvoir exécutif*, Παρίσι 1938· R. Capitant, *La réforme du parlementarisme*, Sirey, Παρίσι 1934.

18. Η μετάβαση από την IV στην V γαλλική δημοκρατία εκφράζει χαρακτηριστικά την τάση αυτή. Βλ. P. Avril, *Le régime politique de la Ve République*, L.G.D.J., Παρίσι 41979. Στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού, συστήματος διακυβέρνησης, το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του *parlementarisme rationalisé* αποτελεί ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949. Βλ. Th. Ellwein, *Das Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, Verlag Westdeutscher, 31977. Μοναδική εξαίρεση στην τάση αυτή αποτελεί το ιταλικό Σύνταγμα του 1948, στο οποίο κυριαρχεί η δυσπιστία απέναντι στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Όλες οι προτάσεις συνταγματικής μεταρρύθμισης στην Ιταλία –οι οποίες τελικά δεν ευοδώθηκαν– επιδίωκαν την ενίσχυση της σταθερότητας και της αποτελεσματικότητας της

Όλα, όμως, αυτά τα προβλήματα ήταν προβλήματα ενδοπολιτικά ή ενδοθεσμικά, θα έλεγα ακόμη και ενδοκρατικά (στο πλαίσιο μίας θεσμικής ή μηχανιστικής θεώρησης του κρατικού φαινομένου). Το πρόβλημα της μεταβιομηχανικής κρίσης του αντιπροσωπευτικού συστήματος έγκειται στην αμφισβήτηση των ιδίων των θεμελίων του, δηλαδή της ικανότητάς του να λειτουργεί ως ο βασικός και πλέον έγκυρος τόπος πάνω στον οποίο συντίθεται πολιτικά, δηλαδή συμβολίζεται, η κοινωνία στο σύνολό της.

Η «συμβολική» αυτή λειτουργία, που προ πολλού πλέον δεν ασκείται μόνον από το κοινοβούλιο αλλά από το σύνολο των πολιτικών θεσμών και κατεξοχήν από την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, έχει φυσικά παύσει να είναι μονοπώλιο του πολιτικού συστήματος. Αναπτύχθηκαν –όπως θα δούμε– πολλά παράλληλα συστήματα συμβολικής σύνθεσης και άρα αντιπροσώπευσης της κοινωνίας, που λειτουργούν με οξύ τρόπο ανταγωνιστικά προς το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Τα ανταγωνιστικά αυτά συστήματα συνδέονται κυρίως με την οικονομική και επικοινωνιακή ισχύ, αλλά και με τα μονοθεματικά ενδιαφέροντα και τις οργανώσεις της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών», στο μέτρο που αυτές διεκδικούν έναν τέτοιο ρόλο – και αυτό συμβαίνει συχνά.¹⁹

2. Το ιστορικά παράδοξο είναι πως, όλα αυτά που συνθέτουν μία εικόνα βαθιάς κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αποκτούν την πλήρη τους μορφή, ενώ έχει επέλθει η δικαίωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε σχέση με τις κύριες ιστορικές

κυβέρνησης. Βλ. C. Fusaro, «Forma di governo e leadership: l'ipotesi del governo di legislatura con premier elettivo», σε G. Bettin (επιμ.), *Politica e società. Studi in onore di Luciano Cavalli*, CEDAM, Πάδοβα 1997, σ. 551 κ.ε.

19. Για την ιστορία της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών», βλ. N. Bobbio, «La società civile», στο N. Bobbio, *Stato, governo, società. Per una teoria generale della politica*, Einaudi, Τορίνο 1985, σ. 23 κ.ε. Για τη σημερινή συζήτηση, βλ. μεταξύ άλλων, J.L. Cohen - A. Arato, *Civil Society and political Theory*, MIT Press, Cambridge 1992· M. Walzer, «The Idea of Civil Society. A Path to Social Reconstruction», στο *Dissent*, άνοιξη 1991· E. Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996· L.M. Salamon - H.K. Anheier, «Le secteur de la société civile, une nouvelle force sociale», στο *Revue du MAUSS*, τχ. 11, 1998, σ. 99 κ.ε.· A. Giddens, «Η μετα-παραδοσιακή κοινωνία των πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 1/1998, σ. 53 κ.ε. Βλ. και Ευ. Βενιζέλου, «Οι περιπέτειες της κοινωνίας των πολιτών», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 5, 2000, σ. 1 κ.ε.· Αντ. Μακρυδημήτρη, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002, σ. 47 κ.ε.

της αμφισβητήσεις. Κανένα ιστορικό επεισόδιο άμεσης δημοκρατίας δεν είχε αντοχή και διάρκεια και, άρα, δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη θεσμική και λειτουργική ποιότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που συνυφάνθηκε με τις πολιτικά φιλελεύθερες εγγυήσεις του κράτους δικαίου αλλά και με τις κοινωνικά ευαίσθητες εγγυήσεις του κράτους πρόνοιας.

Από την παρισινή Κομμούνα και τη «δημοκρατία των συμβουλίων» μέχρι τη σκληρή και μακρά σοβιετική εμπειρία, όλες οι άλλες εκδοχές περί δημοκρατίας, που επιχειρήσαν να μειώσουν την αξία της λεγόμενης «τυπικής» αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, κατέρρευσαν παταγωδώς και με τεράστιες πολιτιστικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες.²⁰

Η αμφισβήτηση, συνελώς, του συστήματος και η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν προέρχεται από τα ιστορικά αντίπαλα ή διαφορετικά σχήματα, αλλά από τους ίδιους τους κόλπους της. Η θεσμική μήτρα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού είναι αυτή που τροφοδοτεί όλα τα άλλα συστήματα συμβολικής σύνθεσης και, άρα, αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Πρόκειται, επομένως, για μία εγγενή αντίφαση, που θέτει σε δοκιμασία την αντοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μέσα στις συνθήκες της μεταβιομηχανικής ή ψηφιακής εποχής.

3. Πράγματι, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, συνυπάρχουν πολλές και αντιφατικές εξελίξεις που, άλλοτε, θέτουν υπό σκληρή δοκιμασία τη θεσμική αντοχή και την πολιτική αξιοπιστία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και, άλλοτε, επιβεβαιώνουν την ιστορική της σημασία ως αναπόσπαστου συστατικού του σύγχρονου συνταγματικού κράτους που είναι, πρώτον, δημοκρατικό, δεύτερον, πολιτικά φιλελεύθερο, πλουραλιστικό και δικαιοκρατούμενο και, τρίτον, κοινωνικό.

Στη δεύτερη κατηγορία εξελίξεων καταλυτική θέση κατέχει, βέβαια, η πτώση του «υπαρκτού» σοσιαλισμού. Στην πρώτη κατηγορία την κεντρική θέση κατέχει το νέο τοπίο του διεθνούς συστήματος επικοινωνίας και ενημέρωσης: αφενός μεν το *μαζικό τηλεοπτικό μοντέλο* όπου κυριαρχεί το δελτίο ειδήσεων κοινής λήψης που διεκδικεί υψηλή τηλεθέαση και συνοδεύεται από άλλες εκπο-

20. Βλ. N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 53 κ.ε.: G. Haarscher - M. Telo (επιμ.), *Μετά τον κομμουνισμό*, Αθήνα 1997.

μπές λόγου της ίδιας αντίληψης²¹ – αφετέρου δε το διαδίκτυο ως νέο είδος δημόσιου χώρου που διασφαλίζει στον χρήστη τα ατομικά του χαρακτηριστικά ως προς τις προτιμήσεις και ως προς τη διαχείριση του χρόνου, αποκτά όμως εξίσου εύκολα «μαζικά» χαρακτηριστικά γύρω από θέματα επικαιρικού ενδιαφέροντος και όχι μόνο.²²

Τα δύο αυτά στοιχεία συνυπάρχουν και θα συνυπάρχουν επί πολύ, έχουν δε ως κοινό τους σημείο τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η δημόσια σφαίρα: το κοινοβούλιο είναι ο θεσμικός-συμβολικός τόπος πολιτικής σύνθεσης της κοινωνίας. Αυτή, όμως, η βασική πολιτική και νομομοποιητική του λειτουργία είναι πολύ αδύναμη, γιατί ο βαθμός εικονικής συμμετοχής που διασφαλίζει στον πολίτη είναι από ελάχιστος έως μηδενικός. Ως θέαμα, το κοινοβούλιο ωχριά μπροστά στο σύνολο των θεμάτων ενός μέσου καθημερινού τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων. «Όλα» όσα συμβαίνουν στον κόσμο και στη χώρα στο αστυνομικό, δικαστικό, οικονομικό, αθλητικό, πολιτιστικό, πολιτικό γίνεσθαι αλλά και στην ιδιωτική ζωή κάποιων άλλοτε διάσημων και άλλοτε άσημων ατόμων, είναι παρόντα στην οθόνη. Ο παθητικός θεατής «πληροφορείται», μετέχει, ταυτίζεται, κρίνει και πάντως εντάσσεται σε έναν ενιαίο δημόσιο χώρο ο οποίος δεν είναι πραγματικός, δεν εικονοποιεί τις αναλογίες του πραγματικού κόσμου, αλλά τον υποκαθιστά και, εντέλει, τον διαμορφώνει. Διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την αισθητική, την ιδεολογία, το γούστο, την νοοτροπία, την προτίμηση, την επιλογή.²³

Τώρα, βέβαια, όλα τα δεδομένα πρέπει να εκτιμηθούν σε σχέση με το διαδίκτυο στο οποίο συνυπάρχουν πολλές λειτουργίες και πολλές δυνατότητες. Το διαδίκτυο είναι, άλλωστε, μία τεχνολογική και πληροφοριακή βάση που προσφέρεται σε πάμπολλες και αντιφατικές χρήσεις. Από την άποψη αυτή είναι πολιτικά και αισθη-

21. Βλ. επιλεκτικά από τη σχετική τεράστια βιβλιογραφία, Μ. McCombs - E. Einsiedel - D. Weaver, *Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η διαμόρφωση της κοινής γνώμης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996· I. Ramonet, *Η τυραννία των Μ.Μ.Ε.*, Πόλις, Αθήνα 1999· P. Bourdieu, *Για την τηλεόραση*, Πατάκης, Αθήνα 2001· C. Popper - G. Condry, *Τηλεόραση: κίνδυνος για τη δημοκρατία*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2000· N. Postman, *Διασκέδαση μέχρι θανάτου. Ο δημόσιος λόγος στην εποχή του θεάματος*, Δρομέας, Αθήνα 1998.

22. Βλ. A. Baldassarre, *Globalizzazione contro democrazia*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 2002, σ. 9 κ.ε. και passim.

23. Βλ. P. Bourdieu, *Για την τηλεόραση*, ό.π.

τικά ουδέτερο. Οι θεματολογικές επιλογές, οι επιλογές ως προς το βάθος ή το πλάτος της προσέγγισης των θεμάτων και οι διακανονισμοί που μπορούν να γίνουν ως προς την οικονομία του χρόνου είναι άπειροι. Από πλευράς ειδησεογραφικής ενημέρωσης, όμως, προς το παρόν τουλάχιστον, κυριαρχεί η θεματολογία είτε του έντυπου είτε του ηλεκτρονικού Τύπου και ο χρήστης κάνει τις επιλογές του σε όποιο πλάτος και βάθος επιθυμεί. Το ίδιο, άλλωστε, συμβαίνει και με τον τηλεθεατή που, αν θέλει, μπορεί να είναι και επιμελής αναγνώστης εφημερίδων και περιοδικών και να ερευνήσει κάποια θέματα σε βάθος ανεξάρτητα από τον ρυθμό της καθημερινής ροής των ειδήσεων.

Το σημαντικό για τη λειτουργία και την αξιοπιστία των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι ότι τα δελτία ειδήσεων των μεγάλων τηλεοπτικών προγραμμάτων και, υπό ορισμένες εκδοχές του, το διαδίκτυο επιδιώκουν να λειτουργούν ως οι *νέοι συμβολικοί τόποι σύνθεσης της κοινωνίας*. Η «στιγμαία δημοκρατία» του δελτίου ειδήσεων ή της άμεσης πληροφόρησης μέσα από το διαδίκτυο έχει ένα συχνά ακαταμάχητο πλεονέκτημα: η *αμεσότητα* της είδησης ή η «ειδικότητα» αυτού που εκφράζει τη γνώμη του είναι στοιχεία πολύ πιο ισχυρά από τη λειτουργία του κοινοβουλίου ως forum.²⁴ Η λειτουργία αυτή επιτελείται αλλά με καθυστέρηση και με «πολιτικά» κριτήρια τα οποία συνοδεύονται, πολύ συχνά, από ένα τεκμήριο αναξιπιστίας, παρότι αυτά μόνον μπορεί να συνδιαμορφώσει ο πολίτης έστω με πολύ έμμεσο τρόπο.

4. Δίπλα στο σύστημα επικοινωνίας και ενημέρωσης αναπτύσσεται ένα άλλο κρίσιμο φαινόμενο που είναι, ούτως ή άλλως, συνυφασμένο με τον πολιτικό φιλελευθερισμό, την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την κοινωνία των πολιτών: πρόκειται για τον πολλαπλασιασμό και την εντατικοποίηση της δράσης των λεγόμενων μη κυβερνητικών οργανώσεων, δηλαδή των ποικίλων συσσωματώσεων για διάφορους σκοπούς –εν προκειμένω μη κερδοσκοπικούς– μέσα στην κοινωνία. Αυτή όλη η δραστηριότητα στον χώρο της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών θέτει πολύ συχνά σε αμφισβήτηση τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, γιατί αντιτάσσει στις «πολιτικές» σκοπιμότητες των κομμάτων και των κοινοβουλευτικών θεσμών, τα μονοθεματικά και ως τέ-

24. Βλ. Μ. McCombs - Ε. Einsiedel - D. Weaver, *Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, ό.π., σ. 92 κ.ε.

τοια «γνήσια» και αδιαμφισβήτητα ενδιαφέροντα των διάφορων κοινωνικών οργανώσεων.²⁵

Το προβληματικό στοιχείο δεν είναι, φυσικά, ούτε το μονοθεματικό ενδιαφέρον (που μπορεί να είναι από συνδικαλιστικό και φιλοτελικό μέχρι οικολογικό ή «εθνοτοπικό») ούτε η αδιαμεσολάβηση, σε σχέση με τα κόμματα, λειτουργία των οργανώσεων αυτών. Το προβληματικό στοιχείο είναι η αμφισβήτηση – που εμφανίζεται ορισμένες φορές να υφέρπει – της αντιπροσωπευτικής ικανότητας και νομιμοποίησης των κοινοβουλευτικών θεσμών. Αυτή, φυσικά, είναι μία πολύ παλιά ιστορία σε σχέση με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και, ιδίως, τον κορπορατισμό που εμφανιζόταν ως πολύ πιο γνήσιος αγωγός εκπροσώπησης των κοινωνικών και επαγγελματικών συμφερόντων σε σχέση με τα κόμματα και το κοινοβουλευτικό σύστημα. Οι κορπορατιστικές, όμως, ή νεοκορπορατιστικές προσεγγίσεις και δραστηριότητες δεν υπήρξαν ιστορικά ευτυχείς για το δημοκρατικό πολίτευμα και το κράτος δικαίου, ακριβώς γιατί δεν μπόρεσαν ποτέ να συγκροτήσουν μία αντίληψη περί γενικού συμφέροντος και γιατί έθεσαν εν αμφιβόλω τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τις εγγυήσεις που τους συνοδεύουν και οι οποίες ιστορικά συνθέτουν το λεγόμενο συνταγματικό κράτος.²⁶

5. Το ιδεολογικό στοιχείο ίσως να είναι όμως ακόμη κρισιμότερο. Ο «πολιτικός άνθρωπος» δίνει τη θέση του στον «μονοθεματικό άνθρωπο» που ασχολείται με μία πολύ συχνά συμπαιθητική, ενδιαφέρουσα ή και καίρια δραστηριότητα, όπως ο κοινωνικός εθελοντισμός, η οικολογική δράση ή ο αθλητισμός. Πολύ συχνά, η μονοθεματική προσέγγιση οδηγεί σε μία πολιτική ενεργοποίηση, όταν όμως αυτή είναι μονομερής και μάλιστα επίμονα μονομερής, οδη-

25. Βλ. J. Louis-Laville - A. Caillé - P. Chanial - E. Dacheux - B. Eme - S. Latouche, *Association, démocratie et société civile*, La Découverte/M.A.U.S.S., Παρίσι 2001· P. Chanial, *Justice, don et association. La délicate essence de la démocratie*, La Découverte/M.A.U.S.S., Παρίσι 2001· X. Ανθόπουλου, *Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία*, Οξύ, Αθήνα 2000.

26. Για τις διάφορες εκδοχές του νέο-κορπορατισμού, βλ. A. Cawson (επιμ.), *Corporatism and political Theory*, Blackwell, Οξφόρδη 1986· W. Streeck - P.C. Schmitter (επιμ.), *Private Interest Government*, Sage, Λονδίνο-Beverly Hills 1985· I. Scholten (επιμ.), *Political Stability and Neo-Corporatism. Corporatism Integration and Societal Cleavages in Western Europe*, Sage, Λονδίνο-Beverly Hills 1987. Από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Γ. Μαυρογορδάτου, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2¹⁹⁹⁸.

γεί σε προβληματικές πολιτικές ανισομέρειες.²⁷ Το φαινόμενο αυτό είναι διαφορετικό από την πολιτική προσέγγιση που κάνουν κόμματα με σαφή –κατά την εξαγγελία τους– ταξικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά, μέσα όμως στη λογική, το θεσμικό κέλυφος και τις βασικές πολιτειολογικές παραδοχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Άλλωστε, όσες φορές αυτή δεν λειτούργησε, οδήγησε σε αυταρχικά ή και ολοκληρωτικά καθεστώτα.²⁸

Στη σημερινή εποχή το ζήτημα έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στο γεγονός πως ως πολιτικά αξιόπιστο εμφανίζεται οτιδήποτε δεν συνδέεται επισήμως και ευθέως με την λειτουργία των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και, ιδίως, με τα κόμματα και το κοινοβούλιο, με αυτό δηλαδή που λέγεται «πολιτική» με τη συμβατική έννοια του όρου.

Ως πολιτικά αξιόπιστο προβάλλει το μη ελεγχόμενο δημοκρατικά, ίσως ακόμη-ακόμη και το μη αιρετό σε κεντρικό επίπεδο. Η επιχειρηματική ικανότητα, το καλλιτεχνικό ταλέντο, η μεγάλη δημοσιότητα, η επιστημονική γνώση, η αθλητική επιτυχία εμφανίζονται ως στοιχεία πολύ πιο αξιόπιστα σε σχέση με την πολιτική. Και σίγουρα είναι στοιχεία σοβαρά και άξια σεβασμού στο επίπεδό τους. Όλα, όμως, αυτά έχουν έναν κοινό παρονομαστή που είναι το στοιχείο της «φυσικής» υπεροχής κάποιων που είναι ευφρέστεροι, ικανότεροι, δυνατότεροι, ταχύτεροι ή κάτοχοι άλλων εξίσου σημαντικών χαρισμάτων. Η δημοκρατία, όμως, ως ιδεολογική σύλληψη, ως πολιτική διεκδίκηση και ως θεσμική κατάρτιση είναι το ακριβώς αντίθετο αυτού του πράγματος. Είναι η υπεροχή –έστω συμβολική και αφαιρετική, αλλά πάντως η υπεροχή– της ισότητας και της ελευθερίας των πολιτών που μέσα από τον μηχανισμό της καθολικής, ίσης και ελεύθερης ψήφου συγκροτούνται, οργανωτικά και αποφασίζουν πολιτικά.

Όλος ο πολιτισμός άλλωστε, συμπεριλαμβανομένου και του θεσμικού πολιτισμού, είναι μία μακρά και συνεχής προσπάθεια ελέγχου και ένταξης της «φυσικής υπεροχής» μέσα σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο.²⁹

27. Βλ. Ευ. Βενιζέλου, «Οι περιπέτειες της κοινωνίας των πολιτών», *ό.π.*

28. Βλ. Ν. Bobbio, *Για ποιον σοσιαλισμό*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 89 κ.ε., σ. 123 κ.ε.

29. S. Freud, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Επίκουρος, Αθήνα 1994.

Γ. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΕΙΝΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ Ή ΕΙΚΟΝΙΚΗ;

1. Η μεγαλύτερη, βέβαια, αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας προέρχεται από την ίδια την εξέλιξη της τεχνολογίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως στον θεωρητικό και θεσμικό πυρήνα του αντιπροσωπευτικού συστήματος βρίσκεται μία «τεχνική» δυσκολία: η πρακτική αδυναμία διαρκούς και πλήρους λειτουργίας της άμεσης δημοκρατίας στο επίπεδο του κράτους-έθνους και, πολύ περισσότερο, στο επίπεδο ευρύτερων οργανισμών περιφερειακού και διεθνούς χαρακτήρα.

Βέβαια, επίκληση αυτής της «τεχνικής» δυσκολίας γίνεται όταν η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντιπαρά τίθεται προς μορφές άμεσης δημοκρατίας της περιόδου της πόλης-κράτους. Πρόκειται, επομένως, για θεσμικές συγκρίσεις βασισμένες σε ιστορικούς αναχρονισμούς καθώς η αντιπροσωπευτική δημοκρατία στην εξελιγμένη μορφή οργάνωσης του κράτους-έθνους, όπως αυτό διαμορφώνεται από το 17ο έως τον 20ό αιώνα, θεωρητική μόνο σχέση, οφειλόμενη στην ανάγκη τυπολογικών ισορροπιών, έχει με την πόλη-κράτος της κλασικής εποχής: η αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν διαμορφώνεται σε σχέση με την άμεση δημοκρατία της αθηναϊκής εκκλησίας του δήμου, αλλά σε σχέση με το μοναρχικό απολυταρχικό κράτος.³⁰ Το κοινοβούλιο δεν συγκροτείται, συνεπώς, ως συμβολικό υποκατάστατο της εκκλησίας του δήμου, αλλά, αρχικά, ως συλλογικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης που διεκδικεί την πολιτική της χειραφέτηση και συμμετοχή σε σχέση με τη μοναρχική εξουσία. Η μετεξέλιξη του κοινοβουλίου από ταξικά συμπαγή θεσμό ή από θεσμό με έντονα κορπορατίστικα χαρακτηριστικά σε κοινό θεσμικό πεδίο, δηλαδή κοινό συμβολικό τόπο όλων των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, οδηγεί στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία μέσα στα θεσμικά συμφραζόμενα του πολιτικού φιλελευθερισμού, δηλαδή του κράτους δικαίου, και πάνω στην οικονομική βάση της ελεύθερης αγοράς, της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της μετάβασης από τον εμπορικό στον βιομηχανικό καπιταλισμό.³¹

30. Βλ. N. Bobbio, *Liberalismo e democrazia*, Franco Angeli, Μιλάνο 1985, σ. 22 κ.ε.

31. Για τη μετάβαση από τον μεσαιωνικό «κοινοβουλευτισμό» στο σύγχρονο κοινοβουλευτισμό βλ. το κλασικό έργο του Ch.H. McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Νέα Υόρκη 1947, σ. 93 κ.ε.

2. Η είσοδος στην εποχή της κοινωνίας της πληροφορίας και η εγκαθίδρυση του διαδικτύου, με ό,τι αυτό συνεπάγεται από πλευράς πληροφοριακών και τηλεπικοινωνιακών δυνατοτήτων, ανατρέπει το «τεχνικό» επιχείρημα που υπήρχε ως τώρα υπέρ της αντιπροσωπευτικής και κατά της άμεσης δημοκρατίας. Μια κοινωνία «δικτυωμένη» είναι μία κοινωνία που διαθέτει άλλες τεχνολογικές, τελικώς δε και πολιτικές, δυνατότητες άμεσης έκφρασης και συμμετοχής. Μια ψηφιακή κοινωνία και μια ψηφιακή οικονομία δεν καταργούν τις συμβατικές τους όψεις, αλλά ωθούν εκ των πραγμάτων προς μία ψηφιακή δημοκρατία. Ο καθένας, ως χρήστης του διαδικτύου, όπως παλιότερα ως χρήστης απλώς και μόνον του τηλεφώνου ή της τηλεόρασης, έχει πια άλλες δυνατότητες διασύνδεσης. Τώρα μπορεί να καταγράψει τη γνώμη του για το σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών, ηθικών, αισθητικών και άλλων θεμάτων σε κάθε δυνατή κλίμακα: από την τοπική και την περιφερειακή έως την εθνική, την ευρωπαϊκή, τη διεθνή.

Η μετάβαση από τις δειγματοληπτικές έρευνες της κοινής γνώμης που οδήγησαν στη «δημοκρατία των δημοσκοπήσεων»,³² στην καταγραφή της γνώμης του συνόλου της κοινωνίας, μπορεί να μετατρέψει την «κοινή γνώμη» από ασαφές και αόριστο μέγεθος σε θεσμικά υποστατό και απολύτως συγκεκριμένο σώμα πολιτών.³³ Αυτό δίνει, από μόνο του, άλλες διαστάσεις στα προβλήματα της απλούστευσης, της δημαγωγίας, της συνθηματολογικής προσέγγισης της πολιτικής, κ.ο.κ. που μπορεί τώρα να οξυνθούν σε καταλυτικό βαθμό.

Όλα αυτά είναι βέβαια παλιά και γνώριμα φαινόμενα. Υπό συνθήκες, όμως, ομαλής λειτουργίας των αντιπροσωπευτικών θεσμών οδηγούν σε ένα εκλογικό αποτέλεσμα και σε μία σύνθεση κοινο-

32. Βλ. St. Rodot, *Tecnopolitica. La democrazia e le nuove tecnologie della comunicazione*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1997, σ. 54 κ.ε.· L.J. Martin (επιμ.), *Polling and the Democratic Consensus*, Sage, Beverly Hills 1984· D.W. Moore, *The Super Pollster. How they Measure and manipulate Public Opinion in America*, Four Walls Eight Windows, Νέα Υόρκη 1992· C. Sunstein, *Republic. Com*, Princeton University Press, Princeton-Οξφόρδη 2001. Βλ. και Γ. Μαυρή, «Δημοσκοπήσεις και πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα», *Το Σύνταγμα*, Επιστημονικά Συνέδρια, Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 239 κ.ε.

33. Ο «πατήρ» των δημοσκοπήσεων George Gallup υποστήριξε ότι η πλειοψηφία της κοινής γνώμης και όχι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία θα έπρεπε να θεωρείται ως «the ultimate tribunal» για τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα (βλ. St. Rodot, *Tecnopolitica...*, ό.π., σ. 55).

βουλίου το οποίο στη συνέχεια λειτουργεί ως «αποσυμπιεστής»: συνθέτει πολιτικά όλες τις επιμέρους αντιφάσεις σε ένα συνολικό πολιτικό αποτέλεσμα το οποίο κρίνεται μεν καθημερινά, κατά καθοριστικό όμως τρόπο κρίνεται στις αρχές και στο τέλος κάθε περιόδου, κατά τη διεξαγωγή, δηλαδή, των γενικών βουλευτικών εκλογών ή των εκλογών για την ανάδειξη άλλων οργάνων (όπως ο αρχηγός του κράτους, οι αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης, κλπ.).

3. Το μείζον θεσμικό και πολιτικό ερώτημα της ψηφιακής εποχής είναι αν και πώς θα διατηρηθεί μια παρόμοια σύνθετη και συναιρετική πολιτική λειτουργία που δεν αποτρέπει ούτε υποτιμά την άμεση έκφραση της ατομικής γνώμης και της ατομικής θέσης για κάθε συγκεκριμένο ζήτημα σε όλα τα πιθανά επίπεδα, διασφαλίζει όμως, ταυτόχρονα, τη δυνατότητα σύνθεσης των θέσεων αυτών σε ένα ενιαίο και διαρθρωμένο πολιτικό πρόγραμμα που εφαρμόζεται σταδιακά και συνολικά και αξιολογείται πολιτικά τόσο καταρχάς όσο και εντέλει.

Αν αυτό δεν διασφαλίζεται, τότε η δημοκρατία, όπως προέκυψε τους τελευταίους τρεις αιώνες, τίθεται σε κίνδυνο. Η «ψηφιακή δημοκρατία»³⁴ μπορεί να είναι είτε μία εντυπωσιακή διεύρυνση της δημοκρατίας και του πεδίου της πολιτικής είτε μία τραγική και επικίνδυνη συρρίκνωση της δημοκρατίας και του πεδίου της πολιτικής μέσα από την ψευδαίσθηση της αποσπασματικής και επιμερισμένης συμμετοχής που θυσιάζει το πολιτικό ως συνολικό στο δήθεν άμεσο και ειδικό.

Αυτό, πιστεύω, ότι είναι το νέο μεγάλο πολιτικό και θεσμικό στοίχημα των κοινωνιών της ψηφιακής εποχής και αυτή είναι η νέα αποστολή και λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών: δεν υπάρχουν για να υποκαθιστούν την άμεση πολιτική συμμετοχή, αλλά για να τη συνθέτουν προγραμματικά, έτσι ώστε να είναι πράγματι δεκτική ενός πολιτικού, δηλαδή δημοκρατικού, ελέγχου.

Αυτόν τον νέο θεσμικό διακανονισμό που επιβάλλει η ψηφιακή δημοκρατία θα κληθούν, τις επόμενες δεκαετίες, να τον κάνουν τα εθνικά συντάγματα και τα σχετικά διεθνή κείμενα συμπεριλαμβανομένου και του λεγόμενου Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Και πρέπει να τον κάνουν με μεγάλη προσοχή και διορατικότητα, χωρίς να διολισθήσουν στη γοητεία ούτε των τεχνολογικών δυνατοτήτων

34. Για τις ευκαιρίες και τους κινδύνους της «ψηφιακής δημοκρατίας» βλ. St. Rodot, *Tecnopolitica...*, ό.π., σ. 27 κ.ε.

ούτε της άμεσης δημοκρατίας. Όλες οι τεχνικές και θεσμικές δυνατότητες πρέπει να γίνονται αποδεκτές και να αξιολογούνται, ταυτόχρονα όμως πρέπει να διασφαλίζεται η βασική δημοκρατική λειτουργία που είναι η λειτουργία του προγραμματικού λόγου και της συνολικής πολιτικής ευθύνης και αξιολόγησης.

Δ. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

1. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ συζητάμε για την «ψηφιακή δημοκρατία» και για τη «δημοκρατία του διαδικτύου», το κρίσιμο πεδίο της πολιτικής τοποθετείται σε άκρως πραγματική και πραγματιστική βάση: *ο πραγματικός δημόσιος χώρος είναι ο χώρος των μεγάλων κινδύνων*, αυτών που αξιώνουν την ύπαρξη ενός όσο γίνεται πιο αποτελεσματικού μηχανισμού κοινωνικής αλληλεγγύης. Μεγάλος κίνδυνος είναι οι φυσικές καταστροφές, τα ατυχήματα, η απειλή της εγκληματικότητας, κ.ο.κ. Όλα βέβαια αυτά ανακαλούν στην επιφάνεια τις βασικές λειτουργίες του κράτους δικαίου (αρχή της νομιμότητας, κλπ.) και του κοινωνικού κράτους (λειτουργία των δημοσίων συστημάτων υγείας, πρόνοιας, κοινωνικής ασφάλισης, εκπαίδευσης, κλπ.) συμπεριλαμβανομένων, βέβαια, και των οικονομικών λειτουργιών του κράτους και των λειτουργιών του στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας.

Ανακαλούν, δηλαδή, στην επιφάνεια το ζήτημα της κρατικής κυριαρχίας όχι ως νομικό ή συμβολικό ζήτημα εξωτερικής και εσωτερικής κυριαρχίας αλλά ως δοκιμασία της ικανότητας του κράτους να διαχειρίζεται κρίσεις.³⁵

Το κράτος γίνεται αντιληπτό και σήμερα ή, μάλλον, κυρίως σήμερα, ως διαχειριστής των κρίσεων, δηλαδή ως εγγυητής ασφάλειας. Η ασφάλεια αυτή καταλαμβάνει όλο το φάσμα: από την προστασία της ζωής και της περιουσίας απέναντι στο έγκλημα, απέναντι στην πυρκαγιά, απέναντι στον σεισμό ή σε οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη ή φυσική απειλή, μέχρι την ομαλή λειτουργία της αγοράς υπό όλες της τις εκδοχές: ομαλό και πλήρη εφοδιασμό με αγα-

35. Για τον πολλαπλασιασμό των κοινωνικών, πολιτικών, οικολογικών και ατομικών διακινδυνεύσεων στη σύγχρονη εποχή βλ. U. Beck, *The Risk society. Towards a new modernity*, Λονδίνο 1992· U. Beck, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*, Καταστανιώτης, Αθήνα 2000.

θά, έλεγχο ποιότητας και υγιεινής των τροφίμων, τιμές και επάρκεια ενεργειακών πόρων, λειτουργία των αγορών χρήματος και κεφαλαίων.

Οι κρίσεις μπορεί, συνεπώς, να είναι από κρίσεις στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας μέχρι κρίσεις στο χρηματιστήριο και όλες καλείται, εντέλει, να τις διαχειριστεί το κράτος. Καθίστανται, δηλαδή, εξόχως πολιτικά ζητήματα. Αυτά όμως τα ζητήματα μπορούν να αφορούν, πολύ συχνά, χώρους από τους οποίους πολλοί αξιώνουν επιτακτικά την απόσυρση του κράτους, την απελευθέρωση των αντίστοιχων αγορών, την πλήρη ιδιωτικοποίηση των οικονομικών υποκειμένων που παίζουν σημαντικό ρόλο, στο πεδίο, για παράδειγμα, της ενέργειας, των τηλεπικοινωνιών, των τραπεζικών ή χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, της ασφάλισης, κ.ο.κ.

2. Το κράτος που ορίζεται έτσι ως διαχειριστής των μεγάλων κρίσεων δεν παύει να είναι ταυτοχρόνως η μείζων κοινωνική σχέση και ο μείζων θεσμικός και πραγματικός μηχανισμός. Το κράτος λειτουργεί, υπό την έννοια αυτή, «συγκεφαλαιωτικά». Καλύπτει το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών λειτουργιών. Καθετί που συμβαίνει. Ακόμη και τις ανεπάρκειες της περιφερειακής και της διεθνούς οργάνωσης τις αναδέχεται, κατά τον τρόπο αυτό, το κράτος με τα χαρακτηριστικά και το μέγεθος του γνωστού εθνικού κράτους, το οποίο λειτουργεί ως η πλέον κρίσιμη βαθμίδα για τη διαχείριση των κρίσεων παρά τη διάχυση και την απεριορίστη επέκταση του φαινομένου της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης.

Το προνομακό αντικείμενο της νέας πολιτικής ή, μάλλον, της πολιτικής στη νέα, ψηφιακή εποχή είναι, συνεπώς, κατά βάθος, αυτό που ήταν πάντα: το ζήτημα της κυριαρχίας, μόνο που αυτή νοείται πλέον ως έλεγχος και διαχείριση των κρίσεων, με την πρακτική, όπως είδαμε, έννοια του όρου, δηλαδή των φυσικών καταστροφών, των διαταράξεων της δημόσια τάξης, των μεγάλων ατυχημάτων, κ.ο.κ. Κρίσεις βέβαια, υπό την έννοια με την οποία χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο, είναι και οι οικονομικές κρίσεις, οι κρίσεις της αγοράς χρήματος και κεφαλαίων, οι κρίσεις στην αγορά εργασίας με διόγκωση της ανεργίας, η δημοσιονομική κρίση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος και, γενικότερα, του κοινωνικού κράτους, κ.ο.κ.

Οι κρίσεις δεν νοούνται, επομένως, ως έκτακτες περιστάσεις, ούτε ως κατάσταση ανάγκης, όπως δηλαδή θα τις αντιλαμβάνόταν η συνταγματική και πολιτειολογική θεωρία του Μεσοπολέμου

συνδέοντάς τες με τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, της δημοκρατίας και των εγγυήσεων του κράτους δικαίου. *Τώρα οι κρίσεις είναι στοιχείο της καθημερινότητας*. Κρίσεις είναι, βέβαια, πρωτίτως και οι θεσμικές κρίσεις. Αυτές που αφορούν το αμιγώς πολιτικό επίπεδο, τη συγκρότηση και τη λειτουργία των συνταγματικών θεσμών συμπεριλαμβανομένων των κομμάτων, του κοιμματικού συστήματος, του συστήματος ενημέρωσης και της δικαστικής εξουσίας. Όμως, και αυτές νοούνται πλέον σε πολλές δυτικές ή δυτικοτρόπες χώρες ως κρίσεις αξιοπιστίας και αποτελεσματικότητας και όχι ως κρίσεις «υπαρξιακές», που μπορεί να οδηγήσουν στην κατάλυψη ή τη διακοπή της λειτουργίας των πολιτικών θεσμών.

Σε όλα αυτά τα θέματα το επίπεδο του εθνικού κράτους εξακολουθεί να είναι σε μεγάλο βαθμό (όχι πάντοτε τον ίδιο) κρίσιμο. Μπορεί αυτό να ισχύει λιγότερο για τις νομισματικές ή χρηματιστηριακές κρίσεις και περισσότερο για τα εισοδήματα και την αγορά εργασίας, αλλά πάντως ισχύει. *Το κριτήριο, συνεπώς, της διαχείρισης των κρίσεων λειτουργεί ουσιαστικά για τον προσδιορισμό της σημασίας που έχει το εθνικό, το περιφερειακό και το διεθνές επίπεδο.*

Ίσως, άλλωστε, αυτός να είναι και ο καλύτερος τρόπος για να γίνει αντιληπτή η αρχή της επικουρικότητας,³⁶ στο μέτρο που αυτή καθορίζει τη βαθμίδα που όντως βρίσκεται πιο κοντά στο πρόβλημα και μπορεί να έχει την άμεση και πλήρη εποπτεία της κατάστασης. Η βαθμίδα αυτή καθίσταται, έτσι, το βασικό πεδίο της πολιτικής.

Η κατανομή της κυριαρχίας ανάμεσα στο εθνικό κράτος, περιφερειακές ενώσεις, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διεθνή κοινότητα με τα σημερινά παρεμβατικά της χαρακτηριστικά, όπως αναδείχθηκαν π.χ. στην περίπτωση του Ιράκ ή της Γιουγκοσλαβίας,

36. Από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά, Ευ. Βενιζέλου, *Η συνθήκη του Μάαστριχτ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 40 κ.ε.· Ν. Φραγκάκη, «Κατανομή αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η αρχή της επικουρικότητας», στο Θ. Χριστοδουλίδη - Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική θεώρηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1993, σ. 59 κ.ε.· Δ. Κοντόγωργα-Θεοχαρόπουλου, «Η αρχή της επικουρικότητας στην εσωτερική έννομη τάξη», *Σύμμεικτα Επαμ. Σπηλιωτόπουλου*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 253 κ.ε.· Ch. Millon-Delsol, *Le principe de subsidiarité*, P.U.F., Παρίσι 1993· M. Verdussen (επιμ.), *L'Europe de la subsidiarité*, Bruylant, Βρυξέλλες 2000· F. Delpérée (επιμ.), *Justice constitutionnelle et subsidiarité*, Bruylant, Βρυξέλλες 2000· R. Andersen - D. Déom (επιμ.), *Droit administratif et subsidiarité*, Bruylant, Βρυξέλλες 2000.

γίνεται με κριτήρια την αρμοδιότητα και, εντέλει, την ικανότητα διαχείρισης των κρίσεων. Είτε αυτές είναι κρίσεις διατροφικές, είτε αυτές έχουν τη μορφή βιοτεχνολογικών προκλήσεων, όπως η κλωνοποίηση, είτε αυτές είναι κρίσεις νομισματικές, όπως η σχέση ευρώ, δολαρίου και γιεν, είτε αυτές είναι κρίσεις με τη μορφή της παραβίασης της νέας διεθνούς νομιμότητας που οδήγησε σε θεσμούς, όπως το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο της Χάγης.

Το κριτήριο αυτό μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την αμφισβήτηση ή, μάλλον, τον περιορισμό των δυνατοτήτων και εντέλει των αρμοδιοτήτων του εθνικού κράτους όχι μόνο προς τα «πάνω» (περιφερειακά και διεθνή συστήματα οργάνωσης) αλλά και προς τα «κάτω», με τη δράση τοπικών ή μειονοτικών οντοτήτων που πολλές φορές αντιμετωπίζονται από τη διεθνή κοινότητα με τρόπο πολύ πιο φιλικό από τα εμπλεκόμενα κράτη. Αυτό έδειξε πολλές φορές η κατάσταση στην τώως Γιουγκοσλαβία (με τελευταίο παράδειγμα τη σχέση σλαβικής πλειονότητας και αλβανικής μειονότητας στη FYROM) αλλά όχι και η κατάσταση π.χ. στη Ρωσική Ομοσπονδία. Ο συσχετισμός, συνεπώς, των πραγματικών (και ιδίως των στρατιωτικών) δυνάμεων και διάφοροι στρατηγικοί διακανονισμοί, εξακολουθούν να βρίσκονται στον πυρήνα του ζητήματος της κυριαρχίας και να λειτουργούν ως κριτήριο για την κατανομή της αρμοδιότητας μεταξύ τοπικού-εθνικού-περιφερειακού και διεθνούς επιπέδου.

Στο καθένα από τα επίπεδα αυτά δοκιμάζεται και η πολιτική και η δημοκρατία (ως σύστημα εγγυήσεων και διαδικασιών) και αναδεικνύονται τα διάφορα «δημοκρατικά» και «πολιτικά» ελλείμματα, όπως π.χ. το θεσμικό-δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή το προφανές δημοκρατικό και πολιτικό έλλειμμα της κατάστασης που ονομάζεται «παγκοσμιοποίηση».

Το ενδιαφέρον είναι ότι το μέτρο αξιολόγησης αυτών των πολιτικών λειτουργιών, στις οποίες κεντρική θέση κατέχουν οι εγγυήσεις και οι διαδικασίες της αντιπροσωπευτικής διαδικασίας, του κράτους δικαίου αλλά και του κοινωνικού κράτους, είναι η τυπική μορφή ενός εθνικού κράτους στο οποίο έχουν αναπτυχθεί –σύμφωνα με τη δυτικοκεντρική αντίληψη– τα στοιχεία ενός ενιαίου πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου οργάνωσης και λειτουργίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ως βασικό κριτήριο οικονομικής, πολιτικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ανάπτυξης, εξακο-

λουθεί συνεπώς να λειτουργεί σε όλα τα πιθανά επίπεδα. Υπό την έννοια αυτή η νέα πολιτική είναι, ταυτοχρόνως, και πολύ παλιά, εφόσον συνδέεται με την υποστήριξη της πολιτικής και τη λειτουργία της ως καταστατικού στοιχείου της δημοκρατίας.

Η συζήτηση για το θεσμικό και πολιτικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και η συζήτηση για την ανάγκη «πολιτικοποίησης της παγκοσμιοποίησης», δηλαδή για τη συγκρότηση και τη λειτουργία νέων αξιόπιστων πολιτικών δομών σε διεθνές επίπεδο που να μπορούν να διαχειριστούν όλο το φάσμα των κρίσεων (από το χρέος των χωρών του Τρίτου Κόσμου, την πείνα και την παιδική θνησιμότητα μέχρι το νομικό πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου), είναι δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα της σημασίας που εξακολουθεί να έχει αυτή η αντίληψη για την πολιτική και τη δημοκρατία.³⁷

Το επίπεδο του εθνικού κράτους είναι, από την άποψη αυτή, κρίσιμο όχι μόνον αυτοτελώς, επειδή σε αυτό λαμβάνονται σημαντικές αποφάσεις, αλλά και ως ενδιάμεση βαθμίδα: μέσω αυτού διαμορφώνονται οι περιφερειακοί και οι διεθνείς συσχετισμοί και συγκροτούνται τα κρίσιμα διεθνή όργανα ή οι διεθνείς διασκέψεις που καλούνται να λάβουν αποφάσεις. Η σχέση αυτή δεν είναι βέβαια μια ευθύγραμμη και σαφής σχέση που ελέγχεται «δημοκρατικά». Διαμορφώνεται από πολλά άλλα στοιχεία (οικονομικά, επικοινωνιακά και στρατιωτικά) τα οποία εκδηλώνονται είτε με συγκαλυμμένο και «ευγενή», είτε με αποφασιστικό τρόπο. Άλλωστε, ποτέ η διεθνής κοινότητα δεν ήταν οργανωμένη με «δημοκρατικό» τρόπο, όπως δείχνει και το βασικό παράδειγμα του ίδιου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και του ρόλου του Συμβουλίου Ασφαλείας, ακόμη και πριν από την ανάδειξη της ανεπάρκειας αυτού του θεσμικού πλαισίου κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Κατά τη λογική αυτή, η εσωτερική πολιτική κατάσταση στις ΗΠΑ είναι άκρως σημαντική για τη διεθνή πολιτική. Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, ισχύει και για τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι τεχνολογικές και επικοινωνιακές εξελίξεις, οι αλλαγές στη διαστρωμάτωση και στους τρόπους συλλογικής οργάνωσης της

37. Βλ. Ευ. Βενιζέλου, «Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως «διακυβερνητικό Σύνταγμα» και τα πολιτικά ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Κ. Γώγου (επιμ.), *Η πορεία προς το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και η πρόσφατη αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 11 κ.ε.

κοινωνίας, οι νέες μορφές κρίσεων που πρέπει να διαχειριστούν τα εθνικά κράτη, οι περιφερειακές ενώσεις ή μια νέα μονοπολική διεθνής τάξη μας επιβάλλουν, λοιπόν, να προσεγγίσουμε ξανά τις κλασικές έννοιες της πολιτικής και της δημοκρατίας. Να τις προσεγγίσουμε με έναν τρόπο όχι ιδεοληπτικό και μυθολογικό, αλλά πρακτικό. Με έναν τρόπο που διασφαλίζει, σε όσο γίνεται μεγαλύτερο βαθμό, τα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί ιστορικά και θεσμικά τους τελευταίους τρεις αιώνες.

Πρόκειται, συνεπώς, για μια πολύ σκληρή και συνεχή άσκηση α-ντοχής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ιδεολογικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών της συμφραζομένων. Μια άσκηση από την οποία έχει σημασία να βγει με τις μικρότερες δυνατές απώλειες και τις καλύτερες δυνατές προσαρμογές.

Αυτό πρέπει, βέβαια, να επιτευχθεί καταρχάς σε εκείνες τις χώρες που το μέγεθος της επιρροής τους τις καθιστά ιδιαίτερες κρίσιμες για τις εξελίξεις σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Διαμορφώνεται, έτσι, ένα πεδίο ιστορικής πρόκλησης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη-μέλη της που καλούνται να λειτουργήσουν ως θεματοφύλακες ενός θεσμικού, πολιτικού, κοινωνικού, αναπτυξιακού και πολιτιστικού μοντέλου το οποίο σχηματίστηκε με πολύ κόπο, χάρη στις προσπάθειες των αντίστοιχων κοινωνιών.

Η ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗ ΤΗΣ «ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ» ΤΟΥ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ. ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Το άρθρο αυτό πραγματεύεται το ζήτημα της ανάπτυξης ενός νέου συστήματος διασφάλισης της ποιότητας του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος στη βάση της ανάλυσης των ιδιαιτεροτήτων της οικονομίας των πληροφοριών και των ραδιοτηλεοπτικών αγορών. Ως αφητηρία λαμβάνεται το γεγονός ότι ο προσδιορισμός της ποιότητας και της ποικιλίας του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος δεν επιτυγχάνεται σε σύνδεση με το είδος των περιεχομένων, τις υπάρχουσες μορφές και τα στοιχεία του προγράμματος. Αναγκάιος είναι ένας επαναπροσδιορισμός της έννοιας του προγράμματος που να στηρίζεται περισσότερο σε ένα νέο διαδικαστικό δομικό στοιχείο των ραδιοτηλεοπτικών ρυθμίσεων. Αυτό το νέο διαδικαστικό πρότυπο είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μόνον στα πλαίσια ενός ανοικτού αυτοπροσδιορισμού της αποστολής της ραδιοτηλεόρασης και του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος. Για τον σκοπό αυτό ενδείκνυται η ανάπτυξη νέων μορφών αυτοαναθεώρησης των διαδικασιών παραγωγής του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος. Το πλαίσιο αυτόνομης ανάπτυξης του προγράμματος πρέπει να δομηθεί στη βάση ορισμένων διαδικαστικών προδιαγραφών που θα προβλέπουν τις μορφές της αυτο-και ετεροαξιολόγησής του.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Στη σημερινή εποχή η επιτάχυνση του αυτοσχηματισμού της κοινωνίας όχι μόνον αλλάζει τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τις επικοινωνιακές τους μορφές, αλλά εκτείνεται και στους άλλους κοινωνικούς τομείς και μεταβάλλει ριζικά τη σχέση του δημόσιου, του ιδιωτικού και του κοινωνικού. Εδώ και καιρό, παρατηρούμε

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Πανετίου Πανεπιστημίου.

μα δυναμική αλλαγή της δημόσιας σφαίρας παράλληλα με τη διάσπαση της κοινωνίας σε ένα πλήθος από ομάδες με διαφορετικές προσδοκίες.¹ Στα πλαίσια αυτών των ριζικών αλλαγών, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αποκτούν μεγαλύτερη σημασία. «Ό,τι γνωρίζουμε για την κοινωνία μας ή, καλύτερα, για τον κόσμο στον οποίο ζούμε, το γνωρίζουμε από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας»,² λέει ο Niklas Luhmann. Κυρίως η ανάπτυξη της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης έχει οδηγήσει στη χαλάρωση της σχέσης των μέσων με τις πολιτικές ομάδες και το πολιτικό σύστημα. Έχει εξασθενήσει η σχέση του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος με την πολιτική και κοινωνική ολοκλήρωση. Η λειτουργία της ραδιοτηλεόρασης δεν προσανατολίζεται τόσο στη «γνώση» και στην επίτευξη ορισμένων ουσιαστικών στόχων, αλλά, όπως λέει πάλι ο Luhmann, στη «συνεχή παραγωγή και επεξεργασία ερεθισμών».³ Μπορούμε, δηλαδή, να θεωρήσουμε την «πραγματικότητα των μέσων» ως έναν «κόσμο του τυχαίου και των πολλών πιθανών κόσμων».⁴

Το ερώτημα είναι, πώς διαμορφώνεται κάτω από αυτές τις συνθήκες η σχέση της αγοράς των μέσων, των προτιμήσεων και προσδοκιών του κοινού και του κράτους. Και, συγκεκριμένα, πώς είναι δυνατόν να αναπτυχθεί ένα σύστημα διασφάλισης της ποιότητας του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος, αν λάβουμε υπόψη μας τις ιδιαιτερότητες της «οικονομίας των πληροφοριών» και των ραδιοτηλεοπτικών αγορών.

2. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Οι αλλαγές των μέσων στα πλαίσια των τεχνολογικών εξελίξεων έκαναν εμφανή μία σειρά από προβλήματα. Πρόκειται για το θέμα των ιδιαιτεροτήτων της οικονομίας των μέσων και των πληροφοριών, τους ειδικούς οικονομικούς όρους της ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής καθώς και για την ταχεία μεταβολή των ενδιαφερόντων των τηλεθεατών.

1. Joseph Turow, *Breaking Up America*, University of Chicago Press, Σικάγο 1997, σ. 55 κ.ε.

2. N. Luhmann, *Realität der Massenmedien*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996, σ. 9.

3. Στο ίδιο, σ. 174.

4. N. Bolz, *Das kontrollierte Chaos*, ECON, Düsseldorf 1994, σ. 213 κ.ε.

Οι ιδιαιτερότητες των αγαθών της πληροφορίας έχουν σχέση με το γεγονός ότι η πληροφορία ως οικονομικό αγαθό δεν είναι τίποτε το σταθερό και έτοιμο, αλλά συνδέεται διαρκώς με την επικαιρότητα και το καινούργιο.⁵ Η πληροφορία εξαρτάται από το επίπεδο της γνώσης που υπάρχει για αυτή πριν από τη γέννησή της, διότι μετά εξαφανίζεται. Η πληροφορία συνδέεται με χρονικές στιγμές, δεν είναι τίποτε άλλο από μια «αναδρομική λειτουργία του χρόνου».⁶ Η πρόσληψη πολιτιστικών προϊόντων με περίπλοκες πληροφορίες, όπως είναι τα ραδιοτηλεοπτικά προγράμματα, έχει αναστοχαστικό χαρακτήρα στον βαθμό που προϋποθέτει μια εκ των προτέρων πληροφορία, χωρίς την οποία δεν μπορούν να αναπτυχθούν αυθόρμητα οι προτιμήσεις των τηλεθεατών. Ένα βιβλίο μπορούμε να το διαβάσουμε μόνον εάν έχουμε προηγουμένως μάθει να διαβάζουμε. Χωρίς αυτή την ικανότητα και το πιο ελκυστικό βιβλίο δεν προκαλεί κανένα ενδιαφέρον. Αυτές οι ικανότητες στην οικονομική θεωρία χαρακτηρίζονται ως «κοινωνικό κεφάλαιο», το οποίο αποτελείται από κοινωνική νοημοσύνη και ηθικές στάσεις.⁷ Χωρίς αυτό, δεν είναι δυνατή η ύπαρξη ενός περίπλοκου κοινωνικού συστήματος που βασίζεται στη συνεχή αυτοαλλαγή του πέρα από παραδόσεις και παραδοσιακές δεσμεύσεις. Το κοινωνικό κεφάλαιο προϋποθέτει τη δυνατότητα της επίτευξης ενός αυθόρμητου και ορθολογικού συντονισμού της κοινωνικής δράσης και την ανάπτυξη ατομικών ικανοτήτων, ώστε να μπορεί να οικοδομηθεί μια συλλογική τάξη. Αυτή η συλλογική τάξη δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί, όταν δρα κανείς μόνον στη βάση ατομικών οικονομικών υπολογισμών, δηλαδή όταν επικεντρώνει την προσοχή του στα οφέλη και το κόστος που θα έχει. Η οικοδόμησή της θα ήταν τότε δυνατή μόνο στον βαθμό που έχει καταβληθεί ένα τεράστιο κόστος.⁸ Άλλωστε, οι ρυθμίσεις για τη ραδιοτηλεόραση, δημόσια ή ιδιωτική, έχουν βασικό στόχο τη διατήρηση του «κοινωνικού κεφαλαίου». Όλες οι διεργασίες και η κατασκευή μοντέλων για τη διασφάλιση της ποιότητας στη ραδιοτηλεόραση και τα μέσα, γενι-

5. C. Shapiro - H. Varian, *Οδηγός στρατηγικής στη δικτυακή οικονομία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 21 κ.ε.

6. G. Frank, *Ökonomie der Aufmerksamkeit*, Insel, Μόναχο-Βιέννη 1998, σ. 68.

7. J.M. Buchanan, *Die Grenzen der Freiheit*, Mohr, Tübingen 1984, σ. 167 κ.ε.· D.C. North, «Transaction Costs, Institutions and Economic History», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τόμ. 1, 1984, σ. 7-17.

8. J. Buchanan, *ό.π.*, σ. 168.

κά, προσανατολίζονται κυρίως στη δημιουργία κινήτρων για την παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου. Διότι μόνον η ύπαρξη του κοινωνικού κεφαλαίου επιτρέπει την ανάπτυξη των προϋποθέσεων για τη λήψη ελεύθερων αποφάσεων γενικά, όπως, άλλωστε, και το ίδιο το κοινωνικό κεφάλαιο εξαρτάται από τη δυνατότητα λήψης ελεύθερων αποφάσεων. Γιατί, όμως, υπάρχουν δυσκολίες για τη διασφάλιση της ραδιοτηλεοπτικής ποιότητας και, επομένως, για τη διασφάλιση κοινωνικού κεφαλαίου;

Καταρχάς, η αγορά των πληροφοριών (συμπεριλαμβανομένων και των τεχνικών πληροφοριών) και η αγορά των πολιτισμικών αγαθών ιδιαιτέρως (όπως είναι οι ταινίες, τα ραδιοτηλεοπτικά προγράμματα, οι αθλητικές εκδηλώσεις, κλπ.) διαθέτουν ορισμένα χαρακτηριστικά που δεν παρατηρούνται σε άλλες αγορές. Γι' αυτό και δεν μπορούν οι κανόνες της αγοράς να εφαρμοσθούν απευθείας στις αγορές των μέσων. Μια από τις σημαντικές ιδιαιτερότητες των τηλεοπτικών αγορών είναι ότι οι τηλεθεατές δεν πληρώνουν για τα προγράμματα που βλέπουν, ενώ οι ιδιωτικοί σταθμοί διασφαλίζουν την οικονομική τους ύπαρξη με το να πωλούν στις επιχειρήσεις, μέσω της πώλησης των διαφημιστικών εκπομπών, ένα κοινό πρόθυμο να δει αυτές τις διαφημίσεις.⁹ Αυτό το γεγονός αποτελεί, τελικά, τη συγκεκριμένη έκφραση ενός βασικού προβλήματος που βρίσκεται σε συνάρτηση, αφενός, με τη χρονική εξάρτηση του προγράμματος και, αφετέρου, με την αβεβαιότητα της αποδοχής του.¹⁰ Οι σταθμοί πρέπει να εξασφαλίσουν για το «prime time» (την ώρα της υψηλής τηλεθέασης) τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό τηλεθεατών και, μάλιστα, με ένα προϊόν που είναι άγνωστο στο κοινό, όπως π.χ. συμβαίνει με μια νέα ταινία, ένα νέο show, μια νέα ειδησεογραφική εκπομπή, ένα νέο αθλητικό γεγονός, κλπ. Μόνον εκ των υστέρων μπορεί να διαπιστωθεί αν το πρόγραμμα άρεσε και εάν το είδαν πολλοί. Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ένας παράδοξος καταναγκασμός. Οι σταθμοί είναι υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουν ορισμένα είδη ταινιών, σταρ, σειρές, κλπ. ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του καινούργιου,¹¹

9. Βλ. M. Perelman, *Information, Social Relations and the Economics of high Technology*, Blackwell, Λονδίνο 1993, σ. 125 κ.ε., 128· B. Ryan, *Making Capital from Culture*, Springer, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1992, σ. 86, 227.

10. B.R. Litman, «The TV-Networks, Competition and Program Diversity», *Journal of Broadcasting*, τόμ. 4, 1979, σ. 393 κ.ε.

11. B. Groys, *Über das Neue*, Insel, Μόναχο-Βιέννη 1996, σ. 67.

αλλά και να αντιμετωπίσουν την αβεβαιότητα που προκύπτει από το αν θα γίνει το πρόγραμμά τους αποδεκτό. Έτσι, τα προγράμματα γίνονται πιο ακριβά, μια εξέλιξη που θέτει σε κίνδυνο την επαναχρηματοδότηση από τη διαφήμιση. Το πρόβλημα της διασφάλισης των διαφημιστικών εσόδων στην ιδιωτική ραδιοτηλεόραση οδηγεί σε ακραία φαινόμενα που εκδηλώνονται με την παραγωγή παράλληλα ακριβών και φθηνών προγραμμάτων ώστε να μπορεί να αντιμετωπισθεί η τεράστια αύξηση των τιμών. Σε αυτά τα πλαίσια πρέπει να δούμε και τις ταινίες ερωτισμού: επιτρέπουν έναν ιδανικό συνδυασμό χαμηλών δαπανών, τη διασφάλιση των προσδοκιών του κοινού και την παραγωγή του «καινούργιου».

Η αβεβαιότητα που επικρατεί στη βιομηχανία των μέσων όσον αφορά την αποδοχή των προϊόντων της υφίσταται, τηρουμένων των αναλογιών και στη διαφημιστική βιομηχανία, η οποία δαπανά ογκώδη ποσά χωρίς να γνωρίζει εκ των προτέρων πόσοι και, κυρίως, ποιοί τηλεθεατές ενδιαφέρθηκαν για μια εκπομπή. Εδώ προκύπτει ένα δίλημμα που δεν μπορεί να λυθεί με πρόσθετη έρευνα αγοράς: η διαφημιστική οικονομία ενδιαφέρεται για τους εύρωστους οικονομικά τηλεθεατές. Οι ανάγκες ενός τηλεθεατή με υψηλές αξιώσεις είναι πολύ πιο δύσκολο να εκτιμηθούν σε σύγκριση με τις ανάγκες ενός τηλεθεατή χωρίς πολλές αξιώσεις που, προφανώς, διαθέτει και μικρό εισόδημα. Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν τις περιορισμένες δυνατότητες που διαθέτει η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση να παράγει προγράμματα με ποικιλία και ποιότητα των περιεχομένων τους. Ένα άλλο πρόβλημα προκύπτει από την περιορισμένη αποτελεσματικότητα της διαφήμισης, δηλαδή από την αδυναμία της διαφήμισης να πετύχει τους στόχους της. Δεν είναι τυχαίο ότι η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, προκειμένου να διευρύνει τη βάση της χρηματοδότησής της, αναγκάζεται να χαλαρώνει ή και να καταργεί τα όρια ανάμεσα στη διαφήμιση και το πρόγραμμα και να παράγει νέα «υβριδικά» σχήματα προγράμματος.

Γενική είναι η διαπίστωση σε όλον τον κόσμο ότι η ποιότητα και η ποικιλία των τηλεοπτικών προγραμμάτων μειώνεται.¹² Κάθε εκπομπή γίνεται όλο και πιο ακριβή, μόνον οριακά μπορεί να δοκιμασθεί η αποδοχή της και η επιτυχία της πρέπει να είναι άμεση.¹³

12. K. Arrow, «The Economics of Information», *Empirica*, τόμ. 1, 1996, σ. 119 κ.ε.

13. Στον τομέα της κινηματογραφικής βιομηχανίας όπου σημειώνονται τα ίδια προβλήματα, για παράδειγμα, συμβαίνει το εξής: στην Αμερική κάθε σαββατοκύριακο παίζονται πέντε νέες ταινίες και καμία δεν προλαβαίνει να βρει το κοινό

Γι' αυτό και η ιδιωτική τηλεόραση επιλέγει πάντα μια σίγουρη στρατηγική, αποφεύγει το ρίσκο και προσφέρει ομοιόμορφα και τυποποιημένα προγράμματα, «more of the same». Μάλιστα, αυτή η τάση πτώσης της ποιότητας δεν αφορά μόνον τα προγράμματα της ιδιωτικής τηλεόρασης, αλλά και τον Τύπο, όπως αποδεικνύουν μια σειρά από έρευνες.¹⁴

3. ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΩ ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι οικονομικοί καταναγκασμοί στον τομέα της ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής οδηγούν στην αυτοενίσχυση ορισμένων μόνον πολιτισμικών ενδιαφερόντων, αλλά και στην εξαφάνιση προγραμμάτων που δεν ταιριάζουν στην παγκόσμια αγορά, τότε πρέπει να δημιουργήσουμε θεσμούς που να στοχεύουν στη διατήρηση και διεύρυνση της πολιτιστικής ποικιλίας. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι πρέπει να προτιμήσουμε την κρατική παρέμβαση αντί της κοινωνικής θεσμοποίησης της ποιότητας. Από την άλλη μεριά, παρατηρούμε ότι, όπως σε πολλούς άλλους τομείς έτσι και στα μέσα, το βασικό τους αγαθό, που είναι η ποιότητα της πληροφορίας, παύει να είναι ένα αγαθό που στηρίζεται στην άμεση εμπειρία.

Για παράδειγμα, στον τομέα της τεχνικής και του περιβάλλοντος είναι όλο και περισσότερο αναγκαία η θεσμοποίηση αυτοαναστοχαστικών κριτηρίων απόφασης, που να στηρίζονται στην αλλαγή και τη συστηματική παραγωγή νέας γνώσης και νέων αξιολογήσεων. Αυτό συμβαίνει, διότι οι διακινδυνεύσεις που πρέπει να αντιμετωπισθούν (μόλυνση περιβάλλοντος, αποκλεισμός από την πρόσβαση σε δίκτυα), αφενός μπορούν να περιγραφούν μόνον εν μέρει, αφετέρου δεν στηρίζονται στην εμπειρία, όπως συνέβαινε με

της. Επιπλέον, μια καινούργια ταινία για να είναι κερδοφόρα πρέπει από το πρώτο σαββατοκύριακο της προβολής της να πετύχει το ήμισυ των εισπράξεών της, διαφορετικά είναι αποτυχημένη εισπρακτικά. Βλ. τη συνέντευξη που έδωσε στο γερμανικό περιοδικό *Der Spiegel*, της 21.10.2002, η Amy Pascal, διευθύντρια του στούντιο Columbia Pictures του Χόλιγουντ.

14. J. Risser, «Lesson from Los Angeles», *Columbia Journalism Review*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2000, σ. 26-28· επίσης J. Witcover, «Where we went wrong», *Columbia Journalism Review*, Μάρτιος-Απρίλιος, 1998, σ. 19-23.

την καταγραφή των κινδύνων στο παρελθόν.¹⁵ Αλλά και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, η παρατήρηση με σκοπό τη ρύθμισή τους πρέπει να καθοδηγείται από την αλλαγή των διακινδυνεύσεων όπως τις προαναφέραμε. Διότι αυτές τις διακινδυνεύσεις (υψηλές δαπάνες για την παραγωγή προγραμμάτων, αβεβαιότητα όσον αφορά το ενδιαφέρον των τηλεθεατών) δεν μπορούμε πλέον να τις περιγράψουμε με βάση τις εμπειρίες μας, όπως επίσης και για την αξιολόγησή τους δεν υπάρχουν σταθερές προσδοκίες ως σημείο προσανατολισμού της ποιότητας των πληροφοριών. Η ανάπτυξη της ποιότητας ως ενός «αγαθού εμπειρίας» («experience good»)¹⁶ βασιζόταν στον σχηματισμό «εμπιστοσύνης» στις παραδοσιακές τοπικές, πολιτικές και πολιτισμικές κοινότητες, οι οποίες έχουν διαλυθεί ή εν πάση περιπτώσει εξασθενήσει. Αυτό που, εν τέλει, ενδείκνυται είναι η κατασκευή ενός μηχανισμού για την παραγωγή προσδοκιών σε σχέση με την ποιότητα του προγράμματος και για την παρατήρηση του τρόπου εκπλήρωσής τους με δεδομένη την κοινά αποδεκτή θέση ότι η αγορά εμποδίζει σημαντικά την ικανότητα αυτοανανέωσης των μέσων. Γενικά, οι κανόνες του ανταγωνισμού και της αγοράς αποτυχαίνουν να λειτουργήσουν στον τομέα των πληροφοριών.

Η δημιουργία προτύπων ρύθμισης της ποιότητας μπορεί να βασισθεί στις διαδικασίες που έχουν αναπτύξει και άλλα κοινωνικά πεδία στα οποία έχει παρουσιασθεί το πρόβλημα αποδυνάμωσης της αξίας της εμπειρίας και η αναγκαιότητα της καθιέρωσης ενός «λειτουργικού ισοδύναμου» (functional equivalent). Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε κυρίως την εφαρμογή και στα μέσα επικοινωνίας της διαδικασίας του auditing (διαδικασία ελέγχου) που εφαρμόζεται στον περιβαλλοντικό τομέα. Το λεγόμενο eco-auditing (διαδικασία ελέγχου στον επιχειρησιακό περιβαλλοντικό τομέα) προσφέρει κίνητρα στις επιχειρήσεις, ώστε οι ίδιες να παρατηρούν και να αξιολογούν τις περιβαλλοντικές διακινδυνεύσεις πέρα από τα όρια των απαγορεύσεων του νόμου.¹⁷ Βασίζεται σε έναν διαδικαστικό μετα-κανόνα σύμφωνα με τον οποίο η γνώση που απαιτείται

15. W. Köck, «Die rechtliche Bewältigung technischer Risiken», *Kritische Justiz*, τόμ. 1, 1993, σ. 125-145.

16. S.J. Pharr - R.D. Puttnam - R.J. Dalton, «A quarter-century of declining confidence. Trouble in advanced democracies», *Journal of Democracy*, τόμ. 1, 2000, σ. 5-25.

17. S. Reiter - S. Ruß-Mohl (επιμ.), *Zukunft oder Ende des Journalismus?*, Gütersloh 1994.

για την αξιολόγηση λειτουργιών, προϊόντων και θεσμών πρέπει να παραχθεί μέσα από διαδικασίες. Αυτό ισχύει για την αυτοπαρατήρηση τόσο των επιχειρήσεων όσο και της μορφής της οργάνωσής τους με στόχο την οργανωτική αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών διακινδυνεύσεων σχετικά με τις οποίες ούτε έτοιμη ούτε ασφαλής γνώση υπάρχει. Το ίδιο ισχύει και για τη συμβουλευτική υποστήριξη των επιχειρήσεων, έναν τομέα που πρέπει να αντισταθμίσει την έλλειψη οργανωσιακών κριτηρίων, τα οποία βασίζονται στην εμπειρία. Στην περίπτωση της ποιότητας του προγράμματος η γνώση για την αξιολόγηση των κριτηρίων της ποιότητας πρέπει να παραχθεί μέσω διαδικασιών εντός των θεσμών των μέσων. Σε όλους αυτούς τους τομείς παρουσιάζεται το ίδιο φαινόμενο: η επιτάχυνση της αυτοαλλαγής των αποθεμάτων της γνώσης υποσκάπτει την εμπιστοσύνη η οποία, παραδοσιακά, σχηματιζόταν όσον αφορά την αυθόρμητη αυτοανανέωση της γνώσης στη βάση της υπάρχουσας εμπειρίας.

Αυτή την εξέλιξη της αποδυνάμωσης της εμπειρίας δεν μπορούμε να την αντιμετωπίσουμε με «ουσιαστικοποιήσεις», δηλαδή με το να αναθέσουμε στο κράτος να λύσει το πρόβλημα. Εναλλακτική λύση αποτελεί μόνον η «διαδικαστικοποίηση», που σκοπός της είναι η διαμόρφωση ρυθμίσεων που καθορίζουν το πλαίσιο της αυτορύθμισης. Υπάρχουν παραδείγματα και ανάλογες ρυθμίσεις, όπως είναι, για παράδειγμα, οι διαδικαστικές ρυθμίσεις που αφορούν τη διασφάλιση της ποιότητας του προγράμματος στα δημόσια ραδιοτηλεοπτικά ιδρύματα της Ελβετίας, της Αυστρίας, της Γερμανίας.¹⁸ Μια προσεκτική στρατηγική της διαδικαστικοποίησης θα μπορούσε, για παράδειγμα, να δημιουργήσει κίνητρα στα ραδιοτηλεοπτικά τμήματα παραγωγής ώστε να διαμορφώσουν τους κατάλληλους κανόνες που να διέπουν την έρευνα και τον έλεγχο των αποτελεσμάτων της παραγωγής του προγράμματος με δεδομένο το γεγονός της περιορισμένης γνώσης. Επίσης, στα πλαίσια αυτά θα ήταν δυνατόν να θεσμοποιηθεί ένα σύστημα μανάτζμεντ, του οποίου η πρακτική εφαρμογή να αναπτύσσεται μέσα από διαδικασίες αμοιβαίας παρατήρησης, δειγματοληψίες, κλπ.¹⁹ Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και εξωτερικές οργανώσεις auditing, οι οποίες θα ήταν επιφορτισμένες με τον έλεγχο

18. C. Breunig, «Programmqualität im Fernsehen», *Media-Perspektiven*, τόμ. 3, 1999, σ. 94-110.

19. K. Wieglering, *Medienethik*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1998, σ. 167.

του μανάτζμεντ ποιότητας στην επιχείρηση των μέσων.²⁰ Επειδή δεν υπάρχουν εμπειρίες με τέτοια συστήματα, θα ήταν πιο πρόσφορο να γίνουν πειραματισμοί με διάφορες διαδικασίες και μεθόδους. Δεν θα έπρεπε, για παράδειγμα, να ψηφισθεί ένας σχετικός νόμος προτού δοκιμασθούν οι διαδικασίες του auditing. Δεν θα βοηθούσε τόσο η νομοθετική ρύθμιση όσο, κυρίως, η θεσμοποίηση της επιχορήγησης της πειραματικής εφαρμογής τέτοιων μοντέλων. Όπως συμβαίνει σε πολλούς τομείς της οικονομίας θα μπορούσε και στη ραδιοτηλεόραση να εφαρμοσθεί πειραματικά το «total quality management» («μανάτζμεντ ολικής ποιότητας»). Όλες αυτές οι ρυθμιστικές μορφές αντιδρούν με αναστοχαστικότητα και διαδικαστικοποίηση στην έλλειψη σωρευμένης εμπειρίας κατά την ανάπτυξη περιπλοκών προϊόντων.

4. ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Η σύγκριση με άλλους τομείς της οικονομίας δείχνει ότι η διασφάλιση της ποιότητας είναι ένα γενικότερο πρόβλημα. Πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία επαναπροσδιορισμού των προσδοκιών που αφορούν την παραγωγή προϊόντων, δεδομένου ότι αυτές οι προσδοκίες δεν είναι πλέον δυνατόν να προσανατολίζονται σε σταθερές ανάγκες. Στα πλαίσια του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος, εν προκειμένω, θα μπορούσαν να κατασκευασθούν νέες μορφές οργάνωσης που να διασφαλίζουν ένα συνεχές μανάτζμεντ της ποιότητάς του.

Καταρχάς θα αναφερθούμε στο θέμα της ποιότητας του προγράμματος. «Η ποικιλία του προγράμματος δεν μπορεί να διασφαλισθεί με δικαιοϊκές ή οργανωτικές ρυθμίσεις», αποφαίνεται το Ανώτατο Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο.²¹ «Οι εκπομπές φτιάχνονται από πρόσωπα που είναι σε θέση να φέρουν στο πρόγραμμα την απαιτούμενη ποικιλία. Η δραστηριότητα, η ζωντάνια, η εφευρετικότητα, η αντικειμενικότητα, η αμεροληψία ή το καλλιτεχνικό επίπεδο, συνειπώς ό,τι έχει να κάνει με την ποιότητα του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος, δεν μπορεί να ρυθμισθεί με δι-

20. V. Wyss, *Qualitätsmanagement als Zukunftsstrategie für Tageszeitung*, 2000. (Αδημοσίευτο κείμενο).

21. BverfGE 59, 231, ed;v 259, 982.

καιϊκούς κανόνες». Τι σημαίνει λοιπόν η «ποιότητα» του προγράμματος;

Η ποιότητα του τηλεοπτικού προγράμματος μπορεί, καταρχάς, να χαρακτηριστεί ως ιδιότητα ή ως αξία. Στην ψυχολογία, με την έννοια ποιότητα αποδίδεται το μη μετρήσιμο «πώς» ή το «τι» σε αντίθεση με την ποσότητα, ενώ στην επιστήμη των μέσων γίνεται λόγος για την ιδιότητα που αντιστοιχεί σε ορισμένους κανόνες, οι οποίοι συνάγονται από συστήματα αξιών. Η αξιολόγηση της ποιότητας του προγράμματος γίνεται κατ' αρχήν βάσει αξιών που εμπεριέχονται σε νομικούς κανόνες, όπως είναι η ποικιλία, η προστασία των νέων και η τήρηση των δημοσιογραφικών αρχών (η αντικειμενικότητα, η αμεροληψία, κλπ.). Σε επίπεδο εκπομπής του τηλεοπτικού προγράμματος η αξιολόγηση της ποιότητας βασίζεται σε επαγγελματικούς κανόνες των δημοσιογράφων και των παραγωγών προγραμμάτων, σε αισθητικές αξίες, αλλά και στις αξίες του κοινού.²² Φυσικά, δεν υπάρχει μόνον μια ποιότητα, αλλά ανάλογα με την προοπτική υπάρχουν πολλές ποιότητες. Άλλωστε η έννοια της ποιότητας δεν είναι ένα σταθερό μέγεθος, αλλά αναπτύσσεται σε μια δυναμική διαδικασία που αλλάζει συνεχώς. Οι αισθητικές και δημοσιογραφικές αξίες παραγωγής, τα κίνητρα για την αξιολόγηση του προγράμματος μπορούν σήμερα να διατηρηθούν σταθερά μόνον *in actu*, σε κίνηση.²³

Από την πλευρά της πολιτικής επιστήμης και της επιστήμης των μέσων τονίζονται οι πέντε κανονιστικές διαστάσεις της ποιότητας: η ποικιλία, η κοινωνική σημασία των πληροφοριών, ο επαγγελματισμός, η αποδοχή του προγράμματος από το κοινό και η τήρηση των νόμων.²⁴ Τα κριτήρια αυτά συνάγονται τόσο από τις σχετικές δικαιοϋκές προβλέψεις όσο και από μια επαγγελματική συναίνεση. Το πιο σημαντικό κριτήριο για την αξιολόγηση της ποιότητας του προγράμματος είναι η ποικιλία που αφορά δομικά, ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία, έχει σχέση με διάφορες πλευρές του θέματος (γεγονότα, γνώμες, διαφιλονεικούμενες γνώμες), με τη θεματοποίηση, αιτιολόγηση, ανάπτυξη, αξιολόγηση του θέματος και των αντικειμένων του, με τη συνύπαρξη αντικειμενικών, διαλογικών και

22. C. Breunig, *ό.π.*

23. K.E. Rosengreen - M. Carlsson - Yael Tagerud, «Quality in Programming. Views from the North», *Studies of Broadcasting*, τόμ.1, 1991, σ. 21-80, εδώ 22 κ.ε.

24. H. Schatz - W. Schulz, «Qualität von Fernsehprogrammen», *Media Perspektiven*, τόμ. 11, 1992, σ. 690-712, εδώ σ. 690 κ.ε.

παραστατικών κριτηρίων, όπως πληρότητα, αλήθεια, σημασία, αιτιολόγηση, τρόπο παρουσίας, αισθητική της διαμόρφωσης του προγράμματος, δομή του χρόνου. Το κριτήριο που αφορά την κοινωνική σημασία του περιεχομένου των τηλεοπτικών προγραμμάτων είναι μια πολυσήμαντη έννοια, γι' αυτό και είναι δύσκολος ο προσδιορισμός του. Αφορά τόσο τη σημασία των προγραμμάτων για την κοινωνία στο σύνολό της όσο και για τα επιμέρους κοινωνικά συστήματα (π.χ. την οικονομία, την πολιτική, την επιστήμη, κλπ.), για τους θεσμούς, τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα. Η κοινωνική σημασία έχει σχέση με τη ρεαλιστική αναφορά, την αυθεντικότητα, το μη τετριμμένο. Ο επαγγελματισμός ως κριτήριο ποιότητας του τηλεοπτικού προγράμματος εξαρτάται από πολλούς παράγοντες γι' αυτό και είναι δύσκολος ο έλεγχος της εφαρμογής του. Ο επαγγελματισμός αναφέρεται τόσο σε αισθητικές και καλλιτεχνικές δεξιότητες (π.χ. ήχος, κάμερα, φωτισμός, σκηνοθεσία, μοντάζ) και την καλλιτεχνική διάπλαση όπως είναι η καλλιτεχνική αξία, η δημιουργικότητα, ο τρόπος παρουσίασης, ο τρόπος έκφρασης, όσο και στο κατανοήσιμο των περιεχομένων με την έννοια της καλής επεξεργασίας και παρουσίασης των πληροφοριών (εδώ αναφερόμαστε στις βασικές αρχές, όπως είναι ο διαχωρισμός είδησης και σχολίου, αμεροληψία, ισόρροπη παρουσίαση, ορθότητα, ανάλυση του ιστορικού υπόβαθρου, ερμηνεία, σχολιασμός κλπ.). Μια άλλη ποιοτική διάσταση του τηλεοπτικού προγράμματος είναι η αποδοχή του από το κοινό (π.χ. επιτυχία στο κοινό, συγκινησιακή συμμετοχή των τηλεθεατών). Αποτελεί ένα κριτήριο ποιότητας που αξιολογείται στη βάση της έρευνας κοινού, δύσκολα όμως απαντά στο ερώτημα: ποιοί είναι οι ποιοτικοί παράγοντες, σε σχέση με τις τηλεοπτικές εκπομπές που καθορίζουν την κρίση του κοινού. Το κριτήριο της νομιμότητας αφορά τις παραβιάσεις νομικών κανόνων, όπως είναι οι κανόνες για την προστασία των νέων και της ιδιωτικής σφαίρας, οι κανόνες για τη διαφήμιση, κλπ.

Οι διαστάσεις της ποιότητας των τηλεοπτικών προγραμμάτων που προαναφέραμε αποτελούν θεωρητικές κατασκευές που είναι δύσκολο να περιγραφούν και να εφαρμοσθούν. Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε στον τρόπο της πρακτικής εφαρμογής αυτών των κριτηρίων, θα επιχειρήσουμε να συγκεκριμενοποιήσουμε τι σημαίνει, κατ' αρχήν, ένα ποιοτικό πρόγραμμα.

Στον αντίποδα των τυποποιημένων και ομοιόμορφων σχημά-

των του προγράμματος (όπως είναι οι αμερικανικές σαπουνόπερες, αστυνομικές σειρές, κλπ.) βρίσκονται οι αυθεντικές, αισθητικά απαιτητικές, δημιουργικές και καινοτόμες εκπομπές που προκαλούν τη γνωσιακή συμμετοχή του τηλεθεατή. Ανάμεσα στις αισθητικές αξίες της παραγωγής αυτών των εκπομπών διακρίνονται, κυρίως, η πραγμάτωση της μιντιακής αυθεντικότητας και η ενσωμάτωση γνωστικών στοιχείων στα ψυχαγωγικά προγράμματα. Η έμφαση στα γνωστικά στοιχεία έχει σκοπό να εμπλουτίσει την ισχυρή συγκινησιακή πλευρά που υπάρχει στο τηλεοπτικό πρόγραμμα λόγω της εικονικής του γλώσσας με πλευρές που προκαλούν στον τηλεθεατή συναισθήματα, αλλά και πνευματική ενεργοποίηση, προσοχή και αυτοσυγκέντρωση. Η ενσωμάτωση πληροφοριακών στοιχείων στα ψυχαγωγικά προγράμματα θα μπορούσε να αντισταθμίσει και τη σταδιακή εξασθένηση της πληροφοριακής λειτουργίας της τηλεόρασης. Σήμερα, η τηλεόραση έχει μεταβληθεί κυρίως σε μέσο ψυχαγωγίας που ικανοποιεί τις μαζικές ανάγκες του κοινού για διασκέδαση, ξεκούραση, χαλάρωση.²⁵ Γι' αυτό και προέχων στόχος είναι ο συνδυασμός της ποιότητας του προγράμματος με τη μαζική του ελκυστικότητα, το άνοιγμα της τηλεόρασης σε διαφορετικά τμήματα του κοινού, σε διαφορετικά γούστα, σε διαφορετικά είδη και σχήματα προγράμματος.

Η αυθεντικότητα ως αισθητική προγραμματική αξία έχει σχέση με την αποδυνάμωση της διαρκούς αναπαραγωγής στερεοτύπων και κλισέ που έχουν εισβάλει σε όλες τις επαγγελματικές εικόνες και τους ρόλους λόγω της διαφήμισης. Ένα ψυχαγωγικό πρόγραμμα με αισθητικές αξιώσεις είναι εκείνο το πρόγραμμα που μπορεί να αναδείξει τις πραγματικές εντάσεις, τις αμφισημίες και τις εσωτερικές αντιφάσεις του σημερινού κόσμου. Μόνον έτσι υπάρχουν δυνατότητες και χώρος για την ανοχή της πληθώρας των άλλων τρόπων ζωής, των καθημερινών καταστάσεων, των μειοψηφικών πολιτισμών. Αυθεντικότητα, εν προκειμένω, δεν σημαίνει «αυθεντική» τηλεοπτική μετάδοση της πραγματικότητας, διότι η τηλεόραση «κατασκευάζει» αυτή την πραγματικότητα με τα τεχνικά, δραματουργικά και αισθητικά της μέσα, δηλαδή μεταφράζει την «πραγματική πραγματικότητα σε μυθολογική πραγματικότητα».²⁶ Οι αισθητικές αξίες της παραγωγής του τηλεοπτικού προ-

25. M.J. Wolf, *The Entertainment Economy*, Penguin Books, Λονδίνο 1999, σ. 30 κ.ε.

26. N. Luhmann, *ό.π.*, σ. 99.

γράμματος, όπως είναι η μιντιακή αυθεντικότητα, αποτελούν αξίες κοινωνικής συνοχής, πλασματικούς συναινετικούς τύπους που μπορούν να ερμηνευθούν με διαφορετικό τρόπο σε διάφορα κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα, κινηματογραφικές παραδόσεις, γλώσσες και διαλέκτους, συμβάλλουν, ωστόσο, στη διατήρηση της ικανότητας αναστοχασμού του κοινωνικού συστήματος. Όμως, και οι δημοσιογραφικές αξίες της παραγωγής δεν βασίζονται σε ένα σταθερό και πάγιο κριτήριο, αλλά σε ένα πλήθος διαφορετικών παρατηρητών που δρουν στη βάση διαφόρων πλασματικών κατασκευών συναίνεσης και αναπτύσσουν δυναμικά τα παραδοσιακά δημοσιογραφικά επαγγελματικά πρότυπα. Γι' αυτό, άλλωστε, θα έπρεπε να αναπτυχθούν παραπέρα τα παραδοσιακά δημοσιογραφικά επαγγελματικά πρότυπα με την επεξεργασία εναλλακτικών λύσεων, ενδεχομένως και διαδικαστικών προβλέψεων, ώστε να αντισταθμισθούν οι αρνητικές επιδράσεις που προέρχονται από τη διάβρωση όλων των ειδών του προγράμματος από ψυχαγωγικά στοιχεία. Αυτό είναι αναγκαίο, αν λάβουμε υπ' όψιν μας τον καθοριστικό ρόλο των μέσων μαζικής επικοινωνίας στη διατήρηση του πολιτισμικού πλούτου. Όταν τα μέσα ακολουθούν μη παραγωγικούς δρόμους, θέτουν σε κίνδυνο την ποικιλία των παραδόσεων, συνθηθειών, γλωσσών, κοσμοεικόνων και αξιών. Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, γενικά, και η τηλεόραση, ειδικότερα, είναι οι βασικοί θεσμοί που καθορίζουν τις διαδικασίες αυτοαλλαγής της κουλτούρας, διότι δεν αποδίδουν απλά τις υπάρχουσες παραδόσεις και συνήθειες, αλλά παράγουν πολιτισμικά πρότυπα και μόδες με τη διαρκή παραγωγή και παρουσίαση θεμάτων.

5. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ MANAGEMENT ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε πώς είναι δυνατόν να εφαρμοσθούν οι αισθητικές και δημοσιογραφικές αξίες της παραγωγής του προγράμματος με έναν τρόπο που να διασφαλίζεται το επίπεδο της ποιότητας του προγράμματος κάτω από τις συνθήκες μιας αναπτυγμένης οικονομίας της πληροφορίας και των μέσων. Κατ' αρχάς, πρέπει να τονισθεί ότι μια ρυθμιστική ραδιοτηλεοπτική στρατηγική μπορεί να απαντήσει στη συνεχή αυτοαλλαγή της κοινωνίας, των ποικίλων επικοινωνιακών δικτύων και της κουλτούρας

των μέσων μόνον με διαδικαστικοποίηση των θεσμικών διευθετήσεων. Σε αυτά τα πλαίσια είναι αναγκαία η διατύπωση ενός περίπλοκου μοντέλου διαδικαστικής καθοδήγησης του προγράμματος, διαδικασιών δηλαδή που προβλέπουν τη συνεχή ετερο- και αυτοπαρατήρηση της ραδιοτηλεόρασης και της οικονομίας των μέσων στη βάση του συντονισμού των δραστηριοτήτων και της συνεργασίας ανάμεσα στη διοίκηση και τα μέσα.

Αντίθετα με τις παραδοσιακές ραδιοτηλεοπτικές ρυθμίσεις που βασίζονται σε σταθερούς «στόχους» οι οποίοι καθορίζονται από το κράτος και εφαρμόζονται από τη διοίκηση, οι διαδικαστικές ρυθμίσεις εννοούν μια στρατηγική που διατυπώνει τους «στόχους» της ραδιοτηλεοπτικής ρύθμισης σε ένα επίπεδο δευτέρας τάξεως. Αυτό σημαίνει ότι οι ραδιοτηλεοπτικές ρυθμίσεις πρέπει να λάβουν υπ' όψιν τους ότι τα μέσα μαζικής επικοινωνίας καθορίζονται από τους καταναγκασμούς της οικονομίας της κουλτούρας και των μέσων κατά την επιλογή των μορφών και των θεμάτων που πραγματεύονται και, αφετέρου, ότι οι ίδιες αυτές ρυθμίσεις μόνον πολύ έμμεσα μπορούν να «καθοδηγήσουν» τη ραδιοτηλεοπτική παραγωγή με τη θέσμιση κινήτρων για την αυτοοργάνωση των διαδικασιών παραγωγής. Η διαδικαστικοποίηση των ρυθμίσεων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για έναν σχεδιασμό του προγράμματος που να είναι ανοικτός σε νέες ρυθμίσεις, βελτιώσεις, αναθεωρήσεις και εναλλακτικές λύσεις. Συνδέεται με οργανωτικές προβλέψεις και σχεδιασμούς στη ραδιοτηλεοπτική επιχείρηση που στοχεύουν σε βελτιώσεις στις διαδικασίες παραγωγής από τη σκοπιά των τηλεθεατών. Εδώ, εντάσσονται διαδικαστικές ρυθμίσεις με τη μορφή του ενδοοργανωσιακού αυτοελέγχου που προβλέπουν μια σειρά από μέτρα για το μάνατζμεντ ποιότητας.

Ένα πρώτιστο μέλημα των σχεδιαστών του προγράμματος και των δημοσιογραφικών επιτελείων θα πρέπει να είναι ο ορισμός των διαστάσεων της ποιότητας, που δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως σταθερός κανόνας, αλλά ως μια δυναμική διαδικασία. Το πλαίσιο της ποιότητας πρέπει να προκύπτει όχι μόνον από τις κανονιστικές προδιαγραφές (όπως ποικιλία, αντικειμενικότητα, κλπ.), αλλά και από την έρευνα των παραγωγών, των διευθυντών προγράμματος, του κοινού καθώς και από αναλύσεις του προγράμματος των σταθμών. Μετά από συζητήσεις ανάμεσα στους υπεύθυνους για τον σχεδιασμό του και τον δημοσιογραφικό τομέα, συνάπτονται συμφωνίες σε σχέση με την τηλεθέαση, το κόστος και την

ποιότητα του προγράμματος στα πλαίσια της διαμόρφωσης του προφίλ του κάθε προγράμματος. Στη συνέχεια, οι αναλύσεις προγράμματος καθώς και η έρευνα κοινού και οι συνεντεύξεις με ειδικούς χρησιμοποιούνται για τη διαπίστωση της ποιότητας του προγράμματος. Τέλος, από τη σύγκριση ανάμεσα στο πρόγραμμα που μεταδόθηκε και στους στόχους που είχαν τεθεί για το πώς θα έπρεπε να είναι αυτό, προκύπτουν εκτιμήσεις και λαμβάνονται μέτρα για τη διασφάλιση και τη βελτίωση της ποιότητας του προγράμματος.

Από τα προαναφερθέντα συνάγουμε ότι τα κριτήρια του προγράμματος και ο πειραματισμός με αυτά πρέπει να αναπτυχθούν στα πλαίσια της διαδικασίας παραγωγής του. Επειδή όμως οι επιχειρήσεις των μέσων λειτουργούν στη βάση πολύ διαφορετικών λογικών, θα έπρεπε οι διαδικαστικές ρυθμίσεις για το μάνατζμεντ ποιότητας του προγράμματος να συμβάλλουν στην παράκαμψη των καταναγκασμών της αγοράς από τις επιχειρήσεις των μέσων.

Εκτός των διαδικαστικών ρυθμίσεων που αφορούν τον ενδοοργανωσιακό έλεγχο πρέπει να αναφερθεί και η δυνατότητα διασφάλισης της ποιότητας του προγράμματος μέσω διαδικαστικών ρυθμίσεων που αφορούν την προσπάθεια οικονομικής στήριξης του μάνατζμεντ ποιότητας από το κράτος στον δημοσιογραφικό και παραγωγικό τομέα. Σε αυτά τα πλαίσια θα έπρεπε να αξιολογηθούν τα συστήματα μάνατζμεντ της ποιότητας από εξωτερικούς θεσμούς. Θα ήταν, για παράδειγμα, δυνατό να ανατεθεί σε έναν ανεξάρτητο θεσμό (auditing organization) η αξιολόγηση των διαδικασιών ενδοοργανωσιακού ελέγχου της ποιότητας του προγράμματος.²⁷

Επίδραση στην ποιότητα του προγράμματος έχει, επίσης, η συγκέντρωση των διαφόρων δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων των μέσων σε ομίλους. Τα τελευταία χρόνια οι ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί έχουν μεταβληθεί σε οργανώσεις επιλογής και διανομής προγραμμάτων, ενώ ο έλεγχος της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς έχει μετατοπισθεί, αφενός, στο επίπεδο της παραγωγής προγραμμάτων και, αφετέρου, στο επίπεδο της εκμετάλλευσης των τηλεοπτικών προγραμμάτων (εμπόριο με τα δικαιώματα σε ταινίες, σειρές, αθλητικές μεταδόσεις, κλπ.). Στα πλαίσια της διασφάλισης της ποιότητας, εκτός από τις ρυθμίσεις που αφορούν το μάνατζμεντ ποιότητας του προγράμματος, απαραίτητες είναι οι διαδικαστικές ρυθ-

27. W. Köck, «Öko- Audit in Europa – Erfahrungen und Perspektiven», *Zeitschrift für Umweltrecht*, τόμ. 1, 1998, σ. 107-110, εδώ 109.

μίσεις που αφορούν τον έλεγχο της συγκέντρωσης γενικά, της κάθετης συγκέντρωσης ειδικότερα, καθώς και ρυθμίσεις που αφορούν την πρόσβαση στη ραδιοτηλεοπτική παραγωγή νέων εταιρειών ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής και ανεξάρτητων παραγωγών.

6. ΤΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Συνοψίζοντας, έχουμε να πούμε τα ακόλουθα: εάν λάβουμε υπόψη μας την αλλαγή των συνθηκών της οικονομίας των μέσων και την ανάπτυξη της νέας οικονομίας του διαδικτύου, τότε διανοίγεται μια νέα ρυθμιστική προοπτική που έχει ως στόχο να διασφαλίσει την ποιότητα και την ποικιλία του προγράμματος. Το τι σημαίνει, όμως, ποιότητα και ποικιλία του προγράμματος δεν ορίζεται από το είδος των περιεχομένων του ούτε επίσης και σε σύνδεση με τις υπάρχουσες μορφές και τα στοιχεία του προγράμματος όπως τα γνωρίζουμε. Το θέμα της ποιότητας και της ποικιλίας του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος εντάσσεται σε ένα πιο αφαιρετικό επίπεδο, στα πλαίσια της αλλαγής της δυναμικής των μέσων και της αναζήτησης του καινούργιου. Είναι αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της ποιότητας ώστε να στηρίζεται περισσότερο σε ένα νέο διαδικαστικό δομικό στοιχείο των ραδιοτηλεοπτικών ρυθμίσεων. Αυτό το νέο διαδικαστικό πρότυπο είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μόνον στα πλαίσια ενός ανοικτού αυτοπροσδιορισμού της αποστολής της ραδιοτηλεόρασης και του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος. Για τον σκοπό αυτό ενδείκνυται η ανάπτυξη νέων μορφών αυτοαναθεώρησης των διαδικασιών παραγωγής του. Το πλαίσιο αυτόνομης ανάπτυξης του προγράμματος πρέπει να δομηθεί στη βάση ορισμένων διαδικαστικών προδιαγραφών που θα προβλέπονταν τις μορφές της αυτο- και ετερο-αξιολόγησης του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος.

Η ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΟΙΚΟΛΟΓΩΝ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΩΝ: ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ ΠΕΙΡΑΜΑ**

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής οικολογίας, ξεκινώντας από τη δημιουργία των πρώτων ομάδων, στις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως και την κατάρρευση της Ομοσπονδίας Οικολογικών και Εναλλακτικών Οργανώσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Το άρθρο φιλοδοξεί τόσο να καλύψει το κενό στην ιστοριογραφία του ελληνικού πράσινου κινήματος, όσο και να διευκολύνει τη θεωρητική επεξεργασία των λόγων που οδήγησαν στην κατάρρευσή του. Στέκεται σε ειδικά προβλήματα, όπως οι σχέσεις των ακτιβιστών, η φύση και η χρονική συγκυρία των προκλήσεων που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν, τα οποία προδιέγραφαν την αποτυχία της προσπάθειας. Όλα αυτά –και όχι οι ιδεολογικές διαφορές των διαφόρων τάσεων– οδήγησαν στην κατάρρευση του πράσινου ελληνικού κόμματος.

Βασικός στόχος του παρόντος άρθρου είναι να καλύψει ένα σημαντικό κενό στη μελέτη της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα. Η αποτυχία των ελλήνων Πράσινων, της Ομοσπονδίας Οικολογικών

* Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Keele.

** Μέρος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για το παρόν άρθρο, προέρχεται από συνεντεύξεις με τους ακτιβιστές του χώρου. Ευχαριστώ τους κάτωθι (σε παρένθεση η ημερομηνία της συνέντευξης): Δ. Μπάσογλου (27.4.2001)· Ν. Χρυσόγελος (14.11.2000)· Κ. Διάκος (22.12.2000)· Ν. Καρδακάρη (28.4.2001)· Γ. Καραμπελιάς (16.11.2000 και 17.11.2000)· Λ. Λουλούδης (17.11.2000)· Μ. Μοδινός (13.11.2000)· Θ. Παναγούλης (22.12.2000)· Γ. Παρασκευόπουλος (12.11.2000 και 24.4.2001)· Μ. Πρωτοψάλτης (21.12.2000 και 29.4.2001)· Σπ. Ψύχας (25.4.2001)· Γ. Ριτζούλης (27.4.2001)· Γ. Σχίζας (14.11.2001 και 25.4.2001)· Σπ. Σγούρος (17.11.2000)· Κ. Σπανόπουλος (14.11.2000)· Μ. Τρεμόπουλος (7.8.2000, 15.11.2000 και 27.4.2001)· Κ. Τσίππρας (23.4.2001)· και Θ. Τζιούμπα (27.4.2001). Επίσης, ευχαριστώ τους κ.κ. Μπάσογλου, Καραμπελιά, Παρασκευόπουλο, Πρωτοψάλτη, Ψύχα, Σχίζα, Τρεμόπουλο και Τζιούμπα που μου παραχώρησαν υλικό από διάφορα αρχεία.

και Εναλλακτικών Οργανώσεων (ΟΟΕΟ), να δημιουργήσουν ένα βιώσιμο και ισχυρό πολιτικό κόμμα είναι, ίσως, αρκετά καλή δικαιολογία για το γεγονός ότι ελάχιστες επιστημονικές εργασίες πραγματεύονται την πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα,¹ αλλά δεν δικαιολογεί τις ορισμένες παρερμηνείες και λάθη τους.

Έτσι, η ανάλυση του Ο'Neill για την ελληνική περίπτωση είναι μάλλον ακροθιγής, κυρίως εξαιτίας του ηράκλειου έργου που έταξε στον εαυτό του, να περιγράψει κάθε πράσινο κόμμα που υπήρξε ποτέ, και σε μερικά σημεία λανθασμένη: π.χ. όταν πραγματεύεται τις εξελίξεις την περίοδο 1992-1993, το ιδρυτικό Συνέδριο των Οικολόγων Εναλλακτικών και τους λόγους που οδήγησαν στην αποχώρηση κάποιων ακτιβιστών, δίνει πρωτεύοντα σημασία στις διαφορές απόψεων σχετικά με το «Μακεδονικό» ενώ, όπως αποδεικνύεται από τη δική μου έρευνα, κύριο λόγο έπαιξε η διαφορά απόψεων σχετικά με το οργανωτικό μοντέλο της Ομοσπονδίας.²

Ο Δεμερτζής υποστήριξε ότι η δημιουργία της ΟΟΕΟ οφείλεται «σε μία βολонταρίστικη αποζημίωση (voluntaristic compensation) για το χαμηλό προφίλ του πράσινου κινήματος, στην ελλιπή κατανόηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος από τους ακτιβιστές, σε τυχαίους παράγοντες, όπως η αναστάτωση στην πολιτική σκηνή, και στον ευνοϊκό εκλογικό νόμο. Θα αναφέρω απλώς επιγραμματικά τις αντιρρήσεις μου. Πρώτον, δεν υπάρχει καμιά απόδειξη ότι το πράσινο κίνημα τη συγκεκριμένη περίοδο είχε «χαμηλό προφίλ». Τουναντίον μάλιστα, και ειδικά μετά το ατύχημα στο Τσερνομπίλ, το κοινό άρχισε να ενδιαφέρεται περισσότερο για τα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως ανέφεραν στις συνεντεύξεις τους όλοι οι πρωταγωνιστές της περιόδου. Όσο για τον «βολонταρισμό» των πρωτεργατών της εκλογικής καθόδου στις Ευρωεκλογές του 1989, αυτή ήταν μια κατηγορία που είχαν πρώτοι διατυπώσει οι πολέμιοι εκείνης της πρωτοβουλίας αλλά τα εκλογικά ποσοστά

1. Όπως Μ. Ο'Neill, *Green Parties and Political Change in Contemporary Europe: New Politics, Old Predicaments*, Ashgate, Λονδίνο 1997, και ειδικά σ. 236-247· Ν. Demertzis, «Greens at the Periphery: Greece», στο D. Richardson - C. Rootes (επιμ.), *The Green Challenge: the Development of Green parties in Europe*, Routledge, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 1995, σ. 193-207, και D. Stevis, «Political ecology in the semi-periphery: Lessons from Greece», *Journal of Urban and Regional Research*, τόμ. 17, τχ. 1, σ. 85-97.

2. Ι. Botetzagias, «Between Devil and Deep Sea: Towards the formation of the Greek Green Party», paper presented in the 1st ECPR General Conference, University of Kent at Canterbury, 6-8 Σεπτεμβρίου 2001.

της ΟΟΕΟ τους διέψευσαν, όπως πλέον ομολογούν και οι ίδιοι.

Δεύτερον, πώς προκύπτει η «ελλιπής κατανόηση» του ελληνικού πολιτικού συστήματος ως λόγος δημιουργίας της ΟΟΕΟ; Το 1989 δεν ήταν η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας κόμματος και εκλογικής καθόδου αλλά η ύστερη μιας μακράς σειράς.

Τέλος, ο εκλογικός νόμος και η αναστάτωση του πολιτικού σκηνικού –δύο παράγοντες στενά συνδεδεμένοι– έδωσαν στην ΟΟΕΟ τη μία βουλευτική έδρα. Δεν οδήγησαν στη δημιουργία της.

Η πλέον ισορροπημένη ανάλυση είναι αυτή του Στεβή, ο οποίος θεωρεί την ανάπτυξη της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα συγκρίσιμη με άλλες «ημι-περιφερειακές», ιδιαίτερα λατινοαμερικανικές, χώρες. Παρότι συμφωνώ ότι μια τέτοια θεωρητική αφετηρία είναι μάλλον η πλέον κατάλληλη για μια συνολική θεώρηση του ελληνικού πράσινου κινήματος, δεν θα ασχοληθώ με αυτή στο παρόν άρθρο, αλλά θα παρουσιάσω την εξέλιξη των Οικολόγων Εναλλακτικών, με ιδιαίτερη βαρύτητα μάλλον στους *sui generis* λόγους που οδήγησαν στην κατάρρευσή τους, και όχι στο γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο που έκανε τόσο την ύπαρξη όσο και τη λειτουργία τους προβληματική.

Μιλώντας γενικά για πράσινα κόμματα, μια έρευνα σχετικά με το προφίλ του ψηφοφόρου των πράσινων κομμάτων, πάνω στα αποτελέσματα των Ευρωεκλογών του 1989,³ βοήθησε να διαλυθούν μια και καλή ορισμένοι μύθοι που συνόδευαν παλαιότερες έρευνες. Έτσι, αποδείχθηκε ξεκάθαρα ότι δεν υπάρχει γραμμική σχέση ανάμεσα στη δύναμη του πράσινου κινήματος σε μια δεδομένη χώρα και στη δύναμη του αντίστοιχου πράσινου κόμματος. Επίσης, έγινε σαφές ότι «είναι πιθανόν παραπλανητικό να μιλάμε για έναν «ευρωπαϊό» πράσινο ψηφοφόρο με δεδομένα χαρακτηριστικά»⁴ και έδειξε τον δρόμο για μια, εις βάθος, «εθνική» ανάλυση των πράσινων κομμάτων, πέρα από τις, έως τότε καθιερωμένες, γερμανικές κατηγοριοποιήσεις.

Το μοντέλο που χρησιμοποιήθηκε στη συγκεκριμένη έρευνα για τις δυνατότητες επιτυχίας των εθνικών πράσινων κομμάτων, όμως, υπέχει ένα σημαντικό μειονέκτημα, το οποίο οι συγγραφείς δεν αναφέρουν: συγκεκριμένα, τον ανταγωνισμό που υφίστανται

3. Βλ. M.N. Franklin - W. Ruedig, «The Green Voter in the 1989 European Parliament Elections», στο D. Judge (επιμ.), *A Green Dimension for the European Community: political issues and processes*, Frank Cass, Λονδίνο 1993, σ. 129-159.

4. M. O'Neill, *Green Parties...*, ό.π., σ. 156.

τα πράσινα κόμματα από άλλα πολιτικά κόμματα. Σε αυτό το πνεύμα έχει υποστηριχθεί ότι:⁵

«Τα πράσινα κόμματα τοποθετούν την οικολογία εντός ενός γενικότερου πολιτικού πλαισίου το οποίο πηγάζει από μία ποικιλία αγώνων των κοινωνικών κινήματων. Αυτό που ενώνει θεωρητικά τα πράσινα κόμματα με αυτά τα κινήματα είναι το κοινό ενδιαφέρον για τις απειλές κατά της [ανθρώπινης] επιβίωσης, η κριτική των κοινωνικών ανισοτήτων, και μια στρατηγική που εξαρτάται, τουλάχιστον μερικώς, από δραστηριότητα εκτός των καθιερωμένων καναλιών πολιτικής μεσολάβησης. Όμως, οι πράσινοι δεν μπορούν να μονοπωλήσουν κανένα από αυτά τα θέματα και το γεγονός ότι μοιράζονται προβληματικές που απασχολούν γενικότερα τη δυτική Αριστερά σημαίνει ότι, κατ' ουσίαν, ανταγωνίζονται τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα για την ηγεμονία της Αριστεράς».⁶

Θα μπορούσε ο ανταγωνισμός από τα άλλα κόμματα της Αριστεράς να ερμηνεύσει την αποτυχία δημιουργίας και επιβίωσης ενός ελληνικού πράσινου κόμματος; Κάτι τέτοιο υποστηρίζει ο Karamichas,⁷ γράφοντας ότι

«[...] η έλλειψη επιτυχίας μιας οικο-πολιτικής επιλογής σε αυτές τις δύο χώρες [Ελλάδα και Ισπανία] μπορεί να ερμηνευτεί καλύτερα εξετάζοντας τον ανταγωνισμό που υπέστη από παρόμοιες πολιτικές δυνάμεις».

Σύμφωνα με τον Καραμίχα, αυτές οι πολιτικές δυνάμεις είναι τα Αριστερά Ελευθεριακά Κόμματα - ΑΕΚ (Left Libertarian Parties - LLP).⁸ Τα ΑΕΚ είναι αριστερά επειδή «αντιτίθενται στην αγορά

5. B. Doherty, «The Fundi-Realo Controversy: An Analysis of Four European Green Parties», *Environmental Politics*, τόμ. 1, τχ. 1, 1992, σ. 95-120.

6. Για το κατά πόσον ένα πράσινο κόμμα πρέπει να ανήκει υποχρεωτικά στην Αριστερά, βλ. A. Dobson, *Green Political Thought*, Routledge, N. Υόρκη 1995, (ειδικά το κεφ. 3), όπου αναλύεται ότι κάτι τέτοιο δεν είναι απαραίτητο.

7. J. Karamichas, «Political Ecology in Southern Europe: A Comparison of Green Party Formation and Development in Greece and Spain», paper presented in the 1st ECPR General Conference, University of Kent at Canterbury, 6-8 Σεπτεμβρίου 2001.

8. Η έννοια εμφανίζεται και αναλύεται στα έργα των H. Kitschelt, *The Logics of Party Formation. Ecological Politics in Belgium and West Germany*, Cornell University Press, Λονδίνο 1989· H. Kitschelt, «Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party Systems», *World Politics*, 1988, τόμ. 40, τχ. 2, σ. 194-

και επιμένουν στην αλληλεγγύη και την ισότητα» και ελευθεριακά «καθώς απορρίπτουν τις συγκεντρωτικές γραφειοκρατίες και επιζητούν την προσωπική αυτονομία, τη συμμετοχή και την αυτο-διοίκηση των αποκεντρωμένων κοινοτήτων». ⁹ Ο Kitschelt υπέθεσε ότι μπορούμε να προβλέψουμε την ύπαρξη ενός ΑΕΚ μετρώντας την ένταση πέντε πολιτικο-οικονομικών «δεικτών», ¹⁰ ενώ ένα ΑΕΚ χαρακτηρίζεται ως «ισχυρό» αν καταφέρει να εξασφαλίσει τουλάχιστον το 4% των ψήφων. Επιπλέον, πέραν των «καθαρών» (pure) ΑΕΚ, υπάρχουν και «οριακές» καταστάσεις (borderline), όπου τα συγκεκριμένα ΑΕΚ «δεν έχουν εντελώς απορρίψει τις παραδοσιακές πελατείες και ιδεολογικές συγγένειες». ¹¹

Για τον ρόλο του ελληνικού ΑΕΚ, ο Καραμίχας προτείνει τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου (ΣΥΝ), μία λογικοφανής πρόταση η οποία, όμως, δεν επιλύει μια σειρά από άλλα προβλήματα. Αρχικά, την ένταση των πέντε δεικτών του μοντέλου του Kitschelt: ενώ σε όλες τις λοιπές χώρες οι πιθανότητες εμφάνισης είναι τουλάχιστον 4 προς 1, στην Ελλάδα είναι 1 προς 4. Ο Καραμίχας αναγνωρίζει το γεγονός, και μιλάει για ένα ισχυρό ΑΕΚ (εκλογικό ποσοστό άνω του 4%) αλλά «οριακού χαρακτήρα». Αυτή η ανάλυση, όμως, δεν ευσταθεί: Ο ΣΥΝ θα μπορούσε να θεωρηθεί «ισχυρό ΑΕΚ αλλά οριακού χαρακτήρα» μόνο κατά τη σύντομη περίοδο 1989-1990, όπου ελληνικά αριστερά κόμματα τα οποία θα μπορούσαν να περιγραφούν ως Αριστερά Ελευθεριακά, όπως το ΚΚΕ εσωτερικού, ¹² συνεργάστηκαν με άλλες αριστερές δυνάμεις, ειδικότερα με το σταλινικό ΚΚΕ. ¹³ Τόσο πριν όσο και μετά τη διά-

234, και K. Redding - J. Viterna, «Political Demands, Political Opportunities: Explaining the Differential Success of Left-Libertarian Parties», *Social Forces*, τόμ. 78, τχ. 2, 1999, σ. 491-510.

9. H. Kitschelt, «Left-Libertarian Parties...», ό.π., σ. 197.

10. Το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, οι δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης, το επίπεδο του κορπορατισμού, η συμμετοχή της Αριστεράς στην κυβέρνηση και η ένταση της μετα-βιομηχανικής αντιπαράθεσης.

11. M. O'Neill, *Green Parties...*, ό.π., σ. 199.

12. «Με την εξαίρεση του ΚΚΕ εσωτερικού, τα υπόλοιπα κομμουνιστικά κόμματα δεν είχαν καμία σοβαρή δέσμευση στην περιβαλλοντική προστασία σε αυτό το πρώτο στάδιο [δεκαετία του 1980], [και] έλεγαν ότι η Ελλάδα και η Ισπανία, ως λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες δεν είχαν τέτοιες πολυτέλειες» (Karamichas, ό.π., σ. 7). Επ' αυτού συνηγορούν και οι μαρτυρίες στελεχών της εποχής (π.χ. Λ. Λουλούδης).

13. Όπως στις εκλογές του 1989, που κακώς επιλέγει ο Καραμίχας ως τυπικό παράδειγμα.

λωση του ενωμένου ΣΥΝ, το ελληνικό ΑΕΚ παρέμεινε μικρό και ανίσχυρο, όπως άλλωστε προέβλεπαν και οι δείκτες που καθόρισε ο Kitschelt.

Το βασικό, λοιπόν, πρόβλημα δεν είναι κατά πόσον ένα πράσινο κόμμα δέχεται τον ανταγωνισμό ενός ΑΕΚ, γεγονός αδιαμφισβήτητο και για την περίπτωση της Ελλάδας,¹⁴ αλλά γιατί και τα δύο είναι καθηλωμένα σε τόσο μικρά ποσοστά. Μια απάντηση που δίνω είναι ότι η ελληνική κοινωνία δεν είναι ακόμα αρκετά δεκτική σε «μετά-υλιστικές» (post-materialistic) αξίες που θα στήριζαν τέτοια κόμματα¹⁵ και, επιπλέον, όπως αναφέρει και ο O'Neill στο σχόλιο του για την Ελλάδα, «όπου οι πελατειακές πολιτικές και ο κρατικός πατερναλισμός είναι τόσο καλά ριζωμένες στην πολιτική κουλτούρα και πρακτική, είναι δύσκολο για νέα κόμματα να εμφανιστούν, πόσο μάλλον να αποκτήσουν στέρεες εκλογικές βάσεις».

Παρότι η παραπάνω ανάλυση είναι σίγουρα απαισιόδοξη για το μέλλον της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα, το πείραμα των Οικολόγων Εναλλακτικών απέτυχε για ξεκάθαρα δικούς του λόγους, όπως θα αναλυθούν στο παρόν άρθρο. Ο σύντομος βίος της ΟΟΕΟ καθιστά προβληματική την ενσωμάτωσή της στην κύρια βιβλιογραφία περί πράσινων κομμάτων η οποία εστιάζεται κυρίως σε θέματα ιδεολογίας και κυβερνητικής συμμετοχής/συμπεριφοράς. Από την άλλη πλευρά, όμως, το «βραχύβιο» της παρουσίας της αποτελεί θέμα που χρήζει ανάλυσης. Εν ολίγοις, ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στη διάλυση της ΟΟΕΟ σε λιγότερο από τρία χρόνια μετά από ένα ελπιδοφόρο ξεκίνημα και, μάλιστα, σε μία περίοδο που ακόμη και τα καθιερωμένα κόμματα εξουσίας άρχιζαν να εκφέρουν έναν πιο «πράσινο» λόγο;¹⁶ Υποστηρίζω ότι στην περίπτωση των ελλήνων πράσινων εκείνης της περιόδου, οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν στις συνέπειες του φατριασμού (factionalism).

Η ανάλυση και η σπουδαιότητα του φατριασμού στην εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων δεν αποτελούν καινούριο τρόπο για την πολι-

14. Βλ. Ι. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece, 1973 to the present: an illusory social movement in a semi-peripheral country*, διδακτορική διατριβή, Keele University, Dept. of Politics, 2001β, σ. 203-208 και 228-229.

15. Βλ. Ι. Botetzagias, *ό.π.*, σ. 208-212, και O'Neill, *ό.π.*, σ. 245.

16. Βλ. Θ. Τσακίρης, *Όταν η «άταλος άνοιξη» αποκατά φωνήν: Το ελληνικό οικολογικό κίνημα και η επίδρασή του στα πολιτικά κόμματα*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Πολιτικής Επιστήμης & Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1997.

τική επιστήμη.¹⁷ Για τα πράσινα κόμματα ειδικότερα, η ανάλυση του Kitschelt για τους γερμανούς και βέλγους Πράσινους, παραμένει κλασική.¹⁸ Ο Kitschelt αναλύει την εξέλιξη των συγκεκριμένων κομμάτων υπό το πρίσμα της αντιπαράθεσης μεταξύ αυτών που προκρίνουν μια «λογική εκπροσώπησης των εκλογέων» (logic of constituency representation) και εκείνων που προτιμούν μια «λογική του εκλογικού ανταγωνισμού» (logic of electoral competition). Οι μὲν ονομάζονται «ιδεολόγοι», οι δε «πραγματοιστές», και η επιτυχία των γερμανών Πράσινων έγινε αφορμή να πάρουν αυτά τα δύο «στρατόπεδα» τις γερμανικές τους ονομασίες, ήτοι Fundis και Realos αντίστοιχα.¹⁹

Έχουν αναλυθεί αλλού εις βάθος²⁰ τα προβλήματα που δημιουργεί η προσπάθεια αναγνώρισης των Realos/Fundis σε ένα δεδομένο πράσινο κόμμα, όπου επίσης έχει υποστηριχθεί ότι οποιαδήποτε ανάλυση του φατριασμού πρέπει να παίρνει σοβαρά υπ' όψη της τον παράγοντα «χρόνο». Υποστηρίζαμε ότι:

«[Η] ενδοκομματική σύγκρουση και η βίωση της διαφέρουν ποιοτικά ανάμεσα σε ένα κόμμα που τις αντιμετωπίζει στην αρχή της ιστορίας του και σε ένα άλλο που αντιμετωπίζει ένα τέτοιο ενδεχόμενο πολύ αργότερα»,

και είχαμε κατηγοριοποιήσει την περίπτωση των ελλήνων Οικολόγων-Εναλλακτικών ως «αρχέγονο φατριασμό» (primordial factionalism).²¹ Με αυτή την έννοια δεν δηλώνεται το αυτονόητο, ότι, δηλα-

17. Βλ. R. Rose, «Parties, Factions and Tendencies in Britain», *Political Studies*, τόμ. 12, τχ. 1, 1964, σ. 33-46· F.P. Belloni - D.C. Beller, «The Study of Party factions as Competitive Political Organisations», *Western Political Quarterly*, τόμ. 29, τχ. 4, 1976, σ. 531-549, και D. Hine, «Factionalism in West European Parties», *West European Politics*, τόμ. 5, τχ. 1, 1982, σ. 36-53.

18. H. Kitschelt, *The Logics of Party Formation...*, ό.π.

19. Για μια κριτική της θέσης του Kitschelt βλ. O'Neill (ό.π., 1997), και «Of Watermelons and Cucumbers: Europe's green parties – an exercise of ideological mapping», *Contemporary Politics*, 1995, τόμ. 1, τχ. 3, σ. 102-125, καθώς και T. Shull, *Redefining Red and Green. Ideology and Strategy in European Political Ecology*, SUNY Press, Albany 1999.

20. J. Karamichas - I. Botetzagias (υπό δημοσίευση), «Green Party factionalism. The case of the Ecologists-Alternatives of Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 8, τχ. 3.

21. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά στο J. Karamichas, «Green Party factionalism. The case of the Ecologists-Alternatives of Greece», paper presented in the 1st ECPR General Conference, University of Kent at Canterbury, 6-8 Σεπτεμβρίου

δή, οι ίδιες μορφής εντάσεις θα έχουν περισσότερο καταστρεπτικά αποτελέσματα σε ένα αναδιδόμενο κόμμα παρά σε ένα καθιερωμένο. Ούτε υπονοείται ότι κατά την περίοδο μορφοποίησης ενός πράσινου κόμματος δεν μπορούν να υπάρξουν και διαφωνίες περί της «ιδεολογικής» καθαρότητας αλλά, ότι ο αρχέγονος φατριασμός πηγάζει και διαπλέκεται γύρω από «συμβάντα» κατά βάση άσχετα ως προς το ιδεολογικό στίγμα του πολιτικού κόμματος.

Στην προσπάθεια του να προεικιάσει τα αποτελέσματα του ενδοκομματικού φατριασμού –και, ειδικά, στην «αρχέγονη» μορφή του–, ο ερευνητής οφείλει να υπερβεί τόσο τη χρονική συγκυρία εμφάνισης των προκλήσεων όσο και τις (οικολογικές) ιδεολογικές προδιαθέσεις των υποκειμένων, λαμβάνοντας υπ' όψιν και αποτιμώντας τον ρόλο τριών δεσμών παραγόντων, οι οποίες εκτείνονται τόσο *post* όσο και *ante* της δημιουργίας ενός πολιτικού κόμματος, και οι οποίες λειτουργούν ως *τανυστές*.²² (α) η διαδικασία κοινωνικοποίησης, οι παρελθόντες αγώνες και η προϊστορία των σχέσεων των ακτιβιστών που συνέρχονται για τη δημιουργία ενός νέου κόμματος· (β) η ισορροπία δυνάμεων εντός του κόμματος και, τέλος, (γ) το είδος των προκλήσεων που αντιμετωπίζει το κόμμα. Όσο χειρότερες σχέσεις είχαν στο παρελθόν οι κύριοι πρωταγωνιστές, όσο πιο ασαφής είναι η ισορροπία δυνάμεων, όσο πιο πιεστι-

2001, αν και με ελαφρώς διαφορετική χροιά από ό,τι στην κοινή μας δημοσίευση – J. Karamichas - I. Botetzagias, ό.π.– όπου το συνδέσαμε πιο ξεκάθαρα με τον παράγοντα «χρόνο». Στο παρόν άρθρο, υποστηρίζω ότι στο «τι μέλλει γενέσθαι» σημαντικό ρόλο παίζουν και οι τρεις «τανυστές» του φατριασμού. Επομένως, το άρθρο αυτό αποτελεί τη λογική συνέχεια της προβληματικής που έθεσαν τα δύο προηγούμενα.

22. Ο όρος προέρχεται από το ρήμα «τανύζω=τεντώνομαι» και είναι μια μαθηματική έννοια που χρησιμοποιείται στη Φυσική, ειδικά στη Γενική και Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας. Ένα βασικό πρόβλημα στη Φυσική είναι κατά πόσον οι «εξισώσεις» (βλ. «θεωρητικά μοντέλα» για τις Κοινωνικές επιστήμες) ισχύουν για κάθε «σύστημα συντεταγμένων» (βλ. «κοινωνικο-οικονομικές, χρονικές και εθνικές παραμέτρους»). Ο τανυστής είναι μία (μαθηματική) ποσότητα που εξασφαλίζει αυτή την καθολική ισχύ. Στο παρόν άρθρο προτείνω μία γενική εξίσωση (θεωρητικό μοντέλο) της μορφής:

$$(Επιβίωση Πράσινου Κόμματος)_i = Τανυστής_{ij} \times (Πράσινο Κίνημα)_j$$

η οποία υποστηρίζω ότι ισχύει για κάθε (πράσινο) κόμμα, ανεξάρτητα χρόνου και τόπου δημιουργίας. Στο παρόν άρθρο δεν ασχολούμαι με τον –ασφαλώς ουσιώδη– ρόλο που παίζει το κοινωνικό πλαίσιο κατά τη δημιουργία και ανάπτυξη ενός πολιτικού κόμματος.

κές και πιο ουσιαστικές είναι οι προκλήσεις που πρέπει να απαντηθούν, τόσο πιθανότερο είναι ένα νέο κόμμα να διαλυθεί κατά τα πρώτα του βήματα. Όπως θα δείξω, οι Ο.Ε. παρουσίαζαν όλα αυτά τα συμπτώματα, επομένως η ιστορία τους είναι ουσιαστικά μία επώδυνη πορεία προς τη διάλυση.

1. ΟΙ ΟΙΚΟΛΟΓΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ - ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

α. Η προϊστορία της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα

Η εμφάνιση της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα συμπίπτει με τη Μεταπολίτευση. Η δεκαετία του 1970 είναι η περίοδος κατά την οποία το ελληνικό πράσινο κίνημα «διαπλάθεται», αρθρώνοντας έναν λόγο κοινωνικής κινητοποίησης, ξένο προς τις λιγοστές περιβαλλοντικές οργανώσεις της εποχής. Οι ακτιβιστές προέρχονταν από τρεις διαφορετικές ηλικιακές ομάδες: οι προερχόμενοι από την εξω-κοινοβουλευτική Αριστερά που είχαν δραστηριοποιηθεί ενάντια στη χούντα, η «γενιά του Πολυτεχνείου» και η «γενιά των Καταλήψεων (του Χημικού Αθηνών 1979-1980)». Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μπορεί κανείς να μιλήσει για ευδιάκριτους «πόλους» αναφοράς/ομαδοποίησης. Μία αδρή αλλά χρήσιμη κατηγοριοποίηση αναδεικνύει τους εξής, σύμφωνα πάντα με τους πρωταγωνιστές:

Οι «Περιβαλλοντιστές (Οικολόγοι)», οι οποίοι θεωρούνταν, μάλλον άδικα, ότι προάγουν κυρίως την περιβαλλοντική προστασία/διαχείριση.²³ Ένα τυπικό παράδειγμα του χώρου ήταν τα άτομα που δραστηριοποιούνταν στο περιοδικό-οργάνωση *Νέα Οικολογία*.

23. Θα ήταν ορθότερο να υποστηρίξουμε ότι οι «Περιβαλλοντιστές» πρέσβευαν μια πολιτική οικολογία λιγότερο ριζοσπαστική από αυτή των καθαρών «Οικολόγων», και είχαν ένα πιο τεχνοκρατικό προφίλ. Βλ. π.χ. την άποψη του Μ. Μοδινού –από τους ιδρυτές της *Νέας Οικολογίας*:

«Πάντα πίστευα, και αυτό ισχύει για τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων της *Νέας Οικολογίας*, ότι η επιστημονική οικολογία και η πολιτική οικολογία είναι μάλλον οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος παρά τα δύο πόδια πάνω στα οποία στηρίζεται το κίνημα [...] Και, επίσης, πάντα πίστευα ότι η Οικολογία ανήκει στην Αριστερά –και μιλάω για την Αριστερά γενικά, με τη «μεταφυσική» έννοια του όρου– καθώς [η Οικολογία] προσπαθεί να αλλάξει την κοινωνία» (συνέντευξη, 13.11.2000, έμφαση δική μου).

Οι «(Εναλλακτικοί) Οικολόγοι»,²⁴ οι οποίοι αυτό-διατείνονταν ότι δεν είχαν μια στενή, περιβαλλοντική ιδέα περί Οικολογίας. Η Οικολογία «τους» ήταν μια ολιστική θεωρία απελευθέρωσης για το ανθρώπινο είδος και, έτσι, η δραστηριοποίησή τους περιλάμβανε από δεντροφυτεύσεις έως και θεατρικές παραστάσεις. Παράλληλα, ενδιαφέρονταν και ήταν θετικά διακείμενοι σε μία σειρά κοινωνικών θεμάτων, με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε στενή επαφή και συνεργασία με τα αντίστοιχα κινήματα, όπως το κίνημα κατά του ρατσισμού, το ειρηνιστικό κίνημα, τα δικαιώματα των μειονοτήτων καθώς και των αντιρρησιών (στρατού). Τυπικοί αντιπρόσωποι του χώρου ήταν η Οικολογική Πρωτοβουλία/ΕΚΟ (Εναλλακτική Κίνηση Οικολόγων Αθήνας) και η Ο.Κ.Θ. (Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης)

Τέλος, οι «Αριστεριστές», (μια δικαιότερη περιγραφή θα ήταν «Οικολογική Εναλλακτική Αριστερά») οι οποίοι είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το επόμενο, λογικό, θεωρητικό βήμα, υπό την εμπειρία και των παρελθόντων αγώνων τους, ήταν η ενασχόληση τους με τα «νέα» κοινωνικά κινήματα και, ιδιαιτέρως, με το οικολογικό. Ο συγκεκριμένος χώρος ήταν ιδιαίτερα διασπασμένος και πολυσχιδής, και συμπεριλάμβανε τόσο πάρα πολλούς ανεξάρτητους –από τον χώρο τόσο της εξω-κοινοβουλευτικής Αριστεράς (π.χ. ο Κ. Διάκος) όσο και από το ΚΚΕ εσωτερικού (π.χ. ο Λ. Λουλούδης)– όσο και πολλές, μικρές και ετερόκλητες ομάδες, όπως η ομάδα-περιοδικό *Άνθη του Κακού* (με σαφές αναρχο-αυτόνομο προφίλ) και η ομάδα-περιοδικό *ΡΗΞΗ* (με μια εθνικιστική, αριστερή φιλοσοφία²⁵). Αυτή η πολυμορφία του χώρου ήταν, εξάλλου, και ο κύριος λόγος που οι υπόλοιποι τους αποκαλούσαν συλλήβδην «Αριστεριστές».

Αυτοί οι «πόλοι» αντιπροσώπευαν τον πυρήνα του κινήματος

24. Εδώ το «Εναλλακτικός» χρησιμοποιείται ως επιθετικός προσδιορισμός στο «Οικολόγος» και όχι ως παράθεση δύο ουσιαστικών όπως ίσχυε (;) στο «Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών». Στο μέλλον οι διαφορετικές, γραμματικές, ερμηνείες του όρου «Οικολόγοι Εναλλακτικοί» έμελλε να αποδειχθούν σημείο οξείας αντιπαράθεσης.

25. Η ΡΗΞΗ ήταν συσπειρωμένη γύρω από τον ηγέτη της και οργανικό της φιλόσοφο, Γ. Καραμπελιά. Είχε ξεκάθαρες και συγκεκριμένες απόψεις, ένα σημαντικό μηχανισμό βάσης, έναν αναγνωρίσιμο ηγέτη, καθώς και ένα δίκτυο «αδελφών-ομάδων» ανά την Ελλάδα –και μέλη της Ομοσπονδίας–, όπως οι Ανεξάρτητοι Β΄ στην Αθήνα, η ΠΡΑΞΗ στη Θεσ/κη, η Εναλλακτική Κίνηση Ηρακλείου στην Κρήτη.

της πολιτικής οικολογίας και προέρχονταν όλοι από τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς. Έτσι, ένα βασικό πρόβλημα ταυτότητας άλλων πράσινων κομμάτων, συγκεκριμένα αν η πολιτική οικολογία «αποτελεί κομμάτι της Αριστεράς αλλά [είναι] διαφορετική από τον παραδοσιακό σοσιαλισμό» ή αν «[η] πολιτική οικολογία υπερβαίνει τη διάκριση Δεξιάς-Αριστεράς»²⁶ είχε από πολύ νωρίς κριθεί εις βάρος του τελευταίου.

Εκτός από τους παραπάνω «πόλους», υπήρχε και μια πληθώρα οργανώσεων στην περιφέρεια του κινήματος, σχετικά αβέβαιες με το τι είδους σχέσεις ήθελαν να δημιουργήσουν ή να διατηρήσουν με τον χώρο. Η πλειονότητα βρισκόταν στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη ενώ σε άλλες επαρχιακές πόλεις (π.χ. στον Βόλο, στην Καβάλα) υπήρχαν μεμονωμένα άτομα τα οποία θα αποτελούσαν τους καταλύτες δημιουργίας των τοπικών οργανώσεων στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Όλες οι οργανώσεις αυτής της περιόδου, με τις σημαντικές εξαιρέσεις της ΡΗΞΗΣ και της ΕΠΟΙΩ (Ένωση για την Ποιότητα της Ζωής) που είχαν ένα πιο ξεκάθαρο προφίλ και μια συγκεκριμένη ιεραρχία,²⁷ ήταν περισσότερο φιλικές παρέες ομοϊδεατών παρά δομημένοι οργανισμοί. Ο τρόπος λειτουργίας τους ήταν μάλλον άτυπος και καταβάλλονταν συνειδητές προσπάθειες ούτως ώστε κάθε απόφαση να λαμβάνεται ομόφωνα. Αποτελούσαν θερμοκήπια ιδεολογικού προβληματισμού, τις απασχολούσε σχεδόν κάθε θέμα κοινωνικής/πολιτικής σημασίας και, πολύ απλά, «ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο» (Σπ. Σγουρός/ΕΚΟ).

Αυτές οι ομάδες ήταν «οικολογικές» και όχι «περιβαλλοντικές» με την έννοια ότι όλες –άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο– είχαν μια κοινωνικο-πολιτική ιδεολογία και ατζέντα και δεν τις ικανοποιούσε απλά μια καλύτερη περιβαλλοντική διαχείριση. Για αυτές, η βασική αντίθεση της σύγχρονης κοινωνίας δεν ήταν η αντίθεση Ανθρώπου-Ανθρώπου ούτε «Εκμεταλλευτή»-«Εκμεταλλεζόμενου» αλλά Ανθρώπου-Φύσης.²⁸ Η διαφορά είναι σημαντική και

26. B. Doherty, *ό.π.*, σ. 105.

27. Για τη ΡΗΞΗ έχει γίνει αναφορά. Η ΕΠΟΙΩ ήταν μια κλειστή και εσωστρεφής ομάδα, η οποία πειραματιζόταν με κοινοβιακές μορφές λειτουργίας. Και οι δύο ομάδες είχαν ένα έντονο αριστερό και αντιεξουσιαστικό προφίλ.

28. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι περισσότερες ομάδες κατέληξαν σταδιακά σε τόσο ακραία «πράσινες» ιδέες, ενώ κάποιες δεν τις πρόσβευσαν ποτέ ολοκληρωτικά. Έτσι, η Νέα Οικολογία είχε στις τάξεις τους κάποιους κατ'έξοχην «περιβαλλοντιστές» ενώ η ΕΦΑΠ (Ελληνική Φυσιολατρική Αντικυνηγετική Πρωτοβουλία) του Κ. Τσίππια προωθούσε ανέκαθεν μια «σκούρα πράσινη» (dark green) Οι-

έχει διατυπωθεί πολύ καλά ακολούθως:²⁹

«[...] Ο περιβαλλοντισμός (environmentalism) και η οικολογία (ecologism) είναι αρκετά διαφορετικοί ώστε η σύγχυσή τους να είναι σοβαρό θεωρητικό λάθος –αφ’ ενός στο πλαίσιο που η οικολογία είναι πολιτική ιδεολογία και αφ’ ετέρου στο πλαίσιο ακριβούς αναπαράστασης της ριζοσπαστικής, πράσινης πρόκλησης στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ομοθυμία που χαρακτηρίζει τα τέλη του εικοστού αιώνα. [...] μια αδρή διάκριση ανάμεσα στον περιβαλλοντισμό και την οικολογία [θα ήταν ό-τι]: ο περιβαλλοντισμός υποστηρίζει μια διαχειριστική προσέγγιση στα περιβαλλοντικά προβλήματα, σίγουρος ότι μπορούν να λυθούν χωρίς θεμελιώδεις αλλαγές στις κρατούσες αξίες ή μορφές παραγωγής και κατανάλωσης, ενώ η οικολογία υποστηρίζει ότι η βιώσιμη και μεστή ζωή προϋποθέτει ριζικές αλλαγές στη σχέση μας με τον μη-ανθρώπινο, φυσικό κόσμο και στο είδος της κοινωνικής και πολιτικής μας ζωής».

Επιπρόσθετα, οι σημαντικότερες ομάδες ήταν ή ισχυριζόνταν πως ήταν, *εναλλακτικές*, με την έννοια πως οι αλλαγές που οραματίζονταν θα συνέβαιναν στον *παρόντα χρόνο*, και όχι μετά από κάποια μελλοντική αναδιοργάνωση των δομών εξουσίας,³⁰ ενώ τα μέσα της αλλαγής ήταν κυρίως *προσωπικά*, μέσα από μια αλλαγή των ατομικών συνθηκών και πρακτικών που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως παράδειγμα για το ευρύτερο κοινό.³¹ Αυτές οι «προσωπικές» συνήθειες και πρακτικές περιελάμβαναν από την

κολογία (η οποία αναγνωρίζει «ανθρώπινα» δικαιώματα στην «άψυχη» φύση). Από την άλλη, η ΡΗΞΗ δεν αποδέχτηκε ποτέ ως *βασική* αντίθεση αυτή του Ανθρώπου-Φύσης αλλά μάλλον τη σημαντικότερη επί του παρόντος, παράλληλη και συνυπάρχουσα με πολλές άλλες π.χ. Εργοδότη-Εργαζομένου, Άνδρα-Γυναίκα. Αυτές οι διαφορετικές θεωρητικές απόψεις ήταν κατά βάση ανεκτές τη δεκαετία του 1980 αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (μετά τη δημιουργία των Ο.Ε.) κατέληξαν να θεωρούνται «αιρετικές» ή «ρεβιζιονιστικές».

29. A. Dobson, *ό.π.*, σ. 1.

30. «Δεν πιστεύαμε στην αλλαγή μετά την κατάληψη των Χειμερινών Ανακτόρων» (Γ. Καραμπελιάς, ΡΗΞΗ, *έμφαση δική μου*).

31. Θα ήταν περιττό να τονίσω ότι η κινητοποίηση σε κοινωνικό επίπεδο θεωρείτο επίσης μια θεμιτή –αν και μάλλον ευκαταία κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980– μορφή δράσης αλλά οι περισσότερες ομάδες δεν τη χρησιμοποίησαν, απλούστατα διότι τους έλειπε το έμπυχο δυναμικό που θα μπορούσε να υπερνικήσει την πασιφανή αδράνεια του ευρύτερου κοινού.

κατανάλωση «πράσινων/οικολογικών» προϊόντων και την ενασχόληση με φιλικές προς το περιβάλλον δραστηριότητες (π.χ. οικολογική –χωρίς χημικά λιπάσματα– γεωργία) μέχρι το να μην έχει/χρησιμοποιεί κανείς ΙΧ αυτοκίνητο καθώς, για ορισμένους, να μην καπνίζουν και να μην τρώνε κρέας. Σαφέστατα υπήρχαν ομάδες που θεωρούσαν εαυτές «οικολογικές» αλλά όχι «εναλλακτικές» ή το αντίστροφο. Αυτό το γεγονός δεν απέκλειε a priori τη μεταξύ τους συνεργασία σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος. Στο παρόν άρθρο και για τις ομάδες στις οποίες αναφέρομαι θα θεωρώ τους χαρακτηρισμούς «οικολόγοι» και «οικολόγοι-εναλλακτικοί» ταυτόσημους, εκτός και αν τονίσω το αντίθετο ξεκάθαρα.³²

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα θα δώσω ένα παράδειγμα της μορφής που είχαν οι σημαντικότερες –από άποψη ανθρώπινου δυναμικού, εμπέλειας και παρέμβασης– οικολογικές-εναλλακτικές κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980.³³ Μια ομάδα ακτιβιστών που είχαν γνωριστεί στις καταλήψεις του Χημικού (π.χ. Σπ. Σγούρος, Γ. Τσιρώνης, Γ. Παρασκευόπουλος, Ν. Χρυσόγελος) δημιουργούν την Οικολογική Πρωτοβουλία (1980-1984)³⁴ και εκδίδουν την *Οικολογική Εφημερίδα* (αρχές 1981). Δεν υπήρχε αναγνωρίσιμος αρχηγός αλλά μάλλον μία συνεύρεση πολλών και σημαντικών στελεχών (περίπου 50), προερχόμενα από διάφορους χώρους (π.χ. το φοιτητικό κίνημα, το κίνημα ειρήνης [όπως ο Κ. Σπανόπουλος] και τους αντιρροήσιες συνείδησης). Επίσης, διάφορες ομάδες συστεγάζονταν δωρεάν στα γραφεία της ΕΚΟ (π.χ., ο ελληνικός κλάδος της Διεθνούς Αμνηστίας για ένα διάστημα). Αυτή η συμβίωση, βασισμένη σε κοινές εμπειρίες παρελθόντων αγώνων, έφερε κοντά ακτιβιστές κοινωνικών κινήματων που κάλυπταν τον ευρύτερο εναλλακτικό/αριστερό χώρο και είναι κατά βάση αυτή η οποία θα προσέδιδε στο μέλλον το ποικιλόμορφο και «πολύχρωμο» προφίλ των Ο.Ε. που τόσο θα προβλημάτιζε δημοσιογράφους και αντιπάλους, οι οποίοι μάταια θα αναζητούσαν να βρουν μια θεωρητι-

32. Εδώ ακολουθώ την ορολογία των ακτιβιστών που μου παραχώρησαν συνεντεύξεις για τη συγκεκριμένη περίοδο. «Οικολόγος» ήταν/εννοούνταν, *isro facto*, ο «οικολόγος εναλλακτικός». Πολύ αργότερα και εντός των Ο.Ε. οι όροι «οικολόγος» και «εναλλακτικός» θα χρησιμοποιηθούν ως ξέχωροι και αντιτιθέμενοι (βλ. παρακάτω).

33. Η παρακάτω ανάλυση στηρίζεται στις συνεντεύξεις του Γ. Παρασκευόπουλου/ΕΚΟ.

34. Η οποία θα μετασηματισθεί στην ΕΚΟ (1984/85-1993).

κή σύγκλιση ή μια κάποια ομοιομορφία. Ο χώρος που έμελλε να δημιουργήσει το ελληνικό πράσινο κόμμα ήταν πολύ ευρύς και ρευστός, και δεν υπήρχαν «προγραμματικές» δεσμεύσεις ή κάποιο είδος ταύτισης πέρα από την κοινή πεποίθηση ότι «αυτός ο κόσμος» έπρεπε –κάπως– να αλλάξει.

β. Η δεκαετία του 1980

Μετά από ένα σύντομο ειδύλλιο με το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ, στις αρχές της δεκαετίας, που κατέληξε στην ενσωμάτωση των πιο τεχνοκρατών ακτιβιστών σε αυτό και σε βαθιά απογοήτευση για τους υπόλοιπους,³⁵ η αρχή της δεκαετίας βρίθκει προσπαθειών συντονισμού του κινήματος, ενώ ήδη κάποιοι φλερτάρουν με τη δημιουργία μιας πολιτικής οντότητας. Οι κυριότερες συναντήσεις είναι της Βαγιάς, στην Αίγινα (τέλη Αυγούστου 1982, 30 συμμετέχοντες από 14 ομάδες),³⁶ της ΑΣΟΕΕ (τέλη 1983, συμμετείχαν 15 ομά-

35. Βλ. D. Stevis, ό.π., 1993, σ. 88-89, και I. Botetzagias, *The Environmental Movement...*, ό.π., σ. 140-141. Αρχικά το πράσινο κίνημα είδε θετικά το ΠΑΣΟΚ, ως φορέα της «Αλλαγής» (συνεντεύξεις ακτιβιστών). Η νομοθετική του απραγμία και δυστοκία, όμως, τους έπεισε ότι είχαν κάνει λάθος. Εξάλλου, δύο ενδεικτικά γεγονότα πόλωσαν ακόμη περισσότερο την αναδυόμενη αντιπαλότητα των δύο χώρων. Το 1983, μία διαδήλωση ποδηλατιστών στη Θεσ/κη κατά του σχεδιαζόμενου περιφερειακού δρόμου, που οργάνωσε η ΟΚΘ αντιμετώπιστηκε από τα ΜΑΤ και ακολούθησαν τραυματισμοί των διαδηλωτών και συλλήψεις (Μ. Τρεμόπουλος/ΟΚΘ). Το 1984, η κριτική που άσκησε στην κυβέρνηση το περιοδικό *Οικολογία και Περιβάλλον* (1982-1984) (όπου συμμετείχαν ο Μ. Μοδινός, ο Η. Ευθυμίουπουλος κ.ά.), ώθησε τον εκδότη του, Α. Λιβάνη –τον γνωστό συνεργάτη του Α. Παπανδρέου– να αναστείλει την κυκλοφορία του. Και όταν η συντακτική ομάδα προχώρησε στην έκδοση του δικού της, ανεξάρτητου, περιοδικού *Νέα Οικολογία*, ο Λιβάνης τους μήνυσε, διεκδικώντας, ανεπιτυχώς, copyright για τον όρο «Οικολογία» στον τίτλο του νέου περιοδικού (βλ. περιοδικό *Νέα Οικολογία*, Δεκ. 1984, σ. 2-3). Έτσι, αρκετοί ακτιβιστές κατηγορήσαν το ΠΑΣΟΚ ότι «χρησιμοποίησε» το κίνημα και ότι υποστήριξε τις περιβαλλοντικές κινητοποιήσεις προ του 1981 μόνο πρόσκαιρα και για καθαρά εκλογικούς λόγους (Βλ. Α. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: Από την προστασία του περιβάλλοντος στην κοινωνική οικολογία», στο Χριστ. Ορφανίδης (επιμ.), *Το Οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Μετά τη Βροχή, Αθήνα 1987, σ. 16· Πολ. Παπαδόπουλος, «Για μια ελληνική πολιτική οικολογία», στο ίδιο, σ. 272-273, και Χριστ. Ορφανίδης, «1975-1987: Κινητοποιήσεις για τη διάσωση των Δελφών ή από τον περιβαλλοντισμό στην πολιτική οικολογία», στο ίδιο, σ. 74 –όπου και η Ν.Δ. κατηγορείται για παρόμοια τακτική.

36. Μ. Τρεμόπουλος, εφημ. *Προοπτική*, Φεβρ. 1983, τχ. 8, σ. 18, ανατύπωση στο Μ. Τρεμόπουλος, *The ecological movement in Greece and the Balkans*, δημοσίευτη διπλωματική εργασία, Goddard College, Vermont University, 1992.

δες και περίπου 1.500 άτομα πέρασαν από τον χώρο της συνάντησης που διήρκεσε μία εβδομάδα)³⁷ και της Πλακεντίας (25-27 Μαΐου 1984, συμμετείχαν 65 οργανώσεις).³⁸ Στη συνάντηση της Πλακεντίας τίθεται, ουσιαστικά για πρώτη φορά, το θέμα πολιτικής/κομματικής συγκρότησης του οικολογικού/εναλλακτικού χώρου, από τον, επηρεασμένο από την τριβή του με τους γερμανούς πράσινους, Ν. Χρυσόγελο (ΕΚΟ), αλλά ακόμη και η πρόταση μιας χαλαρής συγκρότησης συναντά την άρνηση των συμμετεχόντων. Το γεγονός ότι ο χώρος διακατεχόταν από μία «αλλεργία» προς κάθε οργανωμένη πολιτική έκφραση, σαφέστατο επακόλουθο της «εναλλακτικής», «πράσινης» και/ή αναρχοαυτόνομης φιλοσοφίας των συμμετεχόντων, δεν αναιρεί το γεγονός ότι η συνάντηση της Πλακεντίας έφερε το θέμα της εκλογικής καθόδου των πρασίνων στο προσκήνιο και έδωσε το έναυσμα για μια, εν τέλει ανεπιτυχή, συζήτηση σχετικά με τη συμμετοχή στις εκλογές του Ιουνίου 1985 για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, σε συνεργασία με άτομα και οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής και άκρας Αριστεράς.³⁹ Από την άλ-

37. Χαρακτηριστικό της «εναλλακτικότητας» και της ποικιλομορφίας του χώρου είναι ότι, εκτός από τις «τυπικές» οικολογικές οργανώσεις (ΕΚΟ, ΟΚΘ), συμμετείχαν οργανώσεις όπως: Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφιλών, Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Φαντάρων, Ομάδα για την Ελεύθερη Ραδιοφωνία, Σύλλογος Αντικαπιναστών, Κίνηση για την Αυτοοργάνωση των Ψυχασθενών κ.α. (Μ. Τρεμόπουλος, εφημερίδα *Προοπτική*, Ιαν. 1984, τχ. 10, σ. 49, ανατύπωση στο Μ. Τρεμπούλος, ό.π.). Αυτές είναι οι ίδιες δυνάμεις και άτομα που στα τέλη της δεκαετίας θα προχωρήσουν στη δημιουργία της, πολιτικής, Ομοσπονδίας των Ο.Ε.

38. Παρότι γράφτηκε, ίσως όχι άδικα αλλά σίγουρα σκληρά, ότι η συνάντηση έπασχε από «θεωρητικά και ιδεολογικά προβλήματα», «μία ακαμψία και αυταρέσκεια θέσεων και απόψεων», «υπερβολική, πολιτική συζήτηση από τη μεριά των αθηναϊκών οργανώσεων έναντι ενός μάλλον απλοϊκού περιβαλλοντισμού των ομάδων της περιφέρειας» καθώς και από «έλλιπη θεωρητικά εφόδια και την αδυναμία έστω και για μία στοιχειώδη ανάλυση των [τότε] παρόντων πολιτικών δυνάμεων», (Λ. Λουλούδης, περιοδικό *Ο Πολίτης*, τχ. 11, αναφέρεται στο Μ. Τρεμπούλος, ό.π., σ. 32), η Πλακεντία δεν μπορεί να απορριφθεί συλλήβδην ως «αποτυχία». Για να αναφέρω το πιο χειροπιαστό αποτέλεσμα, δημιουργήθηκε το Κέντρο Οικολογικής και Εναλλακτικής Πληροφορίας με τον Σπ. Ψύχα ως πρώτο «διευθυντή» το οποίο έμελλε να λειτουργήσει για 2-3 χρόνια (Σπ. Ψύχας/ΕΚΟ).

39. Όπως της ΚΟ Μαχητής, της ΟΚΔΕ-Σπάρτακος, της Μαξιστικής Συσπείρωσης [ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή για τη συγκεκριμένη πληροφορία]. Ως λόγοι αυτής της «αποτυχίας» καθόδοι θεωρήθηκαν, και ορθά, «η ανωριμότητα και η έλλειψη επαφής μεταξύ των διαφορετικών ρευμάτων του κινήματος σε εθνικό επίπεδο [...] (και) η έλλειψη χρόνου». Βλ., περιοδικό *ΡΗΣΗ*, Καλοκαίρι 1985, τχ. 19-20, σ. 19-20.

λη, βέβαια, ήταν πασιφανές ότι χρειαζόταν ένα ισχυρό ερέθισμα για να πεισθεί ο χώρος να αναλάβει πρωτοβουλίες. Αυτό το «κάτι» που έλειπε εμφανίστηκε ως από μηχανής θεός το 1986, και ήταν το πυρηνικό ατύχημα στο Τσερνομπίλ. Όλοι οι ακτιβιστές της περιόδου με τους οποίους μίλησα, συμφωνούν ότι, λόγω του ατυχήματος, το κοινό άρχισε να δείχνει ζωηρό ενδιαφέρον για θέματα περιβάλλοντος και, καθώς φαίνεται, αυτό με τη σειρά του «έπεισε» τους ακτιβιστές ότι έπρεπε να πάρουν επιπλέον πρωτοβουλίες.⁴⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι, την ίδια περίοδο, αναζωπυρώθηκε και η συζήτηση σχετικά με τις πιθανότητες συνεργασίας με τα υπάρχοντα αριστερά κοινοβουλευτικά κόμματα, αλλά τα συμπεράσματα στα οποία κατέληγαν οι περισσότεροι δεν ήταν ενθαρρυντικά. Έτσι το ΚΚΕ κατηγορήθηκε ότι δεν καταλάβαινε τι πρoσβέυει η «Οικολογία» αλλά απλώς τη χρησιμοποιεί ως «μέρος του οπλοστασίου του εναντίον της Δεξιάς»⁴¹ ότι είχε μια «λογική ανάπτυξη» ειδικά όταν εμπλέκονταν και πολιτικές επιλογές⁴² ότι πρόκρινε την αντίθεση εργασίας-κεφαλαίου και γι' αυτό θεωρούσε το πράσινο κίνημα ως «υποδεέστερο [και] περιφερειακό».⁴³

Το ΚΚΕ εσωτερικού κατηγορήθηκε ομοίως για «ανειλικρίνεια», για το ότι αδυνατεί να εκφράσει μια «αυτόνομη» πολιτική αλλά

40. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Σπ. Ψύχα/ΕΚΟ:

«Θυμάμαι ότι πριν το Τσερνομπίλ στην ΕΚΟ περνάγαμε μια μίνι κρίση... ήμασταν απογοητευμένοι, δεν μπορούσαμε να αποφασίσουμε για κάποια συγκεκριμένη καμπάνια... και μετά [το Τσερνομπίλ] παρατηρήσαμε μια θεαματική αύξηση στο ενδιαφέρον του κόσμου. Να σου πω μόνον αυτό: είχαμε τυπώσει για την περίπτωση ένα πόστερ –περίπου 5.000 κομμάτια– το οποίο βρέθηκε κολλημένο σε όλη την Αθήνα και ποτέ δεν καταλάβαμε πώς έγινε!».

Να τονίσω εδώ ότι δεν θεωρώ τις μετέπειτα εξελίξεις ως αποτέλεσμα οπoρ-τουρισμού: απλώς για πρώτη φορά οι ακτιβιστές είδαν μια κάποια ανταπόκριση από το πλατύ κοινό και ήταν «υποχρεωμένοι» να ανταποκριθούν. Επίσης, καθώς έκλεινε πια μία πενταετία από την εμφάνιση των πρώτων οικολογικών-εναλλακτικών ομάδων και με αυτή την εμπειρία πίσω τους, ήταν απόλυτα φυσιολογικό, με τη «μεταστροφή» του κοινωνικού περιγύρου, να πάρουν κάποιες περαιτέρω πρωτοβουλίες.

41. Α. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις...», *ό.π.*, σ. 15.

42. Βλ. Θ. Μηλογιαννάκης, «Οικολόγε άρχισε από τον εαυτό σου», στο Χριστ. Ορφανίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 273, και Χρ. Ορφανίδης, *ό.π.*, σ. 78. Έτσι για το θέμα του εργοστασίου αλουμινίου στους Δελφούς «[το ΚΚΕ] αναγόρευσε την επένδυση [...] σε ταμπού λόγω της συμμετοχής της Σοβιετικής Ένωσης».

43. Μ. Κουλουρίδης, «Μια άλλη όψη της πορείας διαμόρφωσης του οικολογικού κινήματος στη χώρα μας», στο Χριστ. Ορφανίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 241.

σύρεται από τις πολιτικές εξελίξεις⁴⁴ και, τέλος, διότι θεωρούσε ότι «το οικολογικό κίνημα μπορεί να αναπτυχθεί μόνο σε αναφορά με αυτή [την ανανεωτική αριστερά] και όχι αυτόνομα».⁴⁵

Έτσι ο χώρος φαινόταν θεωρητικά διατεθειμένος να συζητήσει μια συνεργασία με το ΚΚΕ εσωτ., αλλά «μόνο όταν σε συγκεκριμένα ζητήματα, διαπιστώνονται δυνατότητες ισότιμης και ουσιαστικής έστω και προνομιακής συνεργασίας».⁴⁶ Στη βάση αυτής της λογικής «ισοτιμίας» βρισκόταν η ανάγκη δημιουργίας ενός πολιτικού φορέα. Η ύπαρξη ενός τέτοιου κόμματος, αν δεν κατάφερε να «οικολογο-ποιήσει» το ΚΚΕ εσωτ. (ή ακόμη και ολόκληρη την Αριστερά),⁴⁷ ήταν αναγκαία για να οριοθετήσει τον χώρο «ανάμεσα σε μία συντηρητικά “φυσιολατρική” δεξιά και μία αναρχο-αυτόνομη αριστερά».⁴⁸

Έτσι, όσοι ήταν εξ' αρχής υπέρ της εκλογικής καθόδου προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τη συγκυρία: ακτιβιστές της ΕΚΟ (π.χ. Ν. Χρυσόγελος, Γ. Παρασκευόπουλος) συγκρότησαν τον συνδυασμό *Επείγουσα Λύση* με στόχο την εκλογική κάθοδο στις δημοτικές εκλογές της Αθήνας (1986), αν και τελικά δεν συμμετείχαν λόγω κακής οργάνωσης.

Οι εξελίξεις ήταν πλέον ραγδαίες. Τον Αύγουστο 1987, η Νέα Οικολογία συγκαλεί μια συνάντηση στο Τσεπέλοβο της Ηπείρου όπου οι περίπου 200 συμμετέχοντες αποφασίζουν να δημιουργήσουν την Οικολογική Συνεργασία (Ο.Σ.), μια πολιτική οντότητα με συγκεκριμένο, αν και μάλλον μεγαλεπήβολο, πρόγραμμα.⁴⁹ Η απάντηση των «Οικολόγων» στη, θεωρούμενη από «επιθετική» έως και «προσβλητική», πρωτοβουλία των «Περιβαλλοντιστών» ήταν άμεση: στις αρχές του 1988, με πρωτοβουλία της ΟΚΘ και τη συνεπι-

44. Χριστ. Ορφανίδης, *ό.π.*, σ. 78.

45. Π. Καρανικόλας - Δ. Μόσχος - Κ. Νικολόπουλος, «Ελληνική πραγματικότητα και οικολογικό κίνημα», στο Χριστ. Ορφανίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 230.

46. Π. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 274.

47. Ν. Χρυσόγελος «Φόβος μπροστά στο πέλαγος, παρόλο που τα ιστία είναι φουσκωμένα», στο Χριστ. Ορφανίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 338.

48. Κ. Τσίπρας, «Φύση και ελευθερία, δηλαδή με λίγα λόγια οικολογία», στο Χριστ. Ορφανίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 316.

49. Βλ. περιοδικό *Νέα Οικολογία*, «Στο Τσεπέλοβο αυτό το καλοκαίρι...», Οκτ. 1987, σ. 20-23. Το Τσεπέλοβο ήταν απόρροια μιας προηγούμενης πρωτοβουλίας της Ν.Ο., της «συνάντησης της Παντείου» (Φεβρ. 1987), όπου αποφασίστηκε η δημιουργία μιας Συντονιστικής Επιτροπής για να διερευνηθούν οι δυνατότητες πολιτικής οργάνωσης του χώρου.

κουρία της ΕΚΟ και της Οικολογικής Κίνησης Βόλου, δημιουργείται μια χαλαρή Ομοσπονδία Οικολογικών (και) Εναλλακτικών Οργανώσεων και, από τα μέσα του έτους, αρχίζει να συγκαλεί τακτικές διημερίδες όπου συζητούνται τόσο θέματα θεωρητικού ενδιαφέροντος όσο και οι προοπτικές του κινήματος.⁵⁰

Το κυρίως θέμα που ταλάνιζε την Ομοσπονδία –αφού κατάφερε σχετικά γρήγορα να ανακτήσει την πρωτοβουλία από την Ο.Σ., κυρίως λόγω της αδράνειας της τελευταίας– ήταν η συμμετοχή της σε εκλογές. Οι «συνήθεις ύποπτοι» (π.χ. Ν. Χρυσόγελος/ΕΚΟ) και ορισμένοι ακόμη ακτιβιστές από άλλες ομάδες συνέχιζαν να πιέζουν αλλά συναντούσαν τη σθεναρή αντίσταση ομάδων με αναρχική φιλοσοφία (ιδίως της Οικολογικής Κίνησης Βόλου). Βλέποντας ότι δεν μπορούσαν να πείσουν την Ομοσπονδία, υπό την επίδραση του γενικότερου κλίματος (της θεωρούμενης) κατάρρευσης των υπαρχόντων πολιτικών κομμάτων και μιας αίσθησης περί προσωπικής αποστολής –«να προωθήσουμε την πολιτική των πολιτών, όχι την πολιτική των πολιτικών»– οι πρώτοι αποφάσισαν να δημιουργήσουν την Ένωση Πολιτών (τέλη 1988/αρχές 1989) με στόχο να συμμετάσχουν στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο του Ιουνίου 1989, με «κοινό πρόγραμμα με τους ευρωπαίους Πράσινους». Οι αντιδράσεις στην πρωτοβουλία τους ήταν κυρίως αδιαφορία από την πλειονότητα των οργανώσεων έως την απόρριψη (από τη Ν.Ο./Ο.Σ.), τον χλευασμό (ΡΗΞΗ) ή ακόμη και την καταγγελία (Οικολογική Κίνηση Βόλου), ενώ οι προσπάθειες να δημιουργήσουν έναν ευρύτερο “Κόκκινο-Πράσινο” σχήμα απέτυχαν λόγω τόσο θεωρητικών διαφωνιών όσο και προσωπικών διαφορών των δυνατοτήτων/προοπτικών αυτής της σύμπραξης.⁵¹

50. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις διημερίδες βλ., ΔΕΛΤΙΟ Ομοσπονδίας Οικολογικών (και) Εναλλακτικών Οργανώσεων (Ιούνιος 1988 έως και Σεπτέμβριος 1989).

51. Αυτή η συζήτηση συνεργασίας δεν οφείλεται μόνο στην παρελθούσα συνάφεια των ακτιβιστών, ούτε στο γενικότερο προφίλ του «οικολογικού» χώρου αλλά και στο ότι στην Ένωση Πολιτών συμμετείχαν ακτιβιστές με ισχυρούς δεσμούς με την εξω-κοινοβουλευτική και άκρα αριστερά (π.χ. Κ. Διάκος/ΚΚΕ μ-λ, Μ. Πρωτοψάλτης/Άνθη του Κακού, αναρχικό περιοδικό). Εξάλλου, τα περισσότερα ευρωπαϊκά πράσινα κόμματα είχαν παρόμοια σύνθεση, που τους έδωσε το, εύστοχο, παρατσούκλι «κόμμα-καρπούζι: Πράσινο απ’ έξω, Κόκκινο από μέσα, με μερικούς Μαύρους [αναρχικούς] σπόρους». Αξίζει να σημειωθεί ότι οι σχέσεις που έπρεπε να τηρήσει ένα «πράσινο» κόμμα με την (εξω-κοινοβουλευτική) Αριστερά απετέλεσε σημείο τριβής για πολλά ευρωπαϊκά πράσινα κόμματα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 (βλ. O’Neill, *ό.π.*, σ. 32-40).

Παρά τις αντιδράσεις, το νεοπαγές αυτό κόμμα που συμμετείχε στις Ευρωεκλογές με την ονομασία *Οικολόγοι Εναλλακτικοί*, πέτυχε μια πρωτοφανή, για την ελληνική πολιτική Οικολογία, επιτυχία, εξασφαλίζοντας 1,12% των ψήφων και αποτυγχάνοντας οριακά να εκλέξει έναν Ευρωβουλευτή. Το αποτέλεσμα οδήγησε σε μια δραστική «επανεκτίμηση» και μια θεαματική στροφή 180° τις περισσότερες οργανώσεις, μέλη ή μη της Ομοσπονδίας, που δεν συμμετείχαν ή χλευάζαν το εγχείρημα μόλις λίγες ημέρες νωρίτερα. Μετά από ένα καλοκαίρι εντατικών επαφών και διαπραγματεύσεων, η προσωρινή Συντονιστική Επιτροπή συγκάλεσε ένα Πανελλήνιο Συνέδριο στο Πολυτεχνείο Αθηνών (30 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου, 1989), όπου αποφασίστηκε η δημιουργία των Οικολόγων Εναλλακτικών-Ομοσπονδία Οικολογικών και Εναλλακτικών Οργανώσεων (ΟΟΕΟ), και η συμμετοχή της στις εθνικές εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989.

2. ΟΙ ΤΑΝΥΣΤΕΣ ΤΟΥ ΦΑΤΡΙΑΣΜΟΥ

α. Οι προηγούμενες σχέσεις των ακτιβιστών

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκα στην αρχική, τριμερή κατηγοριοποίηση του ελληνικού πράσινου κινήματος σε «Περιβαλλοντιστές», «Εναλλακτικούς Οικολόγους» και «Αριστεριστές». Καθ' όλη τη δεκαετία του 1980 αυτό που έλειπε ήταν το ομαδικό πνεύμα και οι όποιες κοινές καμπάνιες βασιζόνταν στη λογική του «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου»: χρήσιμο για τις, τότε, μάχες οπισθοφυλακών αλλά καθόλου βολικό για μια πορεία προς τα εμπρός. Για αυτό και μόλις παρουσιάστηκαν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες που στόχο είχαν τη συγκρότηση και, γιατί όχι, την ηγεσία του χώρου, οι διαφορές απόψεων και οι προσωπικές έριδες αναδύθηκαν. Η δημιουργία της Ο.Σ. από τους «Περιβαλλοντιστές» της Ν.Ο. έγινε αντιληπτή ως προσβολή και απειλή από τους «Εναλλακτικούς Οικολόγους», που απάντησαν με τη δημιουργία της Ομοσπονδίας. Ακολούθησε μία περίοδος τεταμένων σχέσεων, καθώς και τα δύο σχήματα προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τον μανδύα του «επίσημου εκπροσώπου» εν Ελλάδι των ευρωπαϊών πράσινων (της ομάδας των Πρασίνων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), που έληξε με την, αυτοεπιβληθείσα, αδρανοποίηση της Ο.Σ. Αμέσως μετά η Ομοσπονδία άρχισε να προβληματίζεται σχετικά με τη συμμετο-

χή της στην κεντρική, πολιτική σκηνή και δεν ήταν λίγες οι οργανώσεις που δημοσίευσαν λάβρα άρθρα εναντίον αυτού που θεωρούσαν ως μια υπόγεια προσπάθεια ορισμένων να σύρουν την Ομοσπονδία, εκούσα-άκουσα, στις εκλογές.

Η «θρασεία» απόφαση μιας χούφτας ακτιβιστών να συμμετάσχουν τελικά στις Ευρωεκλογές του 1989 συνάντησε τόσο τον χλευασμό όσο και την αντίδραση, κυρίως των «Περιβαλλοντιστών» και της ΡΗΞΗΣ, ενώ οι διαπραγματεύσεις του καλοκαιριού δηλητηριάζονταν από κατηγορίες, κατά βάση υπερβολικές, σχετικά με τη δημιουργία οργανώσεων-σφραγίδων από άτομα που ήθελαν να συμμετάσχουν με κάθε τρόπο στο νέο κόμμα.⁵² Επίσης, την ίδια περίοδο, καταρρέει ολοκληρωτικά η προσπάθεια σύμπτυξης ενός ευρύτερου «Κόκκινο-Πράσινου» συνασπισμού, με απόφαση των πρώτων: το χαριστικό χτύπημα, σύμφωνα με τον Μ. Τρεμόπουλο, ήταν η αποδοχή της ΡΗΞΗΣ στους κόλπους της ΟΟΕΟ, βάσει των παλαιότερων «οικολογικών-εναλλακτικών» αγώνων και ανησυχιών της, η οποία, όμως, δεν απέρριψε την εθνικιστική της ρητορεία.

Η δημιουργία της ΟΟΕΟ και οι απαιτήσεις που έθετε η συμμετοχή στις εθνικές εκλογές κάλυψαν προς στιγμήν τις όποιες διαφορές αλλά δεν τις εξαφάνισαν. Οι θεωρητικές αντιθέσεις ήταν γνωστές σε όλους, το ίδιο και το οργανωτικό χάος που επικρατούσε,⁵³ αλλά οι περισσότεροι ακτιβιστές της εποχής δήλωσαν ότι πίστευαν ότι αυτά τα προβλήματα θα αντιμετωπιζόνταν μετά τις εκλογές.

52. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να εννοηθεί και η πρόταση της ΕΚΟ στην τελευταία συνάντηση της Οργανωτικής Επιτροπής προ του Συνεδρίου, να έχουν δικαίωμα συμμετοχής ομάδες που δημιουργήθηκαν είτε πριν από τις εκλογές του Ιουνίου είτε μετά, αλλά από γνωστά πρόσωπα του χώρου. Η πρόταση αυτή καταψηφίστηκε (ΔΕΛΤΙΟ, Σεπτ. 1989, σ. 16, έμφαση δική μου). Οποιαδήποτε ομάδα μπορούσε να συμμετάσχει στο Συνέδριο με έναν αντιπρόσωπο ανά πέντε εγγεγραμμένα μέλη.

53. Δεν υπάρχει ακτιβιστής που να μην καυτηριάζει την έλλειψη συντονισμού και οργάνωσης. Σε αυτό πρωτεύοντα ρόλο έπαιζε τόσο και ο «δύσκολος» χαρακτήρας ορισμένων όσο και η ανυπαρξία ενός ευέλικτου, εκτελεστικού οργάνου: η (ιδρυτική) Συνδιάσκεψη του Πολυτεχνείου αποφάσισε τη δημιουργία μιας 27-μελούς Γραμματείας (η οποία σε λιγότερο από ένα μήνα απέκτησε 55 μέλη διασκορπισμένα ανά την Ελλάδα) η οποία, όμως, δεν αποφάσισε αλλά διαχειριζόταν τις ειλημμένες αποφάσεις της (κυρίαρχης) Πανελλαδικής Γενικής Συνέλευσης. Η δημιουργία ενός 9μελούς Προεδρείου λίγο πριν από τις εκλογές (εναλλασσομένου μηνιαίως, από τα υπάρχοντα μέλη της Γραμματείας) δεν βελτίωσε τα πράγματα αφού δεν μπορούσε να πάρει οποιαδήποτε απόφαση χωρίς την έγκριση της Γραμματείας, που χρειαζόταν την έγκριση μιας Γενικής Συνέλευσης, κ.ο.κ.

Αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα «αν» της ελληνικής πολιτικής οικολογίας το τι θα είχε συμβεί αν η ΟΟΕΟ είχε αποφασίσει να μη συμμετάσχει στις εκλογές του Νοεμβρίου με βραχυπρόθεσμο στόχο την αυτο-οργάνωση και τον αυτο-προσδιορισμό («κάθαρη») της. Αντ' αυτού, οι περισσότεροι αποφάσισαν να καβαλήσουν το κύμα ευφορίας που ακολούθησε την επιτυχία του Ιουνίου, την πανευρωπαϊκή επιτυχία των πράσινων κομμάτων στις ίδιες εκλογές και την επικείμενη (ή, μάλλον, προσδοκώμενη) «κατάρρευση» των υπαρχόντων κομμάτων. Μαζί τους, όμως, κουβαλούσαν τα βαρίδια του παρελθόντος τους: τις πρόσφατες προστριβές και αντιδικίες, την απουσία προϊούσας ουσιαστικής και μακρόχρονης συνεργασίας καθώς και τελείως διαφορετικές ιδέες για το ποια θα έπρεπε να είναι η μελλοντική τακτική και στρατηγική της ΟΟΕΟ.

Η ισορροπία δυνάμεων

Οι κοινοβουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1989 έδωσαν στην ΟΟΕΟ το 0,58% των ψήφων, μία βουλευτή και τη δυνατότητα να συμμετάσχει σε μία αδύναμη κυβέρνηση συνασπισμού με το ΠΑΣΟΚ και τον ΣΥΝ. Εκείνη την εποχή, είχαν ήδη εμφανιστεί συγκεκριμένοι «πόλοι» εντός του νέου κόμματος, ομαδοποιήσεις πέρα από τις οργανώσεις-μέλη της Ομοσπονδίας, οι οποίες, όμως, δεν λειτουργούσαν συγχροτημένα ούτε έφτασαν ποτέ σε, έστω και άτυπες, συμμαχίες. Ξεκινώντας από την πλέον μετριοπαθή και μετακινούμενοι σε ολόένα και πιο ριζοσπαστικές θέσεις, ήταν οι εξής:

Οι «*Θεσμικοί*», με την έννοια ότι αποδέχονταν τον καθιερωμένο τρόπο λειτουργίας της αστικής δημοκρατίας, με τυπικούς εκπροσώπους τις τοπικές ομάδες της Οικολογικής Συνεργασίας, τη Νέα Οικολογία και την Κίνηση Πολιτών του Σπ. Παπασπηλιόπουλου. Οι *Θεσμικοί* θεωρούνταν ότι ήταν το πλέον μετριοπαθές κομμάτι της ΟΟΕΟ, έχοντας σχέσεις και επαφές με τα καθιερωμένα κόμματα και ήταν, κατ' ουσίαν, οι παλιοί *Περιβαλλοντιστές*.

Η «*Προοδευτική Αριστερά*», που ήταν ακτιβιστές που προέρχονταν από τον χώρο του ΚΚΕ εσωτερικού και είχαν δραστηριοποιηθεί και στο Οικολογικό Τμήμα της Ε.ΑΡ. Ήταν κομμάτι των *Αριστεριστών* της προηγούμενης δεκαετίας.

Ο «*πόλος*» της *ΡΗΞΗΣ* (άλλη μια υπό-ομάδα των *Αριστεριστών*), που περιλαμβάνει τόσο την ομώνυμη ομάδα των Αθηνών όσο και τις αδελφές και/ή συμπαθούσες ομάδες ανά την Ελλάδα:

ΠΡΑΞΗ (Θεσ/κη), την (φεμινιστική) ομάδα-περιοδικό ΚΑΤΙΝΑ, την Εναλλακτική Ομάδα Υμηττού, την Οικολογική Κίνηση Κιλκίς, τη Ριζοσπαστική Εναλλακτική Κίνηση Ηρακλείου.

Η *Τρίτη Τάση*, η τελευταία υπο-ομάδα των Αριστεριστών, που προέρχονται από τον αναρχικό-αυτόνομο και αντιεξουσιαστικό χώρο, και περιλάμβανε ομάδες όπως τα *Άνθη του Κακού* (Μ. Πρωτοψάλτης) και το *Εναλλακτικό Κέντρο Πατησίων* (Θ. Παναγιούλης).

Τέλος, οι «Καθαροί» Οικολόγοι, που καταλάμβαναν όλο το πολιτικό φάσμα και αποτελούσαν την, έστω και διασπασμένη, πλειοψηφία, από τους αριστερογενείς *Εναλλακτικούς Οικολόγους* και τις ομάδες «Οικολόγων Εναλλακτικών (Ο.Ε.)» που ξεφύτρωσαν σε όλη την Ελλάδα μετά τον Ιούνιο έως τους «σκούρους» Πράσινους της Ελληνικής Φυσιολατρικής Αντικυνηγετικής Πρωτοβουλίας (ΕΦΑΠ) του Κ. Τσίππια και τις α-πολιτικές, τοπικές ή/και μονοθεματικές οργανώσεις,⁵⁴ κυρίως της περιφέρειας.

Κατά βάσει η ΟΟΕΟ αποτελείτο από δύο μεγάλες «οικογένειες» οργανώσεων: από τη μία οι «Απολιτικές»/«Μονοθεματικές» οργανώσεις, κυρίως, της περιφέρειας, και από την άλλη οι ομάδες της «Πολιτικής Οικολογίας» (η *Τρίτη Τάση*, η *Προοδευτική Αριστερά*, η *ΡΗΞΗ*, οι *Θεσμικοί* και οι *Εναλλακτικοί Οικολόγοι*) των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης. Αυτές οι δύο «οικογένειες» προσήλθαν στους ΟΟΕΟ με τελείως διαφορετικές ατζέντες. Οι απολιτικές-μονοθεματικές οργανώσεις ενδιαφέρονταν κυρίως για τα συγκεκριμένα και τοπικά τους περιβαλλοντικά προβλήματα, την εφαρμογή πρακτικών φιλικών προς το περιβάλλον και την αυστηρότερη εφαρμογή των υπαρχόντων νόμων. Οι συζητήσεις σχετικά με τη «διάρρηξη του πολιτικού συστήματος», την «κινητοποίηση των μαζών» και την «ανατροπή του παρόντος συστήματος παραγωγής» τους απασχολούσε ελάχιστα έως καθόλου. Ήθελαν την ΟΟΕΟ να λειτουργεί ως μια οργάνωση-ομπρέλα, που θα ικανοποιούσε τις ανάγκες τους και θα τους επέτρεπε να συνομιλούν από μια θέση, σχετικής αλλά υπαρκτής, ισχύος με τον κρατικό μηχανισμό και τα πολιτικά κόμματα.⁵⁵ Από την άλλη, οι ομάδες της πολιτικής οικολο-

54. Όπως ο Σύλλογος Αντικαπνιστών, η ομάδα-περιοδικό για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων ΚΡΑΞΙΜΟ, ο Σύλλογος Φίλων του Ποδηλάτου, κ.ά.

55. Όπως ανέφερε η Ν. Καρδακάρη (Φίλοι του Ποδηλάτου) στη συνέντευξή της. Αξίζει εδώ να τονισθεί ότι αυτοί ήταν οι στόχοι που είχε θέσει η παλιά Ομοσπονδία, η οποία, όμως, έπασχε και από μια αλλεργία προς την πολιτική. Οι συ-

γίας έδιναν προτεραιότητα σε όλα αυτά τα «μεγάλα» θέματα, παρόλο που είχαν διαφορετικές ιδέες για το τι μέλλει γενέσθαι. Αλλά, παρόλο που οι πρώτοι αποτελούσαν την πλειονότητα των οργανώσεων, δεν κατάφεραν ποτέ, λόγω πολυδιάσπασης αλλά κυρίως απόστασης από το αθηναϊκό κέντρο, να προτείνουν μια κοινή ατζέντα και στρατηγική για την ΟΟΕΟ. Αυτό αφέθηκε εν λευκώ στις ομάδες της πολιτικής οικολογίας οι οποίες, όμως, είχαν πολύ μικρό δυναμικό και ήταν επαρκώς διαιρεμένες ώστε να μην καταφέρουν ποτέ να επιβάλουν τη δικιά τους ατζέντα στις απολιτικές/μονοθεματικές ομάδες, αλλά να τις χρησιμοποιούν ως εφεδρεία στο ξεκαθάρισμα των μεταξύ τους λογαριασμών.⁵⁶

Η μικρή ομοθυμία που υπήρχε ανάμεσα στις ομάδες πολιτικής οικολογίας προ των εκλογών του Νοεμβρίου 1989, εξανεμίστηκε στις αμέσως επόμενες 15 ημέρες, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για τη συμμετοχή της ΟΟΕΟ σε κυβέρνηση συνασπισμού. Έτσι, στην 3η Πανελλήνια Συνδιάσκεψη της ΟΟΕΑ (που ονομάστηκε «Οργανωτική») αυτές οι ομάδες ανέδειξαν όχι μόνο τις παλαιές, θεωρητικές τους διαφωνίες αλλά και τις πρόσφατες, προσωπικές αντιδικίες. Ήταν λοιπόν, ανίκανες να παρουσιάσουν ένα κοινό μέτωπο ενάντια στις, φυσιολογικές, φυγόκεντρες τάσεις των απολιτικών/μονοθεματικών οργανώσεων.

γκεκριμένες ομάδες υπέθεσαν, ξεκάθαρα εσφαλμένα, ότι η ΟΟΕΟ δεν ήταν παρά το νέο περιτύλιγμα μιας παλιάς ιδέας.

56. Ας σημειωθεί ότι η ΟΟΕΟ δεν είναι το μόνο ελληνικό κόμμα της Μεταπολίτευσης που η πρόωγη ιστορία του σημαδεύτηκε από την ένταση μεταξύ των εσωκομματικών ομάδων: το ΠΑΣΟΚ της περιόδου Φθινόπωρο 1974-Άνοιξη 1975 έζησε μια παρόμοια κατάσταση όπου τις αντιτιθέμενες ομάδες τις ένωσαν η διαφορετική ανάγνωση της Ιδρυτικής του Διακήρυξης (σ.σ. όπως και την ΟΟΕΟ την «ένωνε» η διαφορετική εκτίμηση για το τι είναι Οικολογία και η προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου (βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, «Από το "Κίνημα Διαμαρτυρίας" στο "Νέο ΠΑΣΟΚ"», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), ΠΑΣΟΚ: *Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 21). Στην ΟΟΕΟ, όμως, κανείς δεν είχε την αντίστοιχη δύναμη, είτε για να την κρατήσει ενωμένη είτε για να «εκπαραθυρώσει» τους εσωκομματικούς του αμφισβητίες. Δεν πρέπει, επίσης, να υποβαθμίζεται και μία ακόμη σημαντική διαφορά: η ΟΟΕΟ, ούσα ομοσπονδία ομάδων, όφειλε να επιτυγχάνει μία διπλή ισορροπία τόσο των τάσεων (Περιβαλλοντιστές, Αριστεριστές, κτλ.) όσο και των ομάδων.

β. Το είδος των προκλήσεων

Παρότι τα προβλήματα που ανέφερα προηγουμένως ήταν αναμφίβολα σημαντικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, αν η ΟΟΕΟ δεν ήταν υποχρεωμένη να λειτουργήσει υπό πίεση αμέσως μετά τη δημιουργία της, η καθημερινή επαφή και τριβή μεταξύ ακτιβιστών και οργανώσεων θα επέτρεπε την εκτόνωση της έντασης με έναν μη εκρηκτικό τρόπο και θα οδηγούσε, αν όχι στην ανάδειξη ενός ηγετικού μπλοκ, τουλάχιστον σε ένα καθολικά αποδεκτό *modus operandi*.⁵⁷ Δυστυχώς, αυτή η πολυτέλεια χρόνου δεν υπήρξε. Στις επόμενες ενότητες θα καταδειχθεί πώς το είδος των προκλήσεων που αντιμετώπισε η ΟΟΕΟ, σε συνδυασμό με τα εσωτερικά της προβλήματα, έφεραν τη διάλυσή της.

3. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Την επομένη των εκλογών της 5ης Νοεμβρίου έγινε φανερό ότι η ΟΟΕΟ με τη μία της βουλευτή θα μπορούσε να στηρίξει μια κυβέρνηση συνασπισμού σε συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ (129 βουλευτές) και τον ΣΥΝ (21 βουλευτές). Στο 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο (11-12 Νοεμβρίου 1989, Αθήνα) που συγκλήθηκε για αυτόν και μόνο τον λόγο, φάνηκε ξεκάθαρα ότι αρκετοί δεν θα ήθελαν να πετάξουν έτσι απλά τη δοθείσα, μοναδική, ευκαιρία. Αλλά για τους περισσότερους ακτιβιστές παρέμενε γεγονός πως το ΠΑΣΟΚ ήταν υπερβολικά αφερέγγυο για να διακινδυνεύσουν μια συνεργασία μαζί του. Έτσι, η Συνδιάσκεψη αποφάσισε, με συντριπτική πλειοψηφία, να μην υποστηρίξει κανένα κυβερνητικό σχήμα. Αυτό, όμως, δεν εμπόδισε συγκεκριμένα μέλη της Γραμματείας κατά τις επαφές τους με το ΠΑΣΟΚ και τον ΣΥΝ –όπου ουσιαστικά το μόνο που είχαν να κάνουν ήταν να μεταφέρουν την άρνηση της Συνδιάσκεψης για συνεργασία– να προωθούν, υπόγεια, τις δικές τους, προσωπικές και συχνά αντικρουόμενες ατζέντες σχετικά με την κυβερνητική συνεργ-

57. Ανάλογο παράδειγμα αποτελούν οι γερμανοί πράσινοι, όπου οι αντιτιθέμενες ομάδες των Realos και Fundis, κατάφεραν να συνυπάρξουν και να οδηγήσουν το κόμμα τους μέχρι το κατώφλι της κεντρικής εξουσία, παρά τις σοβαρές θεωρητικές τους διαφωνίες οι οποίες και οδήγησαν στην τελική αποχώρηση των Fundis το 1991 [Doherty, ό.π., σ. 107-108]. Στην ελληνική περίπτωση, αντίθετως, υπάρχει το πρωτότυπο της εκπροσώπησης στην κεντρική πολιτική σκηνή πριν από την παγιοποίηση των σχέσεων δύναμης (power configuration) μεταξύ των ομάδων.

γασία. Ελάχιστοι ακτιβιστές, ιδιαίτερα όσοι βρίσκονταν εκτός Αθηνών, βρήκαν του γούστου τους το να μαθαίνουν από τις εφημερίδες ότι η Γραμματεία των ΟΟΕΟ συζητούσε και τελικά απέρριψε οριακά, τις πρώτες πρωινές ώρες της 17ης Νοεμβρίου, μια συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ, κάτι για το οποίο είχε ήδη αποφασίσει ξεκάθαρα μια Πανελλήνια Συνδιάσκεψη μία εβδομάδα νωρίτερα.⁵⁸ Βέβαια, δεν έλειψαν εκείνοι οι οποίοι πίστευαν ότι τόσο ο ΣΥΝ (π.χ. άποψη του Κ. Διάκου/Τρίτη Τάση) όσο και το ΠΑΣΟΚ (π.χ. άποψη Λ. Λουλούδη/Προοδευτική Αριστερά) δεν ήταν ειλικρινείς στις προθέσεις τους για συνεργασία αλλά προσπαθούσαν να «εκβιάσουν» αλλήλους χρησιμοποιώντας την ΟΟΕΟ ως μοχλό πίεσης. Αυτό το, πρωτόγνωρο, ενδιαφέρον σίγουρα κολάκευε αρκετούς αλλά αρκετοί ήταν και εκείνοι που πίστευαν ότι ο χώρος «μεγαλοπιανόταν» χωρίς να έχει τα φόντα για κάτι τέτοιο.

Τελικά, οι επαφές απέτυχαν και η Οικουμενική Κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ-ΣΥΝ-ΝΔ ήταν γεγονός στις 22 Νοεμβρίου. Αλλά οι δύο εβδομάδες που μεσολάβησαν ήταν αρκετές για να δηλητηριάσουν τις σχέσεις ανάμεσα στα ηγετικά στελέχη των ΟΟΕΟ. Η προσωπική διπλωματία που εφάρμοσαν ορισμένοι καθώς και οι προσπάθειες της Γραμματείας να χαράξει αυτόνομη γραμμή –αντίθετη στις αποφάσεις της 2ης Συνδιάσκεψης– προκάλεσαν σημαντικές εντάσεις και αρκετοί θα συμφωνούσαν με την αποστροφή του Γ. Σχίζα (Ο.Σ., 25.4.2001) «τα γεγονότα εκείνων των ημερών μου προξενούσαν αηδία». Και όλα αυτά για μια σειρά επαφών που, όπως δηλώνουν σήμερα οι τότε συμμετέχοντες, «δεν ήμασταν πολιτικά ώριμοι για να τις διαχειριστούμε» (Γ. Καραμπελιάς/ΡΗΞΗ) και «δεν μπορούσαμε να χορέψουμε το μπαλέτο ακριβείας που απαιτούνταν» (Κ. Διάκος/Τρίτη Τάση)

58. Βλ. *Τα Νέα*, 15.11.1989, σ. 7, και 18.11.1989, σ. 11. Τυπικό της μυστικότητας και της σύγχυσης των ημερών είναι το γεγονός πως, όπως μου δήλωσαν διάφοροι ακτιβιστές, διαφορετικά μέλη της Γραμματείας είχαν επαφές με διαφορετικά μεγαλοστελέχη του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥΝ –ανάλογα με ποιον γνώριζε ο καθένας– όπου προωθούσαν τα δικά τους σχέδια. Έτσι, μου αναφέρθηκε ότι το ΠΑΣΟΚ «έδινε» τότε, maximum [sic], δύο υπουργεία στην ΟΟΕΟ, το ΥΠΕΧΩΔΕ και είτε το Παιδείας είτε το Πολιτισμού. Περισσότερο να προσθέσω ότι μια τέτοια πρόταση δεν έγινε ποτέ δημόσια, ούτε ενημερώθηκαν τα υπόλοιπα στελέχη των ΟΟΕΟ –π.χ. ο Μ. Τρεμπόπουλος μου δήλωσε ότι το έμαθε για πρώτη φορά από εμένα– ενώ τα άτομα που συμμετείχαν σε αυτές τις επαφές δίνουν συχνά αντικρουόμενες περιγραφές των γεγονότων.

4. Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ «ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΟ»

Αμέσως μετά τον σχηματισμό της Οικουμενικής Συνεργασίας, η ΟΟΕΟ προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πασιφανές οργανωτικό χάος που επικρατούσε. Το θέμα της λειτουργικής οργάνωσης εστιαζόταν στην επιλογή της έμμεσης ή της άμεσης εκπροσώπησης. Το πρώτο σενάριο, που το υποστήριζαν οι πόλοι της ΡΗΞΗΣ, των Θεσμικών και οι Ο.Ε. ομάδες από τους Εναλλακτικούς Οικολόγους, περιελάμβανε μία ισχυρή Γραμματεία, που θα εκλεγόταν από το Γενικό Συνέδριο της ΟΟΕΟ και θα τη διοικούσε για ένα εύλογο χρονικό διάστημα –το εξάμηνο ήταν η λύση που φαινόταν να προκρίνεται. Η Γραμματεία θα μπορούσε να παίρνει αποφάσεις τακτικού χαρακτήρα και θα λογοδοτούσε *εκ των υστέρων* στο Γενικό Συνέδριο –στο οποίο παρέμενε υπόλογη.

Το δεύτερο σενάριο υποστηριζόταν από τους πόλους της Τρίτης Τάσης, της Προοδευτικής Αριστεράς, την πλειοψηφία των Εναλλακτικών Οικολόγων (π.χ. την ΕΚΟ), τους «Πράσινους Χμερ» και τις περισσότερες απολιτικές ομάδες. Αυτό το πρότειναν ήταν ουσιαστικά το status quo: η Γενική Συνέλευση θα ήταν κυρίαρχη, θα εξέλεγε μια Γραμματεία διαχειριστική των αποφάσεών της, από την οποία θα εκλεγόταν ένα 9μελές Προεδρείο, με 15ήμερη θητεία και, ουσιαστικά, καμία αρμοδιότητα: οποιαδήποτε απόφαση, τόσο τακτικού όσο και στρατηγικού χαρακτήρα, έπρεπε να κυρωθεί από τη Γενική Συνέλευση. Οι λόγοι της αντίθεσής τους σε μια πιο συγκεντρωτική δομή ποικίλανε: οι πρώτοι τρεις (η Τρίτη Τάση, η Προοδευτική Αριστερά και οι Εναλλακτικοί Οικολόγοι) ήταν αντίθετοι σε ένα συγκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης λόγω είτε του αναρχο-αυτόνομου παρελθόντος του είτε λόγω της τραυματικής τους εμπειρίας από την «συγκεντρωτική δημοκρατία» των δύο ελληνικών κομμουνιστικών κομμάτων. Οι τελευταίοι (οι απολιτικές/μονοθεματικές ομάδες) φοβούταν ότι θα περιθωριοποιούταν, λόγω του μικρού τους μεγέθους και ειδικού βάρους, εντός μιας πιο συγκεντρωτικής Ομοσπονδίας.

Το τι έμελλε γενέσθαι συζητήθηκε στην 3η Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (τέλη 1990-αρχές 1991) που εξελίχθηκε σε θρίαμβο των υποστηρικτών της άμεσης εκπροσώπησης. Η Γενική Συνέλευση παρέμενε κυρίαρχη, ενώ η Γραμματεία (που αριθμούσε άνω των 50 μελών) απλώς διαχειριζόταν τις αποφάσεις της πρώτης και θα αναωνόταν κατά το ήμισυ μηνιαίως. Το 9μελές Προεδρείο, με 15ή-

μερη θητεία, διαχειριζόταν με τη σειρά του τις αποφάσεις της Γραμματείας.

Αυτό το σχήμα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει. Στις συνεντεύξεις τους, οι πρωταγωνιστές της περιόδου, αναφέρθηκαν εκτενώς στο οργανωτικό χάος. Με τις εκλογές του Απριλίου να πλησιάζουν και την αυξανόμενη προσοχή που της αφιέρωνε ο Τύπος, η ΟΟΕΟ άρχισε να δείχνει σημάδια διάλυσης: διαφορετικές ομάδες έστελναν στις εφημερίδες αντικρουόμενες δηλώσεις –όλες με την υπογραφή «μέλος της ΟΟΕΟ»– το περιεχόμενο των επίσημων ανακοινώσεων της Γραμματείας εξαρτιόταν από το άτομο (και την ομάδα στην οποία ανήκε) που χειριζόταν το fax, οι συναντήσεις της Γραμματείας σπανίως είχαν απαρτία (λόγω τόσο του μεγέθους όσο και των μαραθώνιων συνεδριάσεών της) ή ασχολιόταν με τα θέματα στην ατζέντα –και μόνο με αυτά.⁵⁹

Στη βουλευτή της ΟΟΕΟ, Μαρίνα Δίξη, είχε ουσιαστικά απαγορευτεί να εκφέρει προσωπική άποψη. Σε αρκετές περιπτώσεις, ειδικά σε ραδιοφωνικές συνεντεύξεις, «μεγαλοστελέχη» κάθονταν δίπλα της και της περνούσαν σημειώματα με το τι έπρεπε να απαντήσει στις ερωτήσεις των δημοσιογράφων.⁶⁰ Έτσι, η βουλευτής έγινε με τη σειρά της ο εκφραστής απόψεων συγκεκριμένων ομάδων –διαφορετικών κάθε φορά–, που προσπαθούσαν να προωθήσουν μέσω της δουλειάς και της παρουσίας της τη δικιά τους ατζέντα. Όλες εν γένει οι βουλευτές της ΟΟΕΟ δεν έτυχαν της καλύτερης υποδοχής από τα «μεγάλα ονόματα» –όλοι τους άνδρες– του χώρου. Η εκλογή τους αποδόθηκε στη «αλφαβητική σταυροδοσία»,⁶¹ κατηγορήθηκαν για την άγνοιά τους περί οικολογικών ή/και εναλλακτικών αρχών, ενώ ουσιαστικά αποτελούσαν τα «νόθα» ενός

59. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι άγνωστο στους μελετητές πράσινων κομμάτων και, μάλιστα, περιγράφεται με τον όρο «στρωματαρχία» (stratarchy), «η ανάδειξη άτυπων πολιτικών χειριστών (entrepreneurs) [...] σε διαφορετικά επίπεδα του κόμματος και, κυρίως, εκτός των επίσημων δομών απόδοσης ευθυνών» [Doherty, ό.π., σ. 104, αναφερόμενος στο H. Kitschelt, ό.π.].

60. Μια τακτική με την οποία «και η ίδια συμφωνούσε, αφού κατανοούσε τις ελλείψεις της [sic]», σύμφωνα με κάποια από τα άτομα με τα οποία συνομίλησα.

61. Καθώς οι εκλογείς δεν γνώριζαν κανέναν από τους υποψηφίους, υποτίθεται ότι ψήφιζαν το πρώτο –αλφαβητικά– γυναικείο όνομα στη λίστα (λόγω πάλι μιας συμπάθειας προς τις γυναίκες υποψηφίους που κανείς δεν έχει κατορθώσει ακόμα να αιτιολογήσει επαρκώς). Το γεγονός παραμένει ότι η εκλογή μιας, μη-επαγγελματία πολιτικού είχε πολύ καλή απήχηση τόσο στο κοινό όσο και, κυρίως, στον Τύπο.

παραταξιακού αγώνα για επικράτηση ανάμεσα στους «ηγέτες».

«Είχαμε επιλέξει, για καλό ή για κακό, να μην προβάλλουμε κανένα από τα ηγετικά στελέχη του κινήματος. Έτσι ο ψηφοφόρος δεν ήξερε ποιον να διαλέξει... και ψήφισε αυτούς που ψήφισε!» (Ν. Χρυσόγελος/Ο.Ε. Αθήνας).

«Τότε σκεφτόμουν [πριν τις εκλογές του Απριλίου 1990] ότι αν εκλεγόταν βουλευτής ο Καραμπελιάς θα έπρεπε να ορίσουμε Γενικό Γραμματέα για την ΟΟΕΟ, για να λειτουργήσει ως αντίβαρο» (Γ. Παρασκευόπουλος/ΕΚΟ).

Θα ήταν δίκαιο να τονισθεί ότι, παρά την έλλειψη θεωρητικής κατάρτισης στα περί του κινήματος, πολιτικής εμπειρίας και (σε κάποιες περιπτώσεις) προσωπικών λαθών, οι γυναίκες βουλευτές της ΟΟΕΟ ήταν αγαπητές στο κοινό, έπαιξαν καλά τον ρόλο τους σε όποια happenings τους ζητήθηκε εντός Κοινοβουλίου, και, ακούσια, απετέλεσαν ένα *corps sanitaire* ανάμεσα στις αντιμαχόμενες φατρίες, οι οποίες προσπάθησαν, ανεπιτυχώς, να τις ελέγξουν.

Οι εκλογές του Απριλίου 1990 απετέλεσαν ένα σημείο καμπής. Η ΟΟΕΟ κατάφερε να αυξήσει το εκλογικό της ποσοστό σε 0,77% και να εκλέξει ξανά μία γυναίκα βουλευτή. Αλλά οι διεργασίες που τη διέλυναν σιγά-σιγά βγήκαν πλέον στο προσκήνιο. Ο πόλος των Θεσμικών διαλύεται: η Κίνηση Πολιτών αποχωρεί πριν από τις εκλογές, διαφωνώντας με την υποψηφιότητα ενός γνωστού ομοφυλόφιλου, ενώ οι περισσότεροι της Ν.Ο./Ο.Σ. εγκαταλείπουν την Ομοσπονδία αμέσως μετά. Την ίδια τύχη έχει και η Προοδευτική Αριστερά.⁶²

Ένα άλλο θύμα αυτής της «ατέρμονης συζήτησης», ήταν οι απο-

62. Αν εξαιρέσουμε αυτούς που τους κατηγορήσαν για ομορτοουνισμό, η αλήθεια μάλλον βρίσκεται στο γεγονός ότι τόσο οι Θεσμικοί όσο και η Προοδευτική Αριστερά είχαν απογοητευθεί από το χάος που επικρατούσε, τα μικρά εκλογικά ποσοστά και την αδυναμία τους να οργανώσουν την Ομοσπονδία όπως αυτοί ήθελαν. Για άτομα του δικού τους προφίλ (επαγγελματίες, τριαντάρηδες, με επαφές με τις ελίτ) ήταν αδιανόητο να συνεχίσουν να «τσαλαβουτούν» σε έναν χώρο χωρίς προοπτική. Δεν είναι τυχαίο ότι άτομα που προέρχονται από άλλες τάξεις της ΟΟΕΟ αναφέρθηκαν σε αυτά τα προβλήματα, π.χ. «Εμείς είχαμε τις δουλειές μας, δεν μπορούσαμε να τις αφήνουμε κάθε λίγο και λιγάκι και να τρέχουμε στην Αθήνα» (Μ. Τρεμόπουλος, Εναλλακτικοί Οικολόγοι/ΟΚΘ) και «εμείς είμαστε επαγγελματίες και είχαμε πολύ λίγο χρόνο να αφιερώσουμε. Δεν μπορούσαμε να το σπαταλάμε σε ατέρμονες συζητήσεις! Την Ομοσπονδία τη διαχειριζόνταν οι απεπάγγελτοι!» (Ν. Καρδακάρη, Φίλοι του Ποδηλάτου).

λιτικές ομάδες. Οι περισσότεροι ακτιβιστές τόνισαν στις συνεντεύξεις τους ότι αυτές οι μικρές, επαρχιακές, μονοθεματικές ομάδες δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να παρακολουθήσουν τον γενικό και συνεχή διάλογο επί μιας «πολιτικής» ατζέντας. Καθώς, λοιπόν, ήταν απασχολημένες κυρίως με τα δικά τους, συγκεκριμένα και συνήθως τοπικά, προβλήματα, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι διεργασίες εντός της Ομοσπονδίας ήταν υπερβολικές για τις δυνατότητες και τα ενδιαφέροντά τους. Αντίθετα, οι συγκεκριμένες οργανώσεις δήλωναν από την πλευρά τους ότι είχαν απογοητευτεί από την αδελφοκτόνα σύγκρουση εντός της ΟΟΕΟ και η μία μετά την άλλη εγκατέλειπαν την Ομοσπονδία.⁶³ Μετά τις εκλογές του Απριλίου απομένουν μόνο οι Εναλλακτικοί Οικολόγοι, η Τρίτη Τάση και η ΡΗΞΗ, οι οποίοι, ελεύθεροι από τους «περιορισμούς» του μεσαίου χώρου που είχε αποχωρήσει, προχωρούν προς μία μετωπική σύγκρουση.

Οι λόγοι δυσαρέσκειας και αντιδικίας εκτείνονταν σε τρία επίπεδα, ένα «προσωπικό», ένα «ιδεολογικό» και ένα «οικολογικό», ενώ οι συμμαχίες σε κάθε περίπτωση διέφεραν.

Η «προσωπική» ένταση εντοπιζόταν μεταξύ ορισμένων ακτιβιστών των Εναλλακτικών Οικολόγων συν, σε μικρότερο ποσοστό, της Τρίτης Τάσης και της ΡΗΞΗΣ, και συγκεκριμένα του ηγέτη της Γ. Καραμπελιά. Οι ακτιβιστές με τους οποίους μίλησα στην Αθήνα έβλεπαν μάλλον θετικά τη ΡΗΞΗ. Όλοι τόνισαν ότι ήταν μια ομάδα στην οποία μπορούσες να βασιστείς, ότι θα έφερναν εις πέρας ό,τι τους είχε ανατεθεί, ότι ήταν ακριβείς και τιμούσαν τις συμφωνίες που έκλειναν. Από την άλλη, βέβαια, υπήρχαν και κάποια σημεία τριβής: αναφέρθηκε ότι η ΡΗΞΗ και, ιδιαιτέρως, ο ηγέτης της μητρικής ομάδας, προσπαθούσαν υπερβολικά να διαφημίσουν εαυτούς, ήθελαν να είναι πανταχού παρόντες, «προσπαθούσαν να εκβιάσουν την επιδοκιμασία για τις προσπάθειές τους».⁶⁴ Ο πλέον σκληρός πολέμιος της ομάδας ΡΗΞΗΣ (και του Γ. Καραμπελιά ει-

63. Ν. Καρδαράκη (συνέντευξη) και ανακοινώσεις αποχώρησης των Ο.Ε. Υμηπτού (Απρίλιος 1990), Πρωτοβουλία Πολιτών Χολαργού (2.4.1990, με τη σημείωση «να δημοσιοποιηθεί μετά τις εκλογές»), Οικολογική Κίνηση Καλαμάτας (3.5.1990), ΕΚΙΧ (Ελληνική Κίνηση Χριστιανο-σοσιαλιστών, 5.5.1990) – όλες από το αρχείο του Σπ. Ψύχα.

64. Όπως χαρακτηριστικά μου είπε ο Γ. Σχίζας «δεν είχαν υπομονή: αν ήταν πιο διακριτικοί και είχαν ένα πιο χαμηλό προφίλ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα κατέληγαν να ηγηθούν της ΟΟΕΟ».

δικότερα) ήταν η ΟΚΘ (και ο Μ. Τρεμόπουλος, συγκεκριμένα).⁶⁵

Η «ιδεολογική» αντιπαράθεση υπήρχε ανάμεσα στους Εναλλακτικούς Οικολόγους και την Τρίτη Τάση, με τον πόλο της ΡΗΞΗΣ ως το αντίπαλο δέος, εξαιτίας των θέσεων της τελευταίας για τα «εθνικά» θέματα. Η ΡΗΞΗ υποστήριζε ότι υπήρχε μια τουρκική επιθετικότητα εναντίον της Ελλάδας, εμφανής τόσο στην κατοχή της Κύπρου όσο και στην ένταση στο Αιγαίο, διαφωνώντας με τις διεθνιστικές απόψεις της άλλης πλευράς. Γι' αυτό τον λόγο, τόσο η αρχή της μη-βίας (βασική αρχή της ΟΟΕΟ) όσο και το θέμα των αντιρροπισμών συνείδησης έπρεπε να αντιμετωπισθούν με αυτό το δεδομένο ως γνώμονα. Η ΡΗΞΗ υποστήριζε επίσης ότι η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης δεν ήταν τουρκική, όπως αρκετά μέλη της διατεινόταν και ακόμη περισσότερα μέλη της ΟΟΕΟ ήταν διατεθειμένα να τους αναγνωρίσουν –στα πλαίσια των αρχών της αυτοδιάθεσης και του αυτοπροσδιορισμού. Όσον αφορά το «Μακεδονικό», η ΡΗΞΗ δεν αποδεχόταν το όνομα «Δημοκρατία της Μακεδονίας» για την ΠΓΔΜ αν και ήταν θετικά διακείμενη προς μια σύνθετη ονομασία.

Τέλος, η «οικολογική» διαφωνία» αφορά τη χρήση και το περιεχόμενο των όρων «Εναλλακτικός» και «Οικολόγος» που, μετά τον Απρίλιο του 1990, αρχίζουν να χρησιμοποιούνται ξεχωριστά, ορίζοντας τις δύο αντίπαλες φατρίες (τους πόλους της ΡΗΞΗΣ, κυρίως, και της Τρίτης Τάσης από τη μία και των Εναλλακτικών Οικολόγων από την άλλη). Σε αυτή τη διαφωνία για το «filioque», όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε, η ΡΗΞΗ, και μέχρι ενός σημείου και η Τρίτη Τάση, υποστήριζαν ότι «Οικολόγοι» και «Εναλλακτικοί» ήταν δύο διαφορετικά, αν και αδελφά, κινήματα. Για τους Εναλλακτικούς Οικολόγους μια τέτοια άποψη ήταν βλασφημία. Αυτοί ήταν Εναλλακτικοί Οικολόγοι: αφαιρώντας τους τον επιθετικό προσδιορισμό, υποβιβάζονταν –έτσι θεωρούσαν– στο επίπεδο των φυσιολατρών και των υγιεινιστών. Επομένως, η παλιά διχογνωμία «Οικολόγοι ή/και Εναλλακτικοί» αναδείχθηκε σε θέμα ιδεολο-

65. Το γεγονός ότι το κέντρο δράσης της ΟΟΕΟ είχε μεταφερθεί στην Αθήνα και ότι η ΡΗΞΗ ήταν η πιο οργανωμένη και ισχυρή αθηναϊκή ομάδα –σε συνδυασμό με τις αρχηγικές της τάσεις– ήταν βούτυρο στο ψωμί της, σχεδόν παθολογικής, φοβίας της ΟΚΘ ότι η «Αθήνα» προσπαθούσε να καπελώσει την Ομοσπονδία και να παρουσιάσει έναν *de facto* ηγέτη. Ας μην ξεχνάμε ότι παλαιότερα τον ρόλο του «κακού» τον είχαν επωμισθεί, εκόντες άκοντες, οι Θεομικοί –και ιδιαίτερα η Ν.Ο./Ο.Σ.

γικής καθαρότητας. Και παρότι σήμερα λίγοι θα διαφωνούσαν ότι το «οικολογικό» και το «εναλλακτικό» κίνημα δεν ταυτίζονται –μάλλον το πρώτο είναι υπο-ομάδα του δεύτερου, όταν αναδύθηκε η συγκεκριμένη διαφωνία, η «εναλλακτικότητα» είχε αναδειχθεί σε προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ ενός γνήσιου κινήματος πολιτικής οικολογίας. Και γι' αυτό οι Εναλλακτικοί Οικολόγοι δεν ήταν διατεθειμένοι να χαρίσουν αυτόν τον όρο στους αντιπάλους τους.

Ο Πίνακας 1 περιγράφει συνοπτικά τις δύο θέσεις: περιττεύει να τονίσω ότι αποτελεί σύνθεση πολλών και, σε ορισμένες περι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Θέσεις των διαφόρων ομάδων σχετικά με το filioque

Η ΡΗΞΗ και η Τρίτη Τάση περιγράφουν...	...τους εαυτούς τους	...τους «άλλους»
	<ul style="list-style-type: none"> • Είμαστε «εναλλακτικοί οικολόγοι». Η Οικολογία έχει στόχο τον μετασχηματισμό της κοινωνίας με καθημερινές «επαναστατικές» πρακτικές. Συνεπώς, η Οικολογία είναι ipso facto «εναλλακτική». • Το οικολογικό κίνημα είναι ένα από τα πολλά «εναλλακτικά» κινήματα, όπως των εργατών, το φεμινιστικό κτλ. [Η Τρίτη Τάση είχε εσωτερικές διαφωνίες στο συγκεκριμένο θέμα] 	<ul style="list-style-type: none"> • Η «μεταρρυθμιστική» τους Οικολογία αποτελεί πρόκληση για ενσωμάτωση. • Είναι «πολιτικοί οικολόγοι» στοχεύουν ή/και λειτουργούν σε επίπεδο πολιτικού κόμματος και δεν κάνουν πράξη κάποιο «εναλλακτικό» κοινωνικό παράδειγμα
Οι Εναλλακτικοί Οικολόγοι περιγράφουν...	...τους εαυτούς τους	...τους «άλλους»
	<ul style="list-style-type: none"> • Είμαστε «εναλλακτικοί οικολόγοι»: έχουμε μια κοινωνικό-πολιτική ατζέντα και δεν μας ενδιαφέρουν οι μεταρρυθμιστικές προσεγγίσεις των Περιβαλλοντιστών. • Η κύρια κοινωνική αντίθεση είναι η Άνθρωπος-Φύση: όλες οι άλλες είναι παράγωγά της. 	<ul style="list-style-type: none"> • Χρησιμοποιούν την οικολογία σαν «όχημα» για αλλότριες επιδιώξεις. Δεν καταλαβαίνουν τι σημαίνει. • Είναι δογματικοί-αριστεριστές [και ειδικά για τη ΡΗΞΗ] με εθνικιστικές ιδέες

πτώσεις, αντικρουόμενων απόψεων των ακτιβιστών από τις δύο παρατάξεις και πρέπει να εκληφθεί ως αδρή χαρτογράφηση.

Αυτή η σοβούσα ένταση δεν επέτρεψε στην ΟΟΕΟ να κατεβάσει κοινά αποδεκτές πλατφόρμες στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 1990: στην Αθήνα, η υποψηφιότητα του Μ. Μοδινού υποστηρίχθηκε από τη ΡΗΞΗ και την Τρίτη Τάση αλλά όχι από τους Εναλλακτικούς Οικολόγους, ενώ στη Θεσσαλονίκη παραλίγο να κατέβουν δύο αντιμαχόμενα ψηφοδέλτια, «Οικολόγων» εναντίον «Εναλλακτικών». Το 1991 ήταν ουσιαστικά μια περίοδος υπολειτουργίας της ΟΟΕΟ που έμοιαζε να περιμένει τη χαριστική βολή. Σε αυτό φόντο, προτάθηκε μια νέα οργανωτική δομή: η ομοσπονδιακή μορφή οργάνωσης θα παρέμενε αλλά τώρα άτομα θα εντάσσονταν σε τοπικές, περιφερειακές ή/και θεματικές οργανώσεις (π.χ. πυρηνικής ενέργειας, ατμοσφαιρικής μόλυνσης, δικαιώματα μειονοτήτων). Τα όργανα της Ομοσπονδίας θα εκλέγονταν από αυτές τις νέες ομάδες και όχι από τις παλιές οργανώσεις. Ασφαλώς και κάποιος θα μπορούσε να συμμετάσχει στην τοπική οργάνωση της ΟΟΕΟ π.χ. του Βόλου και στην Οικολογική Κίνηση Βόλου, αλλά δεν θα ήταν απαραίτητο η τελευταία να ήταν μέλος της Ομοσπονδίας. Παρότι αυτό το μοντέλο οργάνωσης είχε πασιφανή πλεονεκτήματα, αρκετοί από τους Εναλλακτικούς Οικολόγους με τους οποίους μίλησα, ανέφεραν ότι αυτό το σενάριο είχε και ένα επιπλέον, παράπλευρο αλλά εξόχως χρήσιμο, αποτέλεσμα: τη μείωση της δύναμης του πόλου της ΡΗΞΗΣ. Η λογική ήταν ότι, όπως σε κάθε χαλαρό σχηματισμό, μόνο ομάδες που ήταν ιεραρχικά δομημένες και λειτουργούσαν ως μπλοκ (ψηφών) μπορούσαν να υπερισχύσουν, όπως η ΡΗΞΗ. Με το νέο μοντέλο οργάνωσης, τα μέλη της τελευταίας θα διασκορπίζονταν στις τοπικές οργανώσεις της ΟΟΕΟ όπου θα ήταν μειοψηφία.⁶⁶ Μια παράλληλη πρόταση μετατροπής της ΟΟΕΟ σε Συνομοσπονδία «Οικολόγων» και «Εναλλακτικών», δεν έτυχε θερμής υποδοχής από καμία πλευρά.

Η νέα οργανωτική δομή ετέθη επί τάπητος στο Ιδρυτικό Συνέδριο της ΟΟΕΟ (Αίθουσα Ρουμελιωτών, Αθήνα 23-26 Ιανουαρίου

66. Αξίζει να σημειωθεί ότι το κατά πόσον ένα τέτοιο σχέδιο θα είχε τα επιθυμητά, για τους εμπνευστές του, αποτελέσματα αμφισβητήθηκε έντονα τόσο από τον Κ. Διάκο (Τρίτη Τάση), που ήταν αντίθετος στο νέο οργανωτικό σχήμα, όσο και από τον Γ. Καραμπελιά (ΡΗΞΗ) –που το υποστήριζε– όταν τους ενημέρωσα για την ύπαρξη ενός τέτοιου σχεδίου.

1992), το οποίο ξεκίνησε μέσα στο βαρύ κλίμα που δημιουργούσαν οι εξελίξεις στο Γιουγκοσλαβικό: συγκεκριμένα στα τέλη του 1991, η ΠΓΑΜ είχε ζητήσει να αναγνωριστεί με το όνομα «Δημοκρατία της Μακεδονίας». Έτσι, οι υπάρχουσες προσωπικές αντιπαλότητες και οργανωτικές διαφορές οξύνθηκαν εξαιτίας των αγεφύρωτων διαφορών στα «εθνικά» θέματα. Τα αντίπαλα στρατόπεδα αποτελούνταν από τους «εθνικιστές», τον πόλο της ΡΗΞΗΣ και τους περισσότερους από τους εναπομείναντες Θεσμικούς, και τους «διεθνιστές» –κυρίως οι Εναλλακτικοί Οικολόγοι και φοιτητικές ομάδες. Οι διαφορετικές απόψεις ήταν γνωστές από καιρό και οι δύο πλευρές είχαν καταλήξει σε μία σιωπηρή συμφωνία ότι διαφωνούν. Οι θέσεις της ΡΗΞΗΣ δεν ήταν άγνωστες και είχαν απασχολήσει αρκετούς όταν, τον Ιούνιο 1989, συζητήθηκε η ένταξη της στον χώρο. Όπως ανέφερε ο Γ. Παρασκευόπουλος στη συνέντευξή του, «στην αρχή είχαμε πει, “ας είναι, θα ασχοληθούμε με αυτό στο μέλλον”. Όμως τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν, η κοινωνία άρχισε να ενδιαφέρεται [για το Μακεδονικό]». Αυτό το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον, ανέδειξε τις σιωπηλές διαφωνίες, με αποτέλεσμα να σχηματιστεί μια προ-Συνεδριακή συμμαχία με τον ξεκάθαρο στόχο, σύμφωνα με τον Μ. Τρεμόπουλο, «να περάσει στο [Ιδρυτικό] Συνέδριο τόσες και τέτοιες αποφάσεις που η ΡΗΞΗ θα έπρεπε ή να αναθεωρήσει ή να αποχωρήσει».

Το πρώτο θέμα που συζητήσαν οι περίπου 160 συμμετέχοντες του Συνεδρίου ήταν πράγματι η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και το θέμα της ονομασίας των Σκοπίων. Η ύπαρξη δύο αρχικών, και εντελώς αντίθετων, ψηφισμάτων από τους Τρεμόπουλο και Καραμπελιά φάνηκε προς στιγμήν να οδηγεί σε μετωπική σύγκρουση. Μια τρίτη, «μέση» πρόταση από την Τρίτη Τάση (υποστηριζόμενη και από κάποιους Εναλλακτικούς Οικολόγους, όπως ο Γ. Παρασκευόπουλος) πρώτευσε στη σχετική ψηφοφορία αλλά δεν πλειοψήφησε. Επιπλέον πίεση από την Τρίτη Τάση οδήγησε τους συνέδρους να αποφασίσουν στη σύγκληση ενός Ειδικού Συνεδρίου στο άμεσο (αλλά άδηλο) μέλλον. Έτσι, η θεαματική σύγκρουση αποσοβήθηκε αλλά, παράλληλα, κατέρρευσε και το αρραγές μέτωπο εναντίον της ΡΗΞΗΣ.⁶⁷ Παρόμοιοι λεπτοί, όσο και απελ-

67. «Σε αυτό το σημείο το μπλοκ μας ράγισε. Και άρχισαν να ψηφίζουν όχι βάσει ενός στρατηγικού σχεδίου αλλά βάσει των προσωπικών τους προτιμήσεων. Γι' αυτό πιστεύω ότι ο Παρασκευόπουλος έκανε λάθος επιλογή. Σίγουρα πίστευε ότι αυτό που ψήφισε [η πρόταση της Τρίτης Τάσης] ήταν το σωστό. Αλλά δεν ή-

πισμένοι, χειρισμοί έγιναν και για την αρχή της μη-βίας.

Εν τέλει, η συζήτηση έφτασε στα οργανωτικά θέματα. Όπως έχω ήδη αναφέρει, υπήρχε ένα είδος προ-συνεδριακής συμφωνίας κυρίων, που υπαγόρευε ότι οι οργανώσεις θα έπαιναν να είναι τα ομόσπονδα μέλη της ΟΟΕΟ. Το ερώτημα ήταν αν θα αντικαθίσταντο από τοπικές/περιφερειακές και θεματικές οργανώσεις (κάτι που προτιμούσε η ΡΗΞΗ) ή θα στηριζόταν στην ατομική συμμετοχή, δηλαδή θα μετασχηματιζόταν σε τυπικό κόμμα (όπως ήθελε η Ο.Ε. Αθηνών). Αλλά το ουσιαστικό πρόβλημα ήταν ότι καμία από τις δύο προτάσεις δεν παρουσιάστηκε αναλυτικά στη συντριπτική πλειονότητα των υπόλοιπων, τοπικών, ομάδων. Εκάτερες φάνταζαν –αν δεν ήταν– ως πρόσκληση σε (πολιτική) αυτοκτονία. Έτσι, ενώ τα «μεγάλα ονόματα» της ΟΟΕΟ πίστευαν ότι το θέμα είχε διευθετηθεί, ήρθαν τα πάνω-κάτω. Μετά από τη σκληρή κριτική από εκπροσώπους περιφερειακών οργανώσεων, οι περισσότεροι από τους υποστηρικτές της αναδιοργάνωσης αναθεώρησαν. Όταν τελικά το Συνέδριο ψήφισε να διατηρήσει την υπάρχουσα δομή της ΟΟΕΟ, οι Ο.Ε. Αθηνών τήρησαν την απειλή που είχαν εκτοξεύσει κατά την προϊούσα συζήτηση και αποχώρησαν. Η παρουσία των Εναλλακτικών Οικολόγων εντός της ΟΟΕΟ κατέρρευσε ακριβώς τότε: αυτό ήταν το ουσιαστικό τέλος τόσο του Συνεδρίου όσο και της Ομοσπονδίας παρόλο που εξελέγη νέα Γραμματεία –πλήρως ελεγχόμενη από τους πόλους της ΡΗΞΗΣ και της Τρίτης Τάσης– η οποία αποφάσισε για μια δεύτερη συνέχεια του Ιδρυτικού Συνεδρίου.

H de facto κατάργηση της ΟΟΕΟ

Εν τω μεταξύ, τα πράγματα χειροτέρευσαν σχετικά με το Μακεδονικό. Στις 15.02.1992 οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη συλλαλητήριο κατά της αναγνώρισης των Σκοπίων με το όνομα Μακεδονία, στο οποίο συμμετείχαν (τουλάχιστον) τρεις ομάδες-μέλη της ΟΟΕΟ. Η σημαντικότερη ήταν η ΠΡΑΞΗ, η αδελφή-οργάνωση της ΡΗΞΗΣ στη Θεσσαλονίκη, η οποία κατηγορήθηκε από την ΟΚΘ ότι χρησιμοποίησε τον τίτλο της ΟΟΕΟ στις σχετικές ανακοινώσεις της για το συλλαλητήριο, αντίθετα από τις αποφάσεις της Γραμματείας.⁶⁸ Επι-

ταν αυτό το θέμα τότε! Το θέμα ήταν να διατηρήσουμε τη δυναμική του μπλοκ μας, το θέμα ήταν να περιορίσουμε τη ΡΗΞΗ» (Μ. Τρεμπόπουλος, συνέντευξη).

68. Si non e vero e ben trovato. Δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει ποια πλευρά είχε δίκιο, ενώ γεγονός παραμένει ότι η ΟΚΘ προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να πετύχει την

πλέον, μία, κατά γενική ομολογία, χαμηλών τόνων τηλεοπτική συνέντευξη του Καραμπελιά έγινε άσχημα (και, εν μέρει, άδικα) δεκτή από τους «Οικολόγους», με αποτέλεσμα να απαντήσει και αυτός στον ίδιο τόνο.⁶⁹

Αυτή ήταν και η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι. Κατ' ουσίαν, λοιπόν, η δεύτερη φάση του Ιδρυτικού Συνεδρίου (Πάντειος, Αθήνα 22-23.02.1992) είχε αποτύχει πριν καν ξεκινήσει, και οι Εναλλακτικοί Οικολόγοι έλαμψαν δια της απουσίας τους. Η πρόταση να παγώσει η Ομοσπονδία για 6 μήνες μέχρι να ηρεμήσουν τα πράγματα δεν έγινε αποδεκτή, όπως επίσης και η πρόταση να αυτοδιαλυθεί η Ομοσπονδία. Οι λίγοι παρόντες Εναλλακτικοί Οικολόγοι (όπως ο Μ. Τρεμόπουλος) αποχώρησαν εν μέσω κωμικοτραγικών περιστάσεων ενώ οι εναπομείναντες ακτιβιστές απέφυγαν να δώσουν τη χαριστική βολή αλλά προτίμησαν να παρατείνουν τον επιθανάτιο ρόγχο της. Μετά τη συνάντηση της Παντείου η ΟΟΕΟ υπήρχε ουσιαστικά μόνο στην Αθήνα.⁷⁰ Στο Περιφερειακό Συνέδριο Μακεδονίας της ΟΟΕΟ (Θεσσαλονίκη, 14.03.1992), η πρόταση να εκδοθεί ένα «συναινετικό διαζύγιο» μεταξύ των ΠΡΑΞΗ/ΡΗΞΗ και των υπολοίπων δεν έγινε αποδεκτή, εν μέσω βαρύτερων χαρακτηρισμών και μεγάλης έντασης.⁷¹

αποβολή της ΠΡΑΞΗΣ από την ΟΟΕΟ. Οι συνεντεύξεις των πρωταγωνιστών (Θ. Τζιούμπα, ΠΡΑΞΗ και Μ. Τρεμόπουλου, ΟΚΘ) είναι, αναμενόμενα, αντικρουόμενες καθώς και η ανακοίνωση της ΡΗΞΗΣ για το ίδιο θέμα (Βλ. Πράσινη Εναλλακτική Κίνηση (ΠΑΚ-ΡΗΞΗ), άγνωστη ημερομηνία, 1992, «Όσο πιο άδειος, τόσο πιο πολύ θόρυβο κάνει...», αρχείο ΡΗΞΗΣ)

69. Βλ. ΠΑΚ-ΡΗΞΗ ανακοίνωση, 08.02.1992, (αρχείο Γ. Παρασκευόπουλου) όπου κάποιοι (αν όχι όλοι) οι υπογράφοι κατηγορούνται ως «γνωστοί αντι-Καραμπελικόι» και υποστηρικτές της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής» και ΠΑΚ-ΡΗΞΗ ανακοίνωση, άγνωστη ημερομηνία, 1992, «Όσο πιο άδειος, τόσο πιο πολύ θόρυβο κάνει...», (αρχείο ΡΗΞΗΣ).

70. Για μία σύγχρονη και, θεωρώ, ορθή αξιολόγηση της τότε κατάστασης, βλ. Μ. Μοδινός, «Η Ομοσπονδία πέθανε, η Οικολογία ζει», *Αυγή*, 19.3.1992. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξε και τρίτη συνέχεια του Ιδρυτικού Συνεδρίου (Αθήνα 18-19 Απριλίου 1992) αλλά η συμμετοχή ήταν εξαιρετικά μικρή (περίπου 40 συμμετέχοντες). Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η Γραμματεία που εκλέχθηκε είχε μόλις 9 μέλη (Ανακοίνωση της Γραμματείας της ΟΟΕΟ, 20.4.1992, αρχείο ΡΗΞΗΣ). Ας αναφερθεί ότι ούτε και τότε έγινε δυνατό να εκδοθεί ένα κοινό ανακοινωθέν για τα «εθνικά θέματα».

71. Βλ. την ανακοίνωση Τύπου της Γραμματείας της ΟΟΕΟ Θεσσαλονίκης (χωρίς ημερομηνία) και την ανακοίνωση της ΠΡΑΞΗΣ, 18.03.1992 (αμφότερες στο αρχείο της ΡΗΞΗΣ).

Η τελευταία πράξη του δράματος είχε ως πρωταγωνίστρια τη βουλευτή της ΟΟΕΟ Κ. Ιατροπούλου: η απόφασή της να αγοράσει αφορολόγητο αυτοκίνητο χρησιμοποιώντας το βουλευτικό της πρόνομο (Ιούνιος 1992) και να ορίσει τον σύζυγό της ως βοηθό της στο Κοινοβούλιο άνοιξε τον ασκό του Αιόλου. Η ΟΚΘ εγκατέλειψε και επισήμως την Ομοσπονδία, κατηγορώντας τις ΡΗΞΗ/ΠΡΑΞΗ ως τους μόνους υπεύθυνους τόσο για την αποτυχία της ΟΟΕΟ όσο και για τις πράξεις της Ιατροπούλου. Η ΕΚΟ, η ομάδα από την οποία προερχόταν η Ιατροπούλου, αποχώρησε επίσης, κατηγορώντας τόσο αυτή όσο και τους εαυτούς τους, ότι «πρόδωσαν την εμπιστοσύνη της κοινωνίας». Εντέλει, η Ιατροπούλου ανεξαρτητοποιήθηκε από την ΟΟΕΟ στις αρχές του 1992. Αυτή ήταν και η τελευταία πράξη. Η ΟΟΕΟ ποτέ δεν διαλύθηκε επίσημα, απλώς έπαψε να συνέχεται και να συμμετέχει στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Οι επίγονοι της ήταν μικρά και ερασιθάνατα σχήματα, τα οποία σχημάτισαν ακτιβιστές του χώρου προερχόμενοι κυρίως από τους πόλους της Τρίτης Τάσης, των Εναλλακτικών Οικολόγων και (σε στενότερη συνεργασία με τον ΣΥΝ) της Προοδευτικής Αριστεράς: η «Νέα Οικολογική Πρωτοβουλία» το φθινόπωρο του 1993 που υποστήριξε τον ΣΥΝ στις τότε βουλευτικές εκλογές. Παράλληλα, δραστηριοποιήθηκε η «Πολιτική Οικολογία», η οποία βγήκε προς τα έξω στις αρχές του 1994 και συμμετείχε στις Ευρωεκλογές του ίδιου έτους με πενιχρά αποτελέσματα (17.000 ψήφους ή 0,26%). Στις αρχές του 1999 έγινε το ιδρυτικό συνέδριο της «Πράσινης Πολιτικής», απόρροια διαβουλεύσεων 3 ετών, η οποία όμως έμεινε καθηλωμένη σε αριθμούς κάτω των 50 μελών. Το 2003 βρίσκονται εν εξέλιξη δύο παράλληλες πρωτοβουλίες, αυτή των Οικολόγων Πράσινων (που πραγματοποίησε ένα Συνέδριο Θέσεων τον Μάιο 2003 και αποφάσισε να κατέβει στις Ευρωεκλογές του 2004) και της Πράσινης Αριστεράς, που αποτελεί σήμερα τάση του ΣΥΝ, και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μετονομασία του κόμματος. Παρότι το πρώτο σχήμα είναι το «αναγνωρισμένο» ελληνικό πράσινο κόμμα από την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Πράσινων Κομμάτων, ο χρόνος θα δείξει αν θα καταφέρει να διατηρήσει αυτή την «πρωτοκαθεδρία» ή αν θα επαναληφθεί το ολλανδικό προηγούμενο, όπου ένα «οικο-μεταμορφωμένο» κόμμα της παραδοσιακής Αριστεράς αποτελεί τον κύριο εκφραστή της πολιτικής οικολογίας.

5. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Βασικός στόχος του συγκεκριμένου άρθρου ήταν να παρουσιάσει την ιστορική εξέλιξη της Ομοσπονδίας Οικολόγων, της κορυφαίας έκφρασης του ελληνικού κινήματος πολιτικής οικολογίας όσο και να δείξει ότι οι «τανυστές» του «αρχέγονου φατριασμού» ήταν υπεύθυνοι για την κατάρρευσή του. Γι' αυτό και δεν ασχολείται με κάποια γενικότερη, συγκριτική, θεωρητική ανάλυση παρά μόνο ακροθιγώς, ενώ προσπαθεί να καλύψει ένα ουσιαστικό κενό: την παρουσίαση των γεγονότων που σηματοδοτούν την πορεία της ΟΟΕΟ. Όσο και αν ακούγεται εξισωτικό, όλοι οι μελετητές της ελληνικής πολιτικής Οικολογίας είμαστε «συνένοχοι» σε ένα λογικό πρωτύστερο: στις κατά καιρούς εργασίες μας για την ΟΟΕΟ παρουσιάζαμε μόνο τμήμα ή πολύ περιγραφικά αυτή καθαυτή την ιστορία της ΟΟΕΟ και, μάλλον, στον βαθμό που μας βοηθούσε να στηρίξουμε τις θεωρητικές μας κατασκευές. Μια πλήρης εξιστόρηση των γεγονότων, έλειπε. Αυτό το κενό φιλοδοξεί να καλύψει το παρόν άρθρο και, παρά τις όποιες ελλείψεις του, να αποτελέσει το τραγικά αργοπορημένο αλλά αναγκαίο «άρθρο αναφοράς (baseline article)» σχετικά με την ΟΟΕΟ. Μόνον έχοντας στις αποσκευές μας έναν κατατοπιστικό χάρτη της ιστορίας του χώρου, μπορούμε να σχεδιάσουμε ένα τελεσφόρο θεωρητικό ταξίδι.

ΑΣΦΑΛΕΙΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΣΕΝΓΚΕΝ**

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια κοινωνικοπολιτική αξιολόγηση των επιπτώσεων από την εφαρμογή και αποτελεσματικότητα της Συνθήκης Σένγκεν: α) στα ανθρώπινα δικαιώματα των μεταναστών και προσφύγων στην Ε.Ε· β) στις πολιτικές ελευθερίες των ευρωπαϊών πολιτών· και γ) στη δημοκρατία, τόσο στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, όσο και στο υπερεθνικό-κοινοτικό επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με βάση το κυρίαρχο πρόταγμα της ασφάλειας, ιδιαίτερα μετά τα δραματικά γεγονότα της 11/9/2001 στις ΗΠΑ. Ο στόχος είναι, δηλαδή, να εκτιμηθούν αντικειμενικά τα όποια θετικά για την ευρωπαϊκή ενοποίηση οφέλη από την κατάργηση των εσωτερικών συνόρων και την εξασφάλιση των εξωτερικών συνόρων της Ε.Ε., αλλά και να εντοπιστεί το διαφαινόμενο κόστος, κυρίως στη δημοκρατία και στα δικαιώματα. Επισημούνται, παράλληλα, και οι επικρατούσες τάσεις για το κτίσιμο μιας «Ευρώπης-φρουρίου», χωρίς όμως να προδικάζεται είτε η παγίωσή τους είτε η τελική επικράτηση μιας ασφαλούς και δημοκρατικής «Ευρώπης των λαών».

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο επίσημος στόχος των συμφωνιών Σένγκεν (Schengen), της εφαρμογής της Συνθήκης και του Συστήματος Πληροφοριών Σένγκεν

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Το άρθρο αυτό βασίζεται σε σχετική εισήγηση στο συνέδριο: «Η Δημοκρατία πέρα από το έθνος-κράτος: Οι προοπτικές μιας μετα-εθνικής παγκόσμιας τάξης» που οργανώθηκε από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ) στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-8 Οκτωβρίου 2000. Ο συγγραφέας οφείλει να αναγνωρίσει, σε ό,τι αφορά την τεκμηρίωση της εργασίας αυτής, τη σπουδαία συμβολή –μέσω των ηλεκτρονικών σελίδων της– της οργάνωσης Statewatch Group (www.statewatch.org) η οποία παρακολουθεί τις πολιτικές ελευθερίες στην Ε.Ε. Εκφράζει επίσης τις ευχαριστίες του στους ανώνυμους κριτές του περιοδικού και στην επιμελήτρια του χειμένου.

(SIS) είναι η εξασφάλιση της ελεύθερης διακίνησης προσώπων, κεφαλαίων, αγαθών και υπηρεσιών στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε μια κοινωνικο-πολιτική ανάλυση των επιπτώσεων της Συνθήκης Σένγκεν (ΣΣ) στα δικαιώματα και στις ελευθερίες των ευρωπαϊκών πολιτών, μεταναστών και προσφύγων, υπό την επίδραση του επίκαιρου προτάγματος της ασφάλειας (securitization), καθώς και μία αποτίμηση των διαφαινόμενων τάσεων στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε σχέση με το χτίσιμο μιας «Ευρώπης-φρουρίου» ή μιας «Ευρώπης των λαών». Αφού αναλύσουμε τους όρους αυτούς σε σχέση με τη ΣΣ, διερευνούμε τις συνέπειες της εφαρμογής της Συνθήκης στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στη δημοκρατία και στα δικαιώματα σε τοπικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Έτσι, η θεσμική αποτελεσματικότητα υπερεθνικών θεσμών, όπως το Σύστημα Πληροφοριών Σένγκεν, αλλά και η αποτελεσματική λειτουργία τους (implementation) δεν αποτιμώνται μόνον ως προς τους καθαρά τεχνοκρατικούς στόχους αποδοτικότητας (effectiveness) ελέγχου και ασφάλειας, αλλά και ως προς τους ποιοτικούς πολιτικούς στόχους, όπως η δημοκρατία –σε σχέση, δηλαδή, με τη διαφάνεια, λογοδοσία και πρόσβαση στα κέντρα πληροφοριών και λήψης των αποφάσεων– αλλά και τα δικαιώματα, τον σεβασμό, δηλαδή, και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών, σύμφωνα με το κοινοτικό κεκτημένο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹ Η ανάλυσή μας βασίζεται σε πολλαπλές πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές με επίσημα και ανεπίσημα στοιχεία· επισημαίνουμε δε και όλες τις επιφυλάξεις για τα στοιχεία αυτά.²

1. Βλ. U. Sverdrup - St. Kux, «Balancing Effectiveness and Legitimacy in European Integration», *Arena Working Papers* WP97/31, 1997, και C. van Lancker, «Transparency and Accountability of Schengen», στο M. Den Boer (επιμ.), *Schengen's Final Days?*, European Institute of Public Administration, Μάαστριχτ 1998.

2. Η διεθνής και ελληνική βιβλιογραφία στην πλειονότητά της αποτελείται κυρίως από νομικές αναλύσεις. Βλ., για παράδειγμα: H. Meijers κ.ά., *Schengen: Internationalisation of Central Chapters of the Law on Aliens, Refugees, Security and the Police*, Kluwer, Λονδίνο 1991· El. Guild - Jan Niessen, *The Developing Immigration and Asylum Policies of the EU*, Kluwer Law International, Χάγη 1996· Ch. Joubert - H. Bevers, *Schengen Investigated: Comparative Interpretation of the Schengen*, Kluwer Law International, Χάγη 1996· M. Den Boer (επιμ.), *Schengen's Final Days?*, ό.π. Από την ελληνική βιβλιογραφία που, τελευταία, συνεχώς εμπλουτίζεται, βλ. ενδεικτικά: Ν. Κ. Σακελαρίου, *Το Σύστημα Πληροφοριών Schengen*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1995· Α. Κατράκης, *Η Συμφωνία Σένγκεν*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1998· Α. Τσουκαλά, «Η Συνθήκη Σένγκεν: χώρος ελεύθερης κυκλοφορίας ή απειλή για

Πριν από την κρίση στα Βαλκάνια και τη μετακίνηση πληθυσμών κατά τη δεκαετία του 1990 λόγω της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, η Ε.Ε. είχε σοβαρά ενεργοποιηθεί για την ελεύθερη διακίνηση των πολιτών των κρατών-μελών, και η μετανάστευση και το άσυλο θεωρούνταν κυρίως θέματα που αφορούσαν την πολιτική των κρατών-μελών. Όμως, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας εντείνει, από τη μια πλευρά, την κινητικότητα των κεφαλαίων και, από την άλλη, την κινητικότητα των ανθρώπων. Η δημιουργία της ενιαίας αγοράς απαιτεί ελεύθερη ροή κεφαλαίων, εμπορευμάτων, πληροφοριών, αλλά και εργαζομένων. «Η Ε.Ε. και οι εθνικές κυβερνήσεις των κρατών-μελών αγωνίζονται για να συγκεράσουν τις αντιθέσεις μεταξύ των ποικίλων καθεστώτων που αφορούν τη μετανάστευση από τη μία, και των καθεστώτων που αφορούν όλες τις άλλες ροές από την άλλη».³ Έτσι, ενώ η Συνθήκη Σένγκεν αφορά την ελεύθερη διακίνηση στην Ε.Ε., εφαρμόζεται άμεσα ενάντια στη μετανάστευση και στο άσυλο, δύο ζητήματα τα οποία μετατράπηκαν σε σοβαρά προβλήματα για την Ε.Ε. στη δεκαετία του 1990.

Στην παρούσα μελέτη λαμβάνουμε, επίσης, υπόψη μας και την επίδραση των δραματικών γεγονότων της 11/9/2001 στις ΗΠΑ, τα οποία έχουν προσδώσει μια νέα διάσταση στο μεταναστευτικό ζήτημα καθώς, σύμφωνα με τον επακόλουθο πόλεμο στην τρομοκρατία, κάθε πρόσφυγας και κάθε αιτών άσυλο, εκτός από το ότι αντιμετωπίζεται ως βάρος για τις δυτικές οικονομίες, θεωρείται πλέον ότι μπορεί να κρύβει έναν «πιθανό τρομοκράτη» ή εγκληματία. Η επίδραση της 11/9/2001, όπως διαπιστώνουμε, φάνηκε άμεσα με την ενίσχυση του Συστήματος Πληροφοριών Σένγκεν και όλων των υ-

τη δημοκρατία;», *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 1998, σ. 1519-1537· Αν. Μ. Παπαδόπουλος, *Όροι Προστασίας των Προσωπικών Δεδομένων: Το παράδειγμα του συστήματος πληροφοριών Schengen*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1999· Στ. Περάκης, «Ο χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και Δικαιοσύνης στην Ε.Ε.», στο Κ. Στεφάνου - Αρ. Φατούρου - Θ. Χριστοδουλίδη (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, τόμ. Α', Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2001· Ε. Λαμπροπούλου, «Οι συμφωνίες Schengen και η "εσωτερική ασφάλεια"», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τχ. 4, αρ. 1., 2001, σ. 59-64· Γ. Νικολόπουλος, *Κράτος, Ποινική Εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Κριτική, Αθήνα 2002.

3. Σ. Σάσεν, *Χωρίς Έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 162. Επίσης, Μ. Weiner, *The Global Migration Crisis: Challenges to States and to the Human Rights*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1995 και Γ. Χάλαρης, «Μετανάστευση και Παγκοσμιοποίηση», *Ο Πολίτης*, τχ. 46, Ιανουάριος 1998.

πόλοιπων μέτρων προς περαιτέρω ενδυνάμωση και επέκταση των πολιτικών της «Ευρώπης-φρουρίου». Οι πολιτικές αυτές ελέγχου, όπως τεκμηριώνεται παρακάτω, δεν αφορούν πια μόνο την αντιμετώπιση απειλών από τους αλλοδαπούς μη κοινοτικούς μετανάστες, αλλά και οχυρώνουν την Ε.Ε. έναντι εσωτερικών εχθρών όπως, για παράδειγμα, διαδηλωτών ενάντια στις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που δρουν υπέρ των μεταναστών και των πολιτικών ελευθεριών, καθώς θεωρείται ότι αυτές ενδέχεται να υποθάλουν ταραξίες έως και τρομοκράτες.

Αν και τα περισσότερα στοιχεία της μελέτης μας αποδεικνύουν ότι, παρά την κατάργηση των εσωτερικών συνόρων ή και λόγω αυτής, η μέχρι τώρα εφαρμογή της ΣΣ, πολύ πριν αλλά και, ιδιαίτερα, μετά τα τραγικά γεγονότα της 11/9/2001 στις ΗΠΑ, δεν φαίνεται να συμβάλλει σε μια πραγματικά ελεύθερη διακίνηση, αλλά περισσότερο στο κτίσιμο μιας «Ευρώπης-φρουρίου», δεν θεωρούμε την εξέλιξη αυτή παγιωμένη ούτε και νομοτελειακή. Διότι, όπως η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση παραμένει ιστορικά ανοικτή και δεν μπορεί να προβλεφτεί ακριβώς, αφού η όλη διαδικασία αποτελεί ένα μοναδικό και υπό διαπραγμάτευση εγχείρημα με βάση το κοινοτικό κεκτημένο, χωρίς οριστική δεσμευτική και αυτονόητη κατάληξη,⁴ έτσι και δεν αποκλείουμε τη δυνατότητα η ΣΣ να συμβάλει τελικά σε μια ασφαλή χωρίς εγκληματικότητα, αλλά και «συμπεριληπτική» (inclusive) δημοκρατική «Ευρώπη των λαών».

Τι σημαίνουν, όμως, οι έννοιες «Ευρώπη-φρούριο» και «Ευρώπη των λαών» σε σχέση με τη ΣΣ; Θεωρούμε χρήσιμο να προσδιορίσουμε σύντομα το ουσιαστικό και ιδεολογικό περιεχόμενο των συγκρουόμενων αυτών ιδεοτύπων, προκειμένου να προβούμε σε μια σύνθεσή τους στις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις.

Η ρητορική που πλαισιώνει την αναζήτηση για μια «Ευρώπη των λαών» (*People's Europe*) συνοδεύεται με αιτήματα δημοκρατικής εμπάθυνσης και λαϊκής συμμετοχής, διεύρυνσης και περαιτέρω ενίσχυσης των πολιτικών δικαιωμάτων, ιδιαίτερα της υπηκοότητας, και των πολιτικών ελευθεριών. Σημαίνει, επίσης, ενίσχυση του Ευρωκοινοβουλίου και πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης των

4. Γρ. Κανκαλάς, «Προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και τάσεις συγκρότησης του νέου Ευρωπαϊκού Χώρου», στο Ε. Ανδρικοπούλου - Γρ. Κανκαλάς (επιμ.), *Ο Νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 20-21.

μεταναστών με αντιρατσιστικά κοινωνικά μέτρα.⁵ Σε αντίθεση με την «Ευρώπη-φρούριο» που αποκλείει τους αλλοδαπούς και, ιδίως, τους τριτοκοσμικούς μετανάστες και πρόσφυγες από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η «Ευρώπη των λαών» αναφέρεται σε μια «περιεκτική» ή «συμπεριληπτική» Ε.Ε. που εντάσσει και ενσωματώνει τους μετανάστες τους οποίους, ως ενιαία αγορά, χρειάζεται οικονομικά και δημογραφικά.⁶

Η «Ευρώπη-φρούριο» (*Fortress Europe*) είναι μια κεντρική έννοια που δεν αφορά την ευρωπαϊκή στρατιωτική άμυνα, αλλά τη συζήτηση για τις ευθύνες της Ε.Ε. σε θέματα πολιτικής ελέγχου της μετανάστευσης και του ασύλου, καθώς και εκείνη για τις ευκαιρίες ένταξης των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών και των παιδιών τους. Οι προμαχώνες του «φρουρίου» αυτού βασίζονται σε έναν συνδυασμό μιας πολιτικής αυστηρών μεταναστευτικών περιορισμών (με δρακόντειες πολιτικές κλειστών συνόρων, περιορισμού έως κατάργησης του ασύλου, αναγκαστικής επαναπροώθησης, κλπ) και του κοινωνικο-πολιτικού αποκλεισμού των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών και των οικογενειών τους. Έτσι, η έννοια της «Ευρώπης-φρουρίου» συνελάγεται και κοινωνικούς αποκλεισμούς των ήδη νόμιμα εγκατεστημένων μεταναστών με καθεστώς διακρίσεων και περιορισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων που δεν συμβάλλουν στην κοινωνική ενσωμάτωσή τους στις χώρες υποδοχής, με την εφαρμογή πολιτικών υπεράσπισης εθνικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων και τρόπων ζωής οι οποίοι, καθώς υποτίθεται ότι απειλούνται από τη μετανάστευση, πρέπει να προστατευθούν.⁷

5. Βλ. S. Leibfried, «Towards a European Welfare State? On integrating poverty into the European Community», στο C. Jones (επιμ.), *New perspectives on the Welfare State in Europe*, Routledge, Λονδίνο 1993. Επίσης, A. Geddes, *Immigration and European Integration. Towards Fortress Europe?*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2000, σ. 140-142.

6. Έτσι η έννοια «Ευρώπη των Λαών» είναι πολύ ευρύτερη από την «Ευρώπη των Πολιτών» (Ε. Μαριάς, *Για μια Ε.Ε. των Πολιτών και της Αλληλεγγύης*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1997· Α. Rosas - Ε. Antola (επιμ.), *Citizens' Europe: In Search of a New Order*, Sage, Λονδίνο 1995). Συναφής έννοια είναι «μια ένωση όσο γίνεται πιο κοντά στους λαούς της Ευρώπης», όπως διακηρύττει η Συνθήκη της Ρώμης και η Έκθεση Tindemans του 1974 η οποία αναφέρει: «Η Ε.Ε. [...] πρέπει να προστατεύει τα δικαιώματα του ατόμου και να ενδυναμώνει τη δημοκρατία με ένα σύνολο θεσμών, τη νομιμότητα των οποίων θα απονέμει η βούληση των λαών μας», στο D. Dunkerpley κ.ά., *Changing Europe: Identities, Nations and Citizens*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 13.

7. A. Geddes, *ό.π.*, σ. 15.

Στην κοινωνικοπολιτική μας ανάλυση λαμβάνουμε υπόψη τα ποικίλα συμφέροντα, αλλά και τις στρατηγικές των σημαντικών δρώντων στο εθνο-κρατικό και στο κοινοτικό επίπεδο, αλλά και στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, που προωθούν μια αυταρχική εφαρμογή της ΣΣ και την «Ευρώπη-φρούριο» πολύ πριν από την 11η Σεπτεμβρίου 2001.

Συνοπτικά, οι πολιτικές της «Ευρώπης-φρουρίου» προωθούνται από κυβερνήσεις, ιδιωτικές εταιρείες και διαπλεκόμενες ομάδες συμφερόντων, με τη βοήθεια πολιτικά και οικονομικά εξαρτημένων ΜΜΕ. Συγκεκριμένα, οι ενεργοί υποστηρικτές της «Ευρώπης-φρουρίου» σε ευρωπαϊκό-κοινοτικό επίπεδο είναι:

α) νεοφιλελεύθερες κυρίως κυβερνήσεις, οι οποίες πρόβαλαν το πρόταγμα της ασφάλειας ενάντια σε νέους, πραγματικούς ή πλασματικούς, εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς για να αιτιολογήσουν την ιδιωτικοποίηση της εσωτερικής ασφάλειας και τη γενική μείωση του κράτους πρόνοιας.⁸ β) λαϊκιστές πολιτικοί οι οποίοι επιζητούν ψήφους με ξενοφοβικές πολιτικές «μηδενικής μετανάστευσης».⁹ γ) κρατικές υπηρεσίες ασφαλείας αλλά και συντεχνίες του δημοσίου, οι οποίες, μεταψυχροπολεμικά, δεν μπορούν αλλιώς να νομιμοποιήσουν τους προϋπολογισμούς και τη δράση τους. Η παράνομη μετανάστευση ήταν ένα πρόσφορο θέμα που συνδέεται με τα ζητήματα εσωτερικής ασφάλειας μέσα σε μια χωρίς εσωτερικά σύνορα Ε.Ε., όπου η διάκριση εσωτερικών και εξωτερικών συνόρων έγινε θολή. Η δραματοποίηση της μετανάστευσης και η μετατροπή της σε καθαρό θέμα ασφάλειας (securitization of immigration) έχει αρχίσει από το 1975 με τη σύσταση του Trevi Group που αποτελούσαν οι κοινοτικοί υπουργοί Εσωτερικών και αξιωματούχοι ασφαλείας.¹⁰ δ) βιομηχανίες παραγωγής ηλεκτρονικών συστημάτων παρακολούθησης που έχουν πράγματι επενδύσει ισχυρά οικονομικά συμφέροντα στην «Ευρώπη-φρούριο». Πολύ πριν από τα γεγονότα της 11/9/2001, ήδη από την κατάρρευση του

8. B. Buzan, «New patterns of Global Security in the 21st Century», *International Affairs*, τόμ. 67, τχ. 3, 1991, σ. 431-457· B. McSweeney, *Security, Identity and Interests*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1999.

9. Όπως, για παράδειγμα, ο γάλλος υπουργός των Εσωτερικών Ch. Pascus· A. Geddes, *ό.π.*, σ. 26.

10. Στο ίδιο, σ. 27, και J. Huysmans, «Migrants as a Security Problem: Dangers of "Securitizing" Societal Issues», στο R. Miles - D. Threnhardt (επιμ.), *Migration and European Integration*, Pinter, Νέα Υόρκη 1995, σ. 53-72.

σοβιετικού μπλοκ το 1989 και το τέλος της ψυχροπολεμικής περιόδου, αμερικάνικες και βρετανικές, κυρίως, εταιρείες πολεμικής βιομηχανίας και παραγωγής πανοπτικών συστημάτων υψηλής τεχνολογίας αναζητούν, καλλιεργούν και επιβάλλουν με τη βοήθεια και των κυβερνήσεών τους, συνεπικουρούμενες και από ΜΜΕ, νέες αγορές συνήθως στις μεγάλες δυτικές πόλεις και στη φύλαξη των συνόρων προπαγανδίζοντας τις πανοπτικές τεχνολογίες ως πανάκεια σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά προβλήματα, ιδιαίτερα της εγκληματικότητας των επικινδύνων τάξεων αλλά και της μετανάστευσης των ξένων¹¹ και τέλος, ε) ποικίλες ομάδες συμφερόντων με τη βοήθεια διαπλεκομένων ΜΜΕ, τα οποία καλλιεργούν κλίμα γενικής ανασφάλειας, ξενοφοβίας και τρομολαγνείας. Οι ομάδες αυτές, αποτελούμενες από πολλούς διαπλεκόμενους με τον ιδιωτικό τομέα κρατικούς λειτουργούς, π.χ. αστυνομικούς, τελωνειακούς και συνοριοφύλακες, κλπ., οι οποίοι σταδιακά χάνουν τις αρμοδιότητες και τα προνόμια της δουλειάς τους λόγω της παγκοσμιοποίησης και της κατάργησης των εσωτερικών συνόρων, προωθούν την ιδιωτικοποίηση της δημόσιας ασφάλειας αλλά και της φύλαξης των συνόρων με βάση τις πανάκριβες νέες πανοπτικές τεχνολογίες.¹²

Σε αντίθεση με τα ισχυρά οικονομικά και πολιτικά κίνητρα των κυρίαρχων οικονομικο-πολιτικών ελίτ που, στην πλειοψηφία τους, προωθούν ενεργά την «Ευρώπη-φρούριο» μέσω της επέκτασης του Συστήματος Πληροφοριών Σένγκεν, η «Ευρώπη των λαών» προωθείται κυρίως από δραστήριες ανθρωπιστικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο. Βέβαια και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αλλά, περισσότερο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αντίθετα από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, προωθούν όσο μπορούν μια ανοιχτή «Ευρώπη των λαών», όπως και τα κεντροαριστερά κόμματα και συνδικάτα. Ωστόσο, οι πιο δραστήριοι υποστηρικτές που δρουν ως ομάδες πίεσης και ελέγχου των κοινοτικών οργάνων, ασκώντας δριμεία αλλά τεκμηριωμένη κριτική στο

11. P. Gilbert, *Terrorism, Security and Nationality*, Routledge, Λονδίνο 1994· Cl. Norris - G. Armstrong, *The Maximum Surveillance Society*, Berg, Οξφόρδη 1999, σ. 27-32· Chr. May, *The Information Society: A Sceptical View*, Polity Press, Οξφόρδη 2002, σ. 24-28.

12. A. Giddens, *The Nation State and Violence*, Polity Press, Κέιμπριτζ 1985· B. Buzan, ό.π.· Cl. Norris - G. Armstrong, *The Maximum Surveillance Society*, ό.π., σ. 27-32.

σύστημα Σένγκεν και στην «Ευρώπη-φρούριο» είναι πολλές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) υπέρ των μεταναστών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως π.χ. οι: Διεθνής Αμνηστία, Human Rights Watch, State Watch, European Union Migrants Forum (EUMF), Churches' Commission for Migrants in Europe (CCME), European Citizen Action Service (ECAS), Starting Line Group (SLG), UNITED, JUSTICE, κ.ά., που αγωνίζονται γενικά για την επέκταση των δικαιωμάτων των ευρωπαϊών πολιτών και στους εγκατεστημένους μετανάστες, εναντιούμενες στους μηχανισμούς και τις πρακτικές της «Ευρώπης-φρούριου».¹³

2. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ ΣΕΝΓΚΕΝ ΚΑΙ Ο ΦΟΒΟΣ «ΣΕΝΓΚΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ»¹⁴ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

α. Η «κοινοτικοποίηση» της Συνθήκης Σένγκεν ως συμβολή στην ευρωπαϊκή ενοποίηση και η σημασία της ως προς τα ευρωπαϊκά σύνορα

Κατά την εκπόνηση της Συνθήκης του Άμστερνταμ αποφασίστηκε να ενσωματωθεί στην Ε.Ε., από την 1η Μαΐου 1999, το λεγόμενο «κεκτημένο του Σένγκεν», δηλαδή η Συμφωνία του 1985, η Συνθήκη εφαρμογής του 1990 και γενικά όλα τα σχετικά πρωτόκολλα με τη ΣΣ. Η ενσωμάτωση αυτή βασίστηκε στο γεγονός ότι οι στόχοι της ΣΣ βρισκόνταν σε πλήρη αντιστοιχία με τους κύριους στόχους της ενιαίας αγοράς, τη θέσπιση δηλαδή των τεσσάρων ελευθεριών κυκλοφορίας ατόμων, αγαθών, κεφαλαίων και υπηρεσιών, αλλά και με τη διακήρυξη της Συνθήκης του Άμστερνταμ, η οποία αναφέρει ως στόχους τη διατήρηση και ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως περιοχή ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, με την αποτελεσματική αντιμετώπιση του διεθνούς οργανωμένου εγκλήματος με αυστηρά μέτρα ελέγχου τόσο στα εξωτερικά σύνορα όσο και μέσα στον ίδιο τον «χώρο Σένγκεν».¹⁵

13. Βλ. A. Geddes, *ό.π.*, σμμ. 5 και σ. 160-163. Επίσης, JUSTICE (www.justice.org.uk), «The Schengen Information System-A human rights audit», Λονδίνο 2000.

14. Ο όρος «σενγκενοποίηση» χρησιμοποιήθηκε στο αφιέρωμα «Σένγκεν: "ευρωχειροπέδες" στα δικαιώματά μας», *Ελευθεροτυπία*, 3 Απριλίου 1999, σ. 3, που επιμελήθηκε η Ιωάννα Σωτήρχου.

15. Στ. Περάκης, *ό.π.*, σ. 391-392, και Γ. Παπακωνσταντής, *Συμφωνίες Schengen, Γενική Επιθεώρηση, Βασικά Κείμενα*, 1998, σ. 18-26.

Η σπουδαιότητα της «κοινοτικοποίησης» της ΣΣ έγκειται στο ό-τι ισχύουν πλέον, και για αυτή, όλες οι κοινοτικές διαδικασίες και ο έλεγχος από τα ευρωπαϊκά όργανα, επομένως και από το Ευρω-κοινοβούλιο, όπως και το δικαίωμα προσφυγής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και άλλες δυνατότητες επιβολής διαφάνειας και νομιμοποιημένης διαχείρισης του SIS. Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι υπάρχει ή ότι εφαρμόζεται επαρκής δημοκρατικός έλεγχος· μάλι-στα, «εκτιμάται ότι η μερική “κοινοτικοποίηση” της ΣΣ θα συνεπι-φέρει τη διάχυση των δραστηριοτήτων του “χώρου Σένγκεν” μέσα στην πολυπλοκότητα της ευρωπαϊκής/κοινοτικής γραφειοκρατίας, με αποτέλεσμα τη διόγκωση της αδιαφάνειας και των δυσκολιών πρόσβασης στα σχετικά έγγραφα και εργασίες».¹⁶

Παρ’ όλα αυτά, η «κοινοτικοποίηση» της Σένγκεν με την κατάρ-γηση των εσωτερικών διασυνοριακών ελέγχων και την προώθηση των τεσσάρων ελευθεριών διακίνησης προσώπων, αγαθών, κεφα-λαίων και υπηρεσιών επιταχύνει σημαντικά την ευρωπαϊκή ενο-ποίηση. Πράγματι, από την πλευρά αυτή, με την ελεύθερη χωρίς διαβατήρια μετακίνηση, η ΣΣ κρίνεται πολύ θετική για τη δημιουρ-γία μιας Ευρώπης χωρίς εσωτερικά σύνορα και μιας «Ευρώπης των Λαών», καθώς δημιουργεί στους ευρωπαίους πολίτες κοινό αίσθημα επικοινωνίας και συμμετοχής και έναν ισχυρότερο δεσμό με τη γεωγραφική και πολιτική επικράτεια της Ε.Ε.¹⁷

Εξάλλου, η σημασία των Συμφωνιών Σένγκεν σε ό,τι αφορά τα εξωτερικά ευρωπαϊκά σύνορα είναι πολύ μεγάλη, αφού τα όρια και το θέμα της ασφάλειας των συνόρων αυτών αποτελούν μια ι-διαίτερα σημαντική πτυχή της γεωπολιτικής θέσης της Ε.Ε. Πράγ-ματι, η ΣΣ αποτελεί βασικό συντελεστή συγκρότησης του ενωσια-κού χώρου και συντελεί στην οριοθέτηση των εξωτερικών συνό-ρων της Ε.Ε. στο νέο γεωπολιτικό περιβάλλον, μαζί βέβαια με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ η οποία συνέβαλε στην αναγνώριση της έννοιας των «εξωτερικών συνόρων» της Ε.Ε.¹⁸ Η ασφαλής αστυνό-μηση των ευρωπαϊκών συνόρων αποτελεί προϋπόθεση για την ε-

16. Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 128, και T. Mathiesen, *On Globalisation of Control: Towards an Integrated Surveillance System in Europe*, Statewatch Publication, Λονδί-νο 1999, σ. 2.

17. Wiener Antje, «Situating Decisions. The Puzzle of the British “No” to Schen-gen», www.soz.uni-hannover.de/eu/wiener.htm, 1999.

18. Π. Ιωακειμίδης, «Η έκταση και τα σύνορα του Ευρωπαϊκού χώρου», στο Ελ. Ανδρικοπούλου - Γρ. Καυκαλάς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 72-78 και 82-85.

λεύθερη διακίνηση προσώπων στο εσωτερικό της Ένωσης, αρκεί βέβαια να μη παραβιάζει τα ανθρωπίνα δικαιώματα των μη κοινοτικών και τις πολιτικές ελευθερίες των ευρωπαϊκών πολιτών.

Η κατάργηση των εσωτερικών συνόρων καθιστά σημαντική τη συμβολή της ΣΣ και στο ξεπέραςμα του «ταμπού» της εθνικής κυριαρχίας και των εθνικών συνόρων –επομένως, και στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Διότι «η έννοια των συνόρων είναι κυρίως “ψυχολογική έννοια συνείδησης” η οποία αναφέρεται στη δέσμη παραμέτρων που ορίζουν την εθνότητα, την εθνική συνείδηση, την εθνική ταυτότητα και, τελικά, το εθνικό κράτος...».¹⁹ Έτσι, η ΣΣ, με το να επιτρέπει, για παράδειγμα, την καταδίωξη κάποιου δραπέτη ή κάποιου που έχει τελέσει αυτόφωρο έγκλημα στο έδαφος άλλου κράτους-μέλους με κοινά σύνορα (άρθρο 40), καταλύει την εθνική κυριαρχία σύμφωνα με τους υπέρμαχους του έθνους-κράτους, ενώ για τους υπέρμαχους της Ε.Ε., το συγκεκριμένο άρθρο προωθεί τη διασυνοριακή συνεργασία και την εναρμόνιση των ελέγχων, επομένως και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.²⁰

Πέρα από τις όποιες συνταγματικές κυρίως αμφισβητήσεις, είναι πλέον σίγουρο ότι η κοινοτικοποίηση της ΣΣ και η κατάργηση των εσωτερικών συνόρων συντελούν καταλυτικά στην ιστορική μετατροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης «σε ένα εργαστήριο όπου διερευνώνται οι πλευρές και οι δυνατότητες μετάβασης από την εθνοκρατική κυριαρχία σε (μια) *συμπεριληπτική κυριαρχία*» σε μια διαδικασία, δηλαδή, παραίτησης από τα δικαιώματα που είναι σύμφυτα με την (εθνο-κρατική) κυριαρχία και ένταξης «σε μια διαδικασία παράλληλη με την ενίσχυση των δυνατοτήτων παρέμβασης στις πολιτικές εξελίξεις μέσα από μια διεθνική συνεργασία».²¹

β. Η ζώνη Σένγκεν ως εργαστήριο συγκρότησης ενός ευρωπαϊκού χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης

Η ΣΣ μπορεί αντικειμενικά να συμβάλει στη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού πολιτικού χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύ-

19. Στο ίδιο, σ. 79.

20. Στ. Περάκης, *ό.π.*, σ. 394, και Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 135. Για τα θέματα «κυριαρχίας» βλ., ενδεικτικά, Μ. Williams, «Rethinking Sovereignty», στο E. Kofman - G. Youngs (επιμ.), *Globalization: Theory and Practice*, Pinter, Νέα Υόρκη 1996· David Smith κ.ά. (επιμ.), *States and Sovereignty in the Global Economy*, Routledge, Λονδίνο 1999, και Σ. Σάσεν, *ό.π.*

21. Ουλ. Μπεκ, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*., Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 268.

νης. Το σοβαρό πρόβλημα εφαρμογής της, όμως, είναι πώς θα εξισορροπηθούν στην πράξη οι αντικρουόμενες αυτές αρχές, ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα της 11/9/2001 και του καθολικού πια προτάγματος της ασφάλειας και στην Ε.Ε.

Στην ευρωπαϊκή Σύνοδο Κορυφής του Tampere, τον Οκτώβριο του 1999, συγκεκριμενοποιήθηκαν οι γενικές και αφηρημένες διατάξεις της Συνθήκης του Άμστερνταμ (Μάιος 1999) για τη δημιουργία της Ε.Ε. ως χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης με βάση τις ακόλουθες δημοκρατικές αρχές: α) την ιδέα της ελευθερίας, τα δικαιώματα του ανθρώπου, τους δημοκρατικούς θεσμούς και το κράτος δικαίου· β) τη διασφάλιση της ελεύθερης κυκλοφορίας στην Ε.Ε. υπό συνθήκες ασφάλειας και δικαιοσύνης· και γ) την άδεια εισόδου στην Ε.Ε. ατόμων που δεν απολαμβάνουν ελευθερίας σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές παραδόσεις. Επίσημος, δηλαδή, στόχος είναι μια ανοικτή και ασφαλής Ε.Ε., η οποία θα σέβεται τη Συνθήκη της Γενεύης για τους πρόσφυγες του 1951, και θα είναι ικανή να ανταποκρίνεται στις ανθρωπιστικές ανάγκες με πνεύμα αλληλεγγύης. Για την υλοποίηση του στόχου αυτού, η Σύνοδος Κορυφής του Tampere ζήτησε την ανάπτυξη κοινών πολιτικών για το άσυλο, τη μετανάστευση, την ένταξη στις εθνικές κοινωνίες των νόμιμα εγκατεστημένων στην Ε.Ε., τον έλεγχο των εξωτερικών συνόρων, καθώς και την καταπολέμηση του διεθνούς οργανωμένου εγκλήματος με τη συνεργασία και άλλων χωρών και οργανισμών, όπως του Συμβουλίου της Ευρώπης, του ΟΑΣΕ και του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Επίσης, στο Tampere προωθήθηκε η δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου δικαιοσύνης με εύκολη πρόσβαση σε δικαστήρια και αρχές οποιουδήποτε κράτους-μέλους, και υπογραμμίστηκε η σημασία της διαφάνειας και του δημοκρατικού ελέγχου στη λειτουργία του «χώρου» αυτού.²² Προωθήθηκε επίσης η δημιουργία της Eurojust, της ευρωπαϊκής, δηλαδή, Μονάδας Δικαστικής Συνεργασίας, αλλά και η αστυνομική και δικαστική συνεργασία, με την ενίσχυση της ευρω-αστυνομίας (Europol), η οποία όμως, μέχρι τώρα, δεν ελέγχεται από κοινοτικά όργανα αλλά μόνον από το διοικητικό της συμβούλιο.²³

22. Στ. Περάκης, ό.π., σ. 368-369· Δ.Ι. Παπαγιάννης, *Ο Ευρωπαϊκός Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2001, σ. 279-280, και Π. Ιωακείμης, ό.π., σ. 91-119.

23. Βλ., Ambrose Evans-Pritchard, «Europol: Ο ανέλεγκτος παράδεισος», *Τα Νέα*, 13.10.2001.

Ωστόσο, τα παραπάνω θετικά αποτελέσματα του Tampere, κάτω από το κλίμα των γεγονότων της 11/9/2001, συμπληρώθηκαν αρνητικά με σοβαρές ρυθμίσεις που συμφωνήθηκαν από τους υπουργούς Δικαιοσύνης στα τέλη Σεπτεμβρίου 2001, όπως: η κατάργηση της απαγόρευσης έκδοσης ημεδαπού σε άλλη χώρα για αδικήματα που τέλεσε εκεί, κλπ.²⁴ Οι πρόσφατες συμφωνίες μεταξύ ΗΠΑ και Ε.Ε. για την πάταξη της διεθνούς τρομοκρατίας επιδεινώνουν ακόμη περισσότερο τα δικαιώματα των ξένων, αλλά και των ευρωπαϊκών πολιτών, αφού δεν έχει προηγηθεί κανένας κοινοβουλευτικός έλεγχος και δεν έχει εξασφαλιστεί η λειτουργία κανόνων που να ρυθμίζουν την προστασία των προσωπικών δεδομένων και των επικοινωνιών από τις αμερικάνικες υπηρεσίες πληροφοριών.²⁵

Το ζήτημα, λοιπόν, που τίθεται είναι κατά πόσον η θετική «κοινοτικοποίηση» της ΣΣ θα συνοδευτεί και από ουσιαστικό δημοκρατικό έλεγχο, ώστε να αποτραπεί μια αρνητική «σενγκενοποίηση» της Ε.Ε., με την έννοια της μετατροπής της Ε.Ε. σε μια αυταρχική «Ευρώπη-φρούριο».

3. ΤΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΗΣ ΣΣ

α. Η μεταψυχροπολεμική κυριαρχία του προτάγματος της ασφάλειας

Κατά την τρέχουσα μεταψυχροπολεμική περίοδο και πολύ πριν από τα γεγονότα της 11/9/2001, η έννοια της ασφάλειας διευρύνεται ώστε να συμπεριλάβει, εκτός από καθαρά στρατιωτικές πλευρές, και οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες, έτσι ώστε να αποτελεί πλέον το δεσπόζον θέμα στην ατζέντα των κυβερνήσεων και διεθνών οργανισμών στον νέο αιώνα.²⁶

24. Επίσης, μεταξύ άλλων, διαγράφεται το διπλό αξιόποινο και καταρτίζεται λίστα εξαιρέσεων για αδικήματα για τα οποία μια χώρα δεν επιτρέπει την έκδοση. Στην Ελλάδα, συμπεριλαμβάνονται αδικήματα που έχουν σχέση με λαϊκές κινητοποιήσεις. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 30.9.2001.

25. Βλ., τα στοιχεία που παραθέτει ο Jeel Van Buuren στο *Le Monde Diplomatique* «Τα πλοκάμια του συστήματος της Συνθήκης Σένγκεν», όπως αναδημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στην *Κυρ. Ελευθεροτυπία*, 6.4.2003, σ. 40-41.

26. Β. Buzan, ό.π.· R.B. Walker, «Security, Sovereignty and the Challenge to World Politics», *Alternatives*, τόμ. 15, 1990, σ. 3-27, και St. Guerra, «International Migration in the Mediterranean», εισήγηση στο συνέδριο «Non-military Aspects of Security in Southern Europe», Σαντορίνη 19-21 Σεπτεμβρίου 1997.

Η λογική του «προτάγματος της ασφάλειας» κυριαρχεί και επηρεάζει και την όλη δομή, λειτουργία και πολιτική του συστήματος Σένγκεν με πολύ αρνητικές συνέπειες για τις πολιτικές ελευθερίες και τα δικαιώματα στην Ε.Ε. Διότι, σύμφωνα με τη λογική αυτή δεν υπάρχει πρόβλημα εξισορρόπησης του τρίπτυχου «ελευθερία, ασφάλεια και δικαιοσύνη», καθώς στην πράξη η προτεραιότητα τίθεται μονομερώς στα ζητήματα ασφάλειας. Συνεπώς, είναι φυσικό να προβάλλεται η διεθνής μετανάστευση ως βασική απειλή και πρωταρχικό ζήτημα ασφάλειας για την ευημερία των ευρωπαϊκών χωρών. Επίσης, με βάση την προτεραιότητα της ασφάλειας από κάθε είδους συγκεκριμένες αλλά και αόριστες απειλές προβάλλεται ως απόλυτη αναγκαιότητα η οικοδόμηση μιας Ε.Ε. υψίστης ασφαλείας, δηλαδή μιας «Ευρώπης-φρουρίου», η οποία όπως και στις ΗΠΑ μετά την 11/9/2001, θα νομιμοποιεί τη θυσία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών.²⁷

Αδιαμφισβήτητη, η συμβολή της ΣΣ στην ασφάλεια των εξωτερικών συνόρων της Ε.Ε. ως αναγκαία προϋπόθεση της ελεύθερης διακίνησης μέσα στην Ε.Ε. είναι καθοριστική. Με βάση, όμως, το πρόταγμα της ασφάλειας επαναπροσδιορίζονται, πέρα από τις επιμέρους εθνοκρατικές αξιολογήσεις, οι εξωτερικοί και εσωτερικοί κίνδυνοι και οι εχθροί της Ε.Ε. και τα αποτελέσματα αυτού του επαναπροσδιορισμού είναι ιδιαίτερα αντιφατικά. Έτσι, σε ό,τι αφορά την ασφάλεια των συνόρων, η προτεραιότητα δίδεται στον αποκλεισμό των μη κοινοτικών αλλοδαπών και, κυρίως, των μεταναστών και προσφύγων από τον Τρίτο Κόσμο. Η μετανάστευση και, ιδιαίτερα, η «λαθρομετανάστευση» δεν αντιμετωπίζονται ως σύνθετο κοινωνικό πρόβλημα, αλλά πρώτιστα ως μονοδιάστατο πρόβλημα ασφάλειας, εξολοκλήρου συνδεδεμένες με το οργανωμένο έγκλημα παράνομης διακίνησης προσώπων, ναρκωτικών, όπλων, πορνείας, κλπ. Ιδιαίτερα μετά τα τραγικά γεγονότα της 11/9/2001, το SIS χρησιμοποιείται όχι ως μηχανισμός για την ελεύθερη διακίνηση, αλλά ως ο κύριος αντιτρομοκρατικός μηχανισμός ασφαλείας της Ε.Ε. Επιπλέον, η ΣΣ αλλά και η διασυνοριακή συνεργασία της Europol με τις εθνικές αστυνομίες κατασκευάζουν

27. St. Guerra, ό.π., σ. 7, και J. Huysmans, «Migrants as a Security Problem: Dangers of "Securitizing" Societal Issues», στο R. Miles - D. Threnhardt (επιμ.), *Migration and European Integration*, Pinter, 1995, σ. 53-72· S. Peers, «Human Rights and the Third Pillar», στο Ph. Alston (επιμ.), *The EU and the Human Rights*, Oxford Univ. Press, 1999.

νέα σύνορα, νέους αποκλεισμούς, νέους εξωτερικούς εχθρούς, όπως ο ισλαμικός φονταμενταλισμός, καθώς επίσης και νέους εσωτερικούς εχθρούς, όπως την ίδια την κοινωνία των ευρωπαϊών πολιτών που αντιτίθεται στην παγκοσμιοποίηση, η οποία, όπως αναφέρουμε και παρακάτω, υπό την επίδραση των κινητοποιήσεων στο Γκέτεμποργκ και στη Γένοβα, αντιμετωπίζεται πλέον ως απειλή για την ευρωπαϊκή εσωτερική «ασφάλεια».²⁸

β. Το Σύστημα Πληροφοριών Σένγκεν και ο φόβος πανοπτικής χρήσης του

Το SIS αποτελεί το βασικό ηλεκτρονικό δίκτυο συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών για την καταπολέμηση της εγκληματικότητας σε ευρωπαϊκή κλίμακα και μπορεί να συμβάλει στην προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας των κρατών-μελών της Ε.Ε. Αποτελείται από έναν κεντρικό υπολογιστή (central SIS) στο Στρασβούργο και ένα δίκτυο εθνικών παραρτημάτων (national SIS) που συναπαρτίζουν μια τράπεζα δεδομένων, καταχωρίσεων, δηλαδή, για πρόσωπα και αντικείμενα. Το κεντρικό σύστημα SIS συμπληρώνεται από ένα δίκτυο γραφείων (SIRENE) στα κράτη-μέλη που είναι επιφορτισμένα με την παροχή συμπληρωματικών πληροφοριών στα σημεία εθνικών εισόδων, όπως επίσης και από το σύστημα VISION, για την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με τη χορήγηση θεωρήσεων σε υπηκόους τρίτων χωρών στις οποίες τα κράτη Σένγκεν έχουν επιβάλλει το καθεστώς διαβουλεύσεων.²⁹ Το SIS, η λειτουργία του οποίου ρυθμίζεται από τα άρθρα 92-101 της Συνθήκης Σένγκεν, προβλέπει καταχωρίσεις: α) για καταζητούμενα πρόσωπα ύστερα από αίτηση δικαστικής αρχής, τα οποία συλλαμβάνονται μόνο εάν αυτό προβλέπεται από τη νομοθεσία του κράτους που δέχεται την αίτηση· β) για αλλοδαπά άτομα για τα οποία υπάρχει απαγόρευση εισόδου με δικαστική απόφαση· γ) για εξαφανισμένα και αναζητούμενα πρόσωπα· δ) για πρόσωπα που εμπλέκονται σε ποινικές υποθέσεις και κλητεύονται ως μάρτυρες ή ως κατηγορούμενοι· και τέλος, ε) για παρακολουθούμενα άτομα με βάση το περιβόητο άρθρο 99, που έχει προκαλέσει έντονες αντιδράσεις διότι θεσμοθετεί τη διακριτική παρακολούθηση με βάση υπόνοιες και μόνο. Πράγματι, το επίμαχο αυτό άρθρο 99 (παράγρα-

28. Βλ., Van Buuren, ό.π.

29. Γ. Παπακωνσταντής, ό.π., σ. 47-57· Α. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 38-61 και Στ. Περάκης, ό.π., σ. 396-397.

φοι 2 α, β, και 5) της ΣΣ, επιτρέπει την καταχώριση προσωπικών δεδομένων «για την καταστολή αξιόποινων πράξεων και την αποτροπή απειλών κατά της δημόσιας ασφαλείας» όταν υπάρχουν «συγκεκριμένες και αποχρώσεως ενδείξεις ότι το εν λόγω πρόσωπο προβαίνει σε προπαρασκευαστικές ενέργειες» ή θεωρείται «βίαιο» ή «από τη συνολική εκτίμηση του συγκεκριμένου προσώπου καθίσταται σφόδρα πιθανή η εκ μέρους του τέλεση ιδιαίτερος σοβαρών αξιόποινων πράξεων» στο μέλλον. Με τον τρόπο αυτόν επιβάλλει μια κοινή προληπτική πολιτική εσωτερικής ασφάλειας, υιοθετώντας ένα ποινικό δίκαιο της εγκληματικής πρόθεσης με βάση ενδείξεις και υποψίες, αντικαθιστώντας το τεκμήριο της αθωότητας με αυτό της ενοχής και απαγορεύοντας τη διακίνηση των υπόπτων αυτών σε ολόκληρη την Ε.Ε.³⁰ Η συλλογή και επεξεργασία πληροφοριών μέσω του κεντρικού ηλεκτρονικού συστήματος στο Στρασβούργο και των εθνικών δικτύων SIS με τη χρήση των νέων τεχνολογιών και με την κάλυψη των παραπάνω άρθρων και χωρίς ουσιαστικό έλεγχο προκαλεί βάσιμους φόβους προληπτικής πανοπτικής παρακολούθησης.

Υπό την επίδραση της 11/9/2001 αλλά και των αναγκών της πρόσφατης διεύρυνσης, η Ε.Ε. δημιουργεί μια δεύτερη γενιά του συστήματος SIS, δηλαδή το SIS II η αρχική λειτουργία του οποίου έχει ήδη προαναγγελθεί από τον Αύγουστο του 2001. Το σύστημα SIS II, στο οποίο θα έχουν πρόσβαση η Europol και η Eurojust, θα περιέχει φωτογραφίες, δακτυλικά αποτυπώματα και βιομετρικά προσωπικά στοιχεία, ακόμη και DNA, και θα παρέχει τη δυνατότητα ηλεκτρονικής μεταβίβασής τους.³¹ Σύμφωνα με πηγές του Statewatch, η Ε.Ε. παράλληλα με το SIS II δημιουργεί επίσης: α) μια τράπεζα πληροφοριών για όλους τους «αλλοδαπούς», ώστε να μπορεί να εντοπίζει τους μη κοινοτικούς πολίτες (τρίτων χωρών) που έχουν παραβιάσει τον χρόνο παραμονής τους και δεν έχουν αναχωρήσει· β) μια τράπεζα πληροφοριών με στοιχεία «υπόπτων βίαιων διαδηλωτών», ώστε να τους εμποδίζει να μεταβαίνουν σε προ-

30. Βλ. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 122-143· Ν. Sitaropoulos, «The new legal framework of alien immigration in Greece: A draconian contribution to Europe's unification», *Immigration & Nationality Law and Practice*, τόμ. 6, τχ. 3, 1992.

31. Βλ., Ευρωπαϊκό Συμβούλιο «New Functions of the SIS II», έγγραφο αρ. 6164/5/01 Rev 5, Limite, Βρυξέλλες 6 Νοεμβρίου 2001. Επίσης «New SIS Network», *Statewatch Bulletin*, τόμ. 9, αρ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1999, και Statewatch report 5968/02, 5. 2002.

γραμματισμένη διαδήλωση σε κάποια χώρα· και γ) μια τράπεζα πληροφοριών για τρομοκράτες στην οποία η πρόσβαση είναι πολύ περιορισμένη.

Οι εκπληκτικές πανοπτικές δυνατότητες του ηλεκτρονικού αυτού συστήματος πληροφοριών δημιουργούν συνειρμούς μετατροπής του σε έναν ευρωπαϊκό «Μεγάλο Αδελφό» για τους πολίτες του χώρου Σένγκεν, σε «αντικαταστάτη» του «Σιδηρού Παραπετάσματος» για τους πολίτες των χωρών του πρώην σοβιετικού μπλοκ που δεν εντάσσονται στην Ε.Ε. και, τέλος, σε ηλεκτρονικό εγκέφαλο της «Ευρώπης-φρουρίου» για την απόκρουση των τριτοκοσμικών μεταναστών και προσφύγων.³²

γ. Ο δρακόντειος αντι-μεταναστευτικός μηχανισμός και η δραστική μείωση του ασύλου

Από την ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων έχουμε διαπιστώσει ότι η μέχρι τώρα εφαρμογή της ΣΣ έχει επικεντρωθεί πρώτιστα και κύρια στο να αποτρέψει τη μετανάστευση προς την Ε.Ε. και ελάχιστα στην λάταξη της οργανωμένης εγκληματικότητας.³³ Τη διαπίστωσή μας αυτή ενισχύουν και τα ακόλουθα πρόσθετα στοιχεία:

α) *Πολιτικές αποκέντρωσης –και όχι αποδόμησης– του «Ευρω-φρουρίου».* Η ΣΣ ως δρακόντειος αντι-μεταναστευτικός μηχανισμός δεν εξαντλείται στα εξωτερικά ευρωπαϊκά σύνορα, αλλά επεκτείνεται και στις χώρες εξαγωγής μεταναστών, όχι τόσο με αναπτυξιακά μέτρα, όσο με μια πολιτική αποκέντρωσης του «Ευρω-φρουρίου». Η πολιτική αυτή είχε αρχικά προταθεί από την αυστριακή προεδρία το 1998 και υποστηρίχθηκε, ακολούθως, από τη γερμανική προεδρία, η οποία πρότεινε το ακόλουθο μοντέλο ομόκεντρων κύκλων αντι-μεταναστευτικής πολιτικής για την αντικατάσταση ή αποκέντρωση του «Ευρω-φρουρίου». (Βλ. Σχήμα 1).

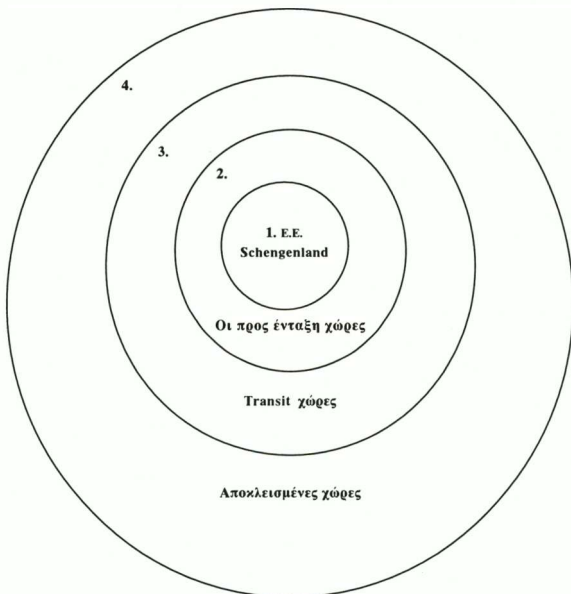
Η λογική αυτή της αποκέντρωσης αποσκοπεί στην ενίσχυση και μέγιστη αποτελεσματικότητα του «Ευρω-φρουρίου» και όχι, φυσικά, στην αποδόμηση του. Ο στόχος, δηλαδή, είναι να μειωθούν οι παράγοντες πίεσης για την εισαγωγή μεταναστών, με τη σύνδεση οιασδήποτε αναπτυξιακής βοήθειας προς τις χώρες του Τρίτου

32. Βλ. A. Geddes, *ό.π.*, και Van Buuren, *ό.π.*

33. Βλ. M. Samatas, «Greece in the “Schengenland”: Blessing or anathema for citizens and strangers rights?», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Ιαν.-Μάρτιος 2003, σ. 141-156.

ΣΧΗΜΑ 1

Η αποκέντρωση του «Ευρω-φρουρίου»
 Μοντέλο ομόκεντρων κύκλων ευρωπαϊκής μεταναστευτικής
 πολιτικής σε αντικατάσταση της «Ευρώπης-φρουρίου»

Στο Σχήμα 1 απεικονίζεται η διαφαινόμενη ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική και η πολιτική ασύλου με βάση τη Στρατηγική Πρόταση (Strategy Paper) της αυστριακής Προεδρίας (9809/98). Οι ομόκεντροι κύκλοι απεικονίζουν τις αποκεντρικές πολιτικές ελέγχου της μετανάστευσης που κινούνται έξω από τον πυρήνα των κρατών-μελών της Ε.Ε. προς την περιφέρεια γειτονικών και άλλων χωρών εξαγωγής μεταναστών, καθώς και προς μη κρατικές υπηρεσίες, όπως αεροπορικές εταιρείες οι οποίες αναλαμβάνουν αυξημένες αρμοδιότητες ελέγχου των υποψηφίων επιβατών τους.

Πηγή: *Stawatch*, DB2 Web2.10, 1999, και A. Geddes, 2000, σ. 106-107.

Κόσμου με τη συνεργασία των χωρών αυτών ως προς τους μετανάστες και πρόσφυγες που εξάγουν. Η πολιτική αυτή είναι διπλωματική (crosspillar), βασίζεται, δηλαδή, όχι μόνο στον πρώτο και στον τρίτο πυλώνα –την αστυνομική και δικαστική συνεργασία, που είναι κυρίως η Συνθήκη Σένγκεν–, αλλά και στην πολιτική και διπλωματική πίεση (2ος πυλώνας), όπως και στην οικονομική και ανθρωπιστική βοήθεια που χρησιμεύουν ως μοχλοί διαπραγμάτευσης. Περιλαμβάνει δε εκστρατείες ενημέρωσης των μεταναστών στις χώρες τους, δημιουργία αποτελεσματικών τραπεζών δακτυλοσκόπησης τύπου EURODAC στις χώρες του Τρίτου Κόσμου για την εξακρίβωση της ταυτότητας άσχετα από τη συχνή αλλαγή κατοικίας, και αυστηρότατους ελέγχους κατά την επιβίβαση σε αεροσκάφη με προορισμό την Ε.Ε.

Αποδεικνύεται, έτσι, ότι και αυτή η αντι-μεταναστευτική στρα-

ΣΧΗΜΑ 1 (συνέχεια)

Επεξήγηση Μοντέλου Ομόκεντρων Κύκλων

1. Στον πρώτο ή κεντρικό εσωτερικό κύκλο ελέγχου ανήκει η Ε.Ε. και ο πυρήνας της ζώνης Σένγκεν, με δρακόντειους ελέγχους στα εξωτερικά κυρίως σύνορα, αλλά και με μέτρα εσωτερικής ασφάλειας.

2. Στον δεύτερο εσωτερικό ομόκεντρο κύκλο ελέγχου ανήκουν όλα τα γειτονικά με την Ε.Ε. κράτη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, με βάση τα υπό ένταξη κράτη που είναι στη διαδικασία σύγκλισης με τον πρώτο κύκλο, καθώς και οι νότιες ευρω-μεσογειακές χώρες. Στον κύκλο αυτό, που φαίνεται να επικεντρώνεται η εξαγωγή των περιοριστικών ελέγχων, η πιο προβληματική χώρα θεωρείται η Αλβανία με γειτονικά διαμετακομιστικά κράτη-μέλη της Ε.Ε. την Ελλάδα και την Ιταλία.

3. Στον τρίτο κύκλο ελέγχου ανήκουν διαμετακομιστικές (transit) χώρες με ενδιάμεσο προστατευτικό ρόλο (buffer states), όπως η Τουρκία και η Βόρειος Αφρική, και πρώην σοβιετικές χώρες· οι πλέον προβληματικές θεωρούνται κυρίως το Μαρόκο ως προς τη γειτονική του Ισπανία, αλλά και η Αλγερία ως προς τη Γαλλία. Οι χώρες αυτές θα «ενθαρρύνονται» να ελέγξουν τα παράνομα κυκλώματα εξαγωγής μεταναστών (trafficking) και να εγκαταστήσουν ένα «προσωρινό σύστημα προστασίας» για τους πρόσφυγες.

4. Στον τέταρτο κύκλο ελέγχου ανήκουν οι αποκλεισμένοι από την Ε.Ε., δηλαδή η Μέση και η Άπω Ανατολή καθώς και η Κίνα, και τα αφρικανικά κράτη. Κεντρική εξαγωγική χώρα μεταναστών είναι το Ιράκ, αλλά και οι γειτονικές του χώρες Ιράν, Πακιστάν, Αφγανιστάν, το Μπαγκλαντές και η Σρι Λάνκα· από τη μαύρη Αφρική, η Σομαλία με τη γειτονική της Κένυα. Αν και στον εξωτερικό αυτό κύκλο η πολιτική ελέγχου στοχεύει στην εξάλειψη των πρωταρχικών αιτίων της εξαγωγής μεταναστών, λόγω του υπερβολικά υψηλού οικονομικο-πολιτικού της κόστους, αυτή παραμένει στο επίπεδο των αδίστακτων υποσχέσεων ενώ, στην πράξη, λειτουργούν μόνον περιοριστικά μέτρα.

τηγική αποκέντρωσης αντιλαμβάνεται το ζήτημα της μετανάστευσης κυρίως ως μονοδιάστατο πρόβλημα ασφάλειας και δίνει έμφαση στην κατασταλτική αποκέντρωση του «Ευρω-φρουρίου» και όχι στη μακροπρόθεσμη εξάλειψη των αιτιών της μετανάστευσης από τον Τρίτο Κόσμο προς την Ε.Ε. με μέτρα οικονομικής ανάπτυξης των χωρών προέλευσης. Μάλιστα, η αντιμεταναστευτική αυτή πολιτική οργανώνεται χωρίς να έχει αποδειχτεί ότι η Ε.Ε. δεν χρειάζεται άλλους μετανάστες με δεδομένο και το δημογραφικό της πρόβλημα.³⁴

β) *Η ιδιωτικοποίηση και η αποκέντρωση της ασφάλειας των ευρωπαϊκών συνόρων.* Ο συνοριακός έλεγχος εισόδου στην Ε.Ε. δεν γίνεται πια κατά την άφιξη στο ευρωπαϊκό αεροδρόμιο προορισμού αλλά κατά την επιβίβαση στα αεροδρόμια αναχώρησης. Οι αεροπορικές εταιρίες υποχρεούνται να έχουν ειδικό ιδιωτικό προσωπικό ελέγχου και ασφαλείας (Airline Liaison Officers) το οποίο, σε συνεργασία με τα τοπικά προξενεία και πρεσβείες, εξετάζει τα ταξιδιωτικά έγγραφα όλων των μη κοινοτικών επιβατών και επιτρέπει την επιβίβαση μόνον εάν έχει εκδοθεί βίζα Σένγκεν. Οι έλεγχοι αυτοί, που επεκτείνονται σε όλα τα μέσα διασυνοριακής μεταφοράς –πλοία, τραίνα και λεωφορεία–, έχουν ως παρενέργεια τη λειτουργία, σε αρκετά προξενεία, μιας βιομηχανίας παράνομης έκδοσης ευρω-βίζας και διακίνησης πλαστών εγγράφων, χωρίς να περιορίζουν ουσιαστικά ούτε την παράνομη μεταφορά μεταναστών και προσφύγων (trafficking), ούτε τη δράση κυκλωμάτων πορνείας.³⁵

γ) *Η θεσμοθέτηση ειδικής αεροπορικής θέσης απέλασης (deportation class).* Η θέση αυτή, που προορίζεται κυρίως για μετανάστες από τον Τρίτο Κόσμο έχει προκαλέσει πολλές αντιδράσεις ανθρωπιστικών και αντιρατσιστικών οργανώσεων, κυρίως στη Γερμανία και στις Κάτω Χώρες. Με βάση το άρθρο 26 της ΣΣ, που προβλέπει ότι, προκειμένου οι αλλοδαποί ταξιδιώτες να εισέλθουν στη ζώνη Σένγκεν, ο μεταφορέας υποχρεούται να εξακριβώσει ότι

34. M. Baldwin-Edwards - M. Schain (επιμ.), *The Politics of Immigration in Western Europe*, Frank Cass, Λονδίνο 1994· Ηλ. Ιωακείμογλου, «Η Ευρώπη χρειάζεται τους μετανάστες», *Η Εποχή*, 15.7.2001 και A. Geddes, *ό.π.*

35. Οι αιτήσεις που δέχονται τα ελληνικά προξενεία στις βαλκανικές χώρες από γραφεία και «ροζ» κυκλώματα είναι χιλιάδες. Έχουν υπάρξει ακόμη και διαρρήξεις προξενικών γραφείων που συνοδεύτηκαν από κλοπές εγγράφων σχετικών με ευρωβίζες. *Τα Νέα*, 23.10.1998.

είναι κάτοχοι των απαραίτητων εγγράφων, αλλά και το άρθρο 27, που υποχρεώνει την επιβολή κυρώσεων σε βάρος μεταφορέων που παραβιάζουν την ισχύουσα νομοθεσία για την είσοδο και διαμονή αλλοδαπών, οι αεροπορικές εταιρίες οι οποίες μεταφέρουν τυχόν «ανεπιθύμητους» αλλοδαπούς υποχρεούνται, με την απειλή επιβολής υψηλών προστίμων,³⁶ να τους επιστρέψουν στο αεροδρόμιο προέλευσης ή σε «ασφαλείς τρίτες χώρες», ακόμη και με τη βία, πράγμα που έχει προκαλέσει και θανάτους.³⁷ Σε πολλές δε περιπτώσεις, μέσω αλυσιδωτών και βίαιων απελάσεων, πολλοί άνθρωποι, στους οποίους η Ε.Ε. αρνείται άσυλο, καταλήγουν πίσω στις πατρίδες τους όπου υφίστανται ποικίλες διώξεις.

Σε αυτές τις διαδικασίες ελέγχου και ταυτοποίησης στα σημεία προέλευσης και αναχώρησης, προστίθενται και οι έλεγχοι σε μη κοινοτικούς αλλοδαπούς στα σημεία άφιξης, συχνά επιλεκτικοί, με βάση «εξωτερικές ενδείξεις», όπως την εμφάνιση ή το χρώμα του δέρματος: το αποτέλεσμα είναι αυτοί οι ρατσιστικοί έλεγχοι (spot checks/face controls) να πλήττουν κυρίως τους asiáτες και αφρικανούς επιβάτες. Στις περιπτώσεις αυτές, βέβαια, σημαντικό ρόλο για την είσοδο στη ζώνη Σένγκεν, εκτός από τη φυλετική και την όλη κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, εκτός ακόμη και από την εξωτερική εμφάνιση, παίζουν οι διασυνδέσεις των αλλοδαπών με ευρωπαίους πολίτες. Με βάση τα παραπάνω, η αντιμεταναστευτική πολιτική της ΣΣ εντείνει τις διακρίσεις κυρίως σε βάρος πολιτών από τον Τρίτο Κόσμο, και υποδαυλίζει την ξενοφοβία και τον ρατσισμό στην Ε.Ε.³⁸

Επιπλέον, οι αεροπορικές εταιρίες θα παρακολουθούν πια και

36. Για παράδειγμα, η British Airways τιμωρήθηκε το 1998 με πρόστιμο 4,5 εκατομμυρίων στερλινών. (*Ελευθεροτυπία*, 14.1.2001).

37. Σύμφωνα με καταγγελίες η Lufthansa ευθύνεται για 32.922 απελάσεις μόνο το 1998, αρκετές από τις οποίες ήταν βίαιες. Για τις καταγγελίες αυτές, και για την καμπάνια «Κανένας άνθρωπος δεν είναι λαθραίος», βλ. www.deportation-class.com και www.deportation-alliance.com, στο www.iospress.gr (*Ελευθεροτυπία*, 14.1.2001). Επίσης, βλ. τη λίστα θανάτων της «Ευρώπης-φρουρίου» της UNITED στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.united.non-profit.nl/pdfs/listofdeaths.

38. Βλ. P. Gordon, *Policing Immigration: Britain's Internal Controls*, Pluto Press, Λονδίνο 1989, σ. 26· G. Katrougalos, «The Rights of Foreigners and Immigrants in Europe: Recent Trends», *Web Journal of Current Legal Issues*, τχ. 5, 1995· M. Spencer, *States of Injustice: A Guide of Human Rights and Civil Liberties in the EU*, Pluto Press, Λονδίνο 1995, και Z. Παπαδημητρίου, *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, καθώς και σχετικό ρεπορτάζ στο *Athens News*, 6.8.2000, σ. Α3.

τους ευρωπαίους πολίτες που τις χρησιμοποιούν, ιδιαίτερα όσους επιλέγουν υπερατλαντικές πτήσεις. Πράγματι, μετά την πρόσφατη συμφωνία ΗΠΑ και Ε.Ε., το σύστημα AMADEUS, το κεντρικό δηλαδή σύστημα κράτησης θέσεων σε ευρωπαϊκές αεροπορικές εταιρείες, θα παρέχει τα στοιχεία επιβατών (διευθύνσεις, τηλέφωνα, e-mail, στοιχεία πιστωτικών καρτών, κλπ.) στις αμερικάνικες αρχές, στοιχεία που αυτές μπορούν να διατηρήσουν ακόμη και για μια επταετία, αντίθετα με τους κοινοτικούς νόμους.³⁹

δ) *Η δραστική μείωση του ασύλου*. Πριν από την εφαρμογή της ΣΣ, η πλειοψηφία των αιτούντων άσυλο, αν και στερούνταν συνήθως των αναγκαίων εγγράφων, μπορούσαν να εισέρχονται στο έδαφος ενός κράτους-μέλους της Ε.Ε. και εκεί να υποβάλλουν το σχετικό αίτημα. Μετά την εφαρμογή της ΣΣ και της σχετικής Συνθήκης του Δουβλίνου (1990), οι ευρωπαϊκές πόρτες ουσιαστικά έκλεισαν. Ο εισερχόμενος στη ζώνη Σένγκεν έχει πια τη δυνατότητα να υποβάλλει μόνο μία αίτηση χορήγησης ασύλου, και η θετική ή αρνητική απόφαση της χώρας που εξετάζει την αίτηση είναι δεσμευτική για τις υπόλοιπες συμβαλλόμενες χώρες. Κατά παράβαση της συνθήκης της Γενεύης του 1951, που επιβάλλει την εξατομικευμένη αξιολόγηση και έρευνα της αίτησης ασύλου και την απαγόρευση απέλασης σε χώρα όπου η ζωή του αιτούντος κινδυνεύει, η αίτηση ασύλου στον χώρο Σένγκεν θεωρείται πια μια καταρχάς απόπειρα παράκαμψης της περιοριστικής αντι-μεταναστευτικής νομοθεσίας (εθνικής και κοινοτικής). Έχουμε, δηλαδή, μια πολιτικοποίηση της χορήγησης του ασύλου με σκοπιμότητες αντιμεταναστευτικής πολιτικής η οποία αντανάκλα την αντίληψη ότι οι περισσότεροι από τους αιτούντες άσυλο στις χώρες της Ε.Ε. είναι οικονομικοί μετανάστες που επιζητούν με το άσυλο να παρακάμψουν τους αυστηρούς έλεγχοι της εργασιακής μετανάστευσης.⁴⁰

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες (UNHCR), το ποσοστό χορήγησης ασύλου στα κράτη-μέλη της Ε.Ε. είναι πολύ μικρό και συγκριτικά μειώνεται κάθε χρόνο, αν και οι αιτήσεις χορήγησης ασύλου αυξάνονται σταθερά.⁴¹ Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, όπου το 2002

39. Βλ. www.statewatch.org/news/2003/jul/09usdata.htm.

40. Β. Παπαστεργίου, «Η Ε.Ε. & το Πολιτικό Άσυλο: Κλείνοντας τις Πόρτες», *Η Εποχή*, 20.5.2001.

41. Βλ. τα σχετικά στατιστικά στοιχεία στην ιστοσελίδα της UNHCR (www.unhcr.ch).

σύμφωνα με την UNHCR χορηγήθηκε άσυλο μόνο στο 1,1% των αιτούντων, ο χαμηλός αριθμός αιτήσεων ασύλου οφείλεται στην απαράδεκτη πολιτική αποθάρρυνσης με μια ιδιαίτερα γραφειοκρατική διαδικασία που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την αποδοχή των αιτήσεων αυτών. Επίσης οφείλεται στις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης στα κέντρα υποδοχής, αλλά και στην απροθυμία ανάπτυξης προγραμμάτων ενσωμάτωσης των προσφύγων, οι οποίοι έχουν την ίδια μεταχείριση με τους οικονομικούς λαθρομετανάστες.⁴² Οι διεθνείς οργανισμοί έχουν επανειλημμένα εγκαλέσει και στηλιτεύει την πρακτική της Ελλάδας να μην δέχεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, ούτε την κατάθεση αίτησης ασύλου και να προβαίνει συχνά σε δόλια απέλαση των αιτούντων με μια παράτυπη διαδικασία «λαθρο-επαναπροώθησης», παραπλανώντας, δηλαδή, κυρίως τους Κούρδους, τους Ιρακινούς και τους Αφγανούς πρόσφυγες, και προωθώντας τους εν αγνοία τους στην Τουρκία, κατά παράβαση όχι μόνον της Συνθήκης της Γενεύης και του σχετικού κεφαλαίου 7 της ίδιας της Συνθήκης Σένγκεν, αλλά και των συστάσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης για παροχή επικουρικής προστασίας στους πρόσφυγες.⁴³

Η Ε.Ε., εκτός από την ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών ελέγχου της «Ευρώπης-φρουρίου» (με πολιτικές κλειστών συνόρων, κατάργησης ασύλου, ιδιωτικοποίησης της ασφάλειας, αναγκαστικής επαναπροώθησης, κυρώσεων σε ναυτιλιακές και αεροπορικές εταιρείες, κλπ) προχωρεί και στη βρετανικής έμπνευσης δημιουργία «μεταβατικών» (transit) κρατών προσωρινής προστασίας προσφύγων (safe havens), με στρατόπεδα προσφύγων, όπως στη γειτονική μας Αλβανία ή στην Ουκρανία, και στις περιο-

42. Βλ. στην ετήσια έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας 2000 για την Ελλάδα την αναφορά των «σκληρών, απάνθρωπων και εξευτελιστικών συνθηκών» για τους αιτούντες άσυλο στο κέντρο υποδοχής του Λαυρίου. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καταδίκασε την Ελλάδα για τις συνθήκες στο κέντρο αυτό και για πρώτη φορά επιδίκασε αποζημίωση πέντε εκατομμυρίων δραχμών στον σύριο πρόσφυγα Mohamed Dougoz (*Ελευθεροτυπία*, 7.3.2001 σ. 11).

43. Για παράδειγμα, η Παγκόσμια Οργάνωση κατά των Βασανιστηρίων και το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι κατήγγειλαν την Ελλάδα ότι, συνοπτικά και αντίθετα με τις διεθνείς συνθήκες, στις 3.12.2001 απέλασε 134 Αφγανούς και Κούρδους, οιονεί πρόσφυγες, ορισμένοι από τους οποίους ήταν βεβαιωμένα θύματα βασανιστηρίων, στην Τουρκία στο πλαίσιο της νέας διμερούς συμφωνίας. *Ελευθεροτυπία*, 8.12.2001, σ. 57. Βλ. Β. Παπαστεργίου, ό.π., και Samatas, ό.π., σ. 148-150.

χές προέλευσης, π.χ. στην Κένυα και στην Τανζανία για τους Σομαλούς.⁴⁴

Το αποτέλεσμα της αντι-ανθρωπιστικής αυτής πολιτικής του «Ευρω-φρουρίου» έχει δυστυχώς πάρα πολλά εξακριβωμένα και μη θύματα. Σύμφωνα με την UNITED για διαπολιτισμική δράση, ένα ευρωπαϊκό δίκτυο ενάντια στον ρατσισμό και τον φασισμό και υπέρ των δικαιωμάτων των μεταναστών και προσφύγων, οι εξακριβωμένες περιπτώσεις θανάτου προσφύγων στους οποίους αρνήθηκαν άσυλο οι μηχανισμοί της «Ευρώπης-φρουρίου» από 1.1.1993 μέχρι και την 1η Απριλίου 2003 ήταν 3.777. Η λίστα αυτή αναφέρει την ημερομηνία που βρέθηκαν τα θύματα, τα προσωπικά στοιχεία όσων ταυτοποιήθηκαν –όνομα και χώρα προέλευσης–, την πιθανή αιτία θανάτου (κυρίως από πνιγμό σε πλοία και νταλίκες, αυτοκτονία σε κέντρα προσφύγων, από νάρκες, κλπ.) και την αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης.⁴⁵

ε) *Η κατάργηση του πολιτικού ασύλου για τους πολίτες της Ε.Ε.* Αν για τους αλλοδαπούς, μη κοινοτικούς και, ιδίως, τους τριτοκοσμικούς υπάρχει δραστική μείωση παροχής ασύλου στη ζώνη Σένγκεν, το δικαίωμα των πολιτών των κρατών-μελών της Ε.Ε. να ζητούν πολιτικό άσυλο σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη της Ε.Ε., έχει ουσιαστικά καταργηθεί. Αυτό είναι παράγωγο της λογικής ότι όλα τα μέλη της Ε.Ε. είναι αναπτυγμένες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες οι οποίες εγγυώνται τις πολιτικές ελευθερίες των πολιτών τους. Έτσι, άτομα που καταζητούνται σε μια χώρα της Ε.Ε. για πολιτικούς κυρίως λόγους, π.χ. οι βάσκοι εθνικιστές και τα μέλη του IRA, δεν μπορούν πλέον να βρουν άσυλο σε άλλο κράτος-μέλος, διότι η δράση τους δεν αναγνωρίζεται ως πολιτική, αλλά θεωρείται καθαρό ποινικό αδίκημα.⁴⁶

στ) *Σωρευτικός αποκλεισμός από όλα τα κράτη-μέλη.* Οι όποιοι «ανεπιθύμητοι» για ένα κράτος-μέλος αποκλείονται από όλον τον ενιαίο χώρο Σένγκεν. Δηλαδή, εάν ένα άτομο θεωρηθεί ότι απειλεί τη δημόσια τάξη, την εθνική ασφάλεια ή και τις διεθνείς σχέσεις

44. Βλ. www.statewatch.org/news/2003/jun/.

45. Βλ. www.unitedagainstracism.org και www.united.non-profit.nl/pdfs/listofdeaths.

46. Για παράδειγμα, το 1998 η ελληνική αστυνομία συνέλαβε τον ιταλό πολίτη Enrico Bianco, ο οποίος είχε κατηγορηθεί από τις ιταλικές αρχές ως ύποπτος συμμετοχής σε τρομοκρατικές οργανώσεις κατά τη δεκαετία του 1970. Αν και ζήτησε, δεν του δόθηκε πολιτικό άσυλο, κρατήθηκε στις ελληνικές φυλακές για δύο χρόνια και, τελικά, εκδόθηκε στην Ιταλία. (Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 13.1.1998, σ. 18).

κάποιου από τα κράτη-μέλη του Σένγκεν, και για αυτούς τους λόγους δεν του επιτραπεί η είσοδος στη χώρα αυτή, αυτόματα δεν θα μπορεί να γίνει δεκτό σε οποιαδήποτε άλλο κράτος-μέλος (άρθρο 5 ε). Για παράδειγμα, ένας ξένος δημοσιογράφος μη κοινοτικής εφημερίδας απελάθηκε από την Ελλάδα το 1993 επειδή είχε δημοσιεύσει κριτική στην απόφαση της τότε ελληνικής κυβέρνησης να μην αναγνωρίσει τη FYROM με το όνομα «Μακεδονία». Μέσω του SIS, ο εν λόγω δημοσιογράφος χαρακτηρίστηκε «ανεπιθύμητος» σε όλα τα κράτη-μέλη του Σένγκεν.⁴⁷

ζ) Η προβληματική αποτελεσματικότητα του SIS με βάση τις εθνικές επιλογές και προτεραιότητες. Με βάση τον Πίνακα 1 και σύμφωνα με τις ίδιες πηγές, στο σύνολο που αφορά τις καταχωρίσεις προσώπων θα πρέπει να προστεθεί περίπου ένα εκατομμύριο καταχωρίσεις για αναζητούμενα αντικείμενα κάθε είδους, κυρίως αυτοκίνητα αλλά και όπλα. Το γενικό, δηλαδή, σύνολο καταχωρίσεων προσώπων και αντικειμένων (points) στο ηλεκτρονικό SIS πλησίαζε τα δύο εκατομμύρια στα τέλη Ιουλίου 2001.⁴⁸

Αν και τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προέρχονται από δημοσιογραφικές πηγές και μπορούν να αμφισβητηθούν, είναι εντούτοις ενδεικτικά: σύμφωνα με την ανεπίσημη αυτή κατάσταση, τα άτομα που παρακολουθούνταν στη ζώνη Σένγκεν ήταν συνολικά 16.583, ενώ για άλλα 4.755 άτομα επιβαλλόταν ιδιαίτερος έλεγχος στις όποιες μετακινήσεις τους και ιδιαίτερα στις διεθνείς. Διότι, σύμφωνα με το SIS, «κάθε χώρα-μέλος της ΣΣ υποχρεούται να παρακολουθεί, να καταρτίζει και να κοινοποιεί με ηλεκτρονικό τρόπο τις καταστάσεις με τα σχετικά ονόματα ή ψευδώνυμα ατόμων στα υπόλοιπα κράτη-μέλη, δεσμεύοντας έτσι τα άλλα μέλη να παρακολουθούν, να επιτηρούν ή να ελέγχουν τα συγκεκριμένα άτομα όταν βρεθούν στην επικράτειά τους». Τέσσερις χώρες, η Ελλάδα, η

47. Η περίπτωση αυτή δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Δανίας *Kleintje* 17.2.1994 και αναδημοσιεύθηκε από το *Stewatch* τόμ. 4, αρ. 2, Μάρτιος-Απρίλιος 1994. Κατ' εξαίρεση, σύμφωνα με το άρθρο 5§2 της ΣΣ το ανεπιθύμητο άτομο μπορεί να γίνει δεκτό σε μια κοινοτική χώρα για ανθρωπιστικούς ή λόγους εθνικού συμφέροντος, εάν η χώρα αυτή μπορούσε να εγγυηθεί ότι το άτομο δεν θα έβλαπτε τα ελληνικά συμφέροντα. Αυτό, όμως, δεν μειώνει τη σημασία της συλλογικής εκπροσώπησης και του σωρευτικού αποκλεισμού (Katroutalos, ό.π., Νικολόπουλος, ό.π., σ. 134).

48. Έκτοτε δεν έχουν δημοσιοποιηθεί επίσημως άλλα στοιχεία. Τα στοιχεία της κατάστασης αυτής διαφέρουν ελαφρώς από εκείνα που είχε δημοσιεύσει η *Κυριακάτη Ελευθεροτυπία* λίγους μήνες νωρίτερα, στις 13.2.2000, βλ. Samatas, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οι καταχωρίσεις προσώπων στο Σύστημα Πληροφοριών Σέγγκεν (SIS), Ιούλιος 2001

Κράτη-μέλη	Άτομα προς έκδοση	Ανεπιθύμητοι στη ζώνη Σέγγκεν (άρθρο 96)*	Εξαφανισθέντες ενήλικοι	Εξαφανισθέντες ανήλικοι	Αναζητούμενοι μάρτυρες	Παρακολουθούμενα άτομα για λόγους δημοσίας Τάξης (άρθρο 99)**	Άτομα ελεγχόμενα στις μετακινήσεις τους
Αυστρία	819	32.244	173	90	3.539	368	0
Βέλγιο	1.031	494	673	703	639	14	16
Γερμανία	3.615	295.354	1.025	1.119	1.645	361	0
Δανία	64	35	23	11	14	0	0
Ισπανία	712	9.327	5.441	2.243	754	186	46
Φινλανδία	59	3.571	30	8	66	20	0
Γαλλία	2.287	54.546	4.185	3.231	20.792	5.424	3.575
Ελλάδα	255	58.053	325	78	0	0	0
Ισλανδία	3	1	0	0	0	0	0
Ιταλία	2.124	260.116	1.629	1.767	2.278	10.150	1.115
Λουξεμβούργο	107	315	96	80	313	0	1
Ολλανδία	395	7.793	475	595	22	39	2
Νορβηγία	48	36	15	7	38	15	0
Πορτογαλία	294	1.360	1.089	727	2.217	0	0
Σουηδία	97	293	20	19	10	6	0
ΣΥΝΟΛΟ	12.110	723.538*	15.199	15.678	31.727	16.583**	4.755

Πηγή: Γ. Μαονέλλος, «820.000 στη μαύρη λίστα του Σέγγκεν», *Ελευθεροτυπία*, 5.8.2001. Τα στοιχεία είναι ανεπίσημα. Σύμφωνα με το Statewatch, στις 5.3.2003 υπήρχαν στοιχεία για 780.992 ανεπιθύμητους ανθρώπους (άρθρο 96) και 16.016 καταχωρίσεις παρακολούθησεων (άρθρο 99). Διατηρείται άγνωστος αριθμός στοιχείων διαφλητών που είχαν συλληφθεί τα δύο τελευταία χρόνια. Οι αποφάσεις του Συμβουλίου δεν έχουν επικυρωθεί από τα εθνικά κοινοβούλια ούτε από την Ευρωβουλή (www.statewatch.org/news/2003/jun/22bio.htm).

Πορτογαλία, η Δανία και η Ισλανδία, δήλωναν μηδενικές καταχωρίσεις παρακολούθησών ατόμων, πράγμα που σημαίνει ότι έχουν επιλέξει, στο ευαίσθητο αυτό θέμα, και για πολιτικούς κυρίως λόγους, να διατηρήσουν την αυτονομία και το απόρρητο των εθνικών τους φακέλων. Αν και η Γερμανία, τα πρώτα χρόνια εφαρμογής της συνθήκης, είχε το προβάδισμα στις καταχωρίσεις, σήμερα «πρωταθλήτρια» στην καταχώριση και δημοσιοποίηση στοιχείων είναι η Ιταλία, ακολουθούμενη από τη Γαλλία.⁴⁹

Μια ερμηνεία για τα μηδενικά στοιχεία της παρακολούθησης προσώπων με βάση υπόνοιες, χωρών όπως π.χ. η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Δανία, στην παραπάνω κατάσταση για το ευαίσθητο αυτό θέμα, είναι η μη εφαρμογή του σχετικού άρθρου 99 στις χώρες αυτές.⁵⁰ Υποδηλώνουν, όμως, και μια εύλογη μυστικότητα των εθνικών αρχών, μυστικότητα, ωστόσο, η οποία δεν αποκλείει την ουσιαστική ανταλλαγή στοιχείων και πληροφοριών ανάμεσα στα μέλη του Σένγκεν, όχι μόνον μέσω του συστήματος SIS, αλλά και μέσω της Europol με βάση τους σχετικούς εθνικούς φακέλους. Αν, όμως, η μη ανακοίνωση σχετικών καταχωρίσεων αφορά και άρνηση ανταλλαγής στοιχείων ανάμεσα στα μέλη του Σένγκεν τότε έχουμε την προβλεπόμενη από το άρθρο 94 παρ. 4 περίπτωση, όπου η επίκληση των «εθνικών συμφερόντων» υπερεπεί της ευρωπαϊκής συνεργασίας στο πλαίσιο της ΣΣ.⁵¹ Φυσικά, εάν κάτι τέτοιο συμβαίνει συχνά, υπονομεύεται η αποτελεσματικότητα του όλου συστήματος και φαίνονται τα πενιχρά του αποτελέσματα σε σχέση με το οργανωμένο έγκλημα.⁵²

49. Το 1996 η Γερμανία είχε 2,4 εκατομμύρια καταχωρίσεις ενώ η Γαλλία 1,2 εκατομμύρια. Επίσης το 1998 το SIS είχε 8,8 εκατομμύρια καταχωρίσεις, εκ των οποίων 1,2 εκατομμύρια αφορούσαν καταζητούμενα πρόσωπα και 795 χιλ. από αυτές «ταυτοποιημένα» πρόσωπα. Οι υπόλοιπες 430 χιλ. καταχωρίσεις αφορούσαν το «Alias group», την ομάδα δηλαδή των ανθρώπων που ήταν ύποπτοι για διπλή ταυτότητα. (*Statwatch Bulletin*, τόμ. 5, αρ. 3, Μάιος-Ιούνιος 1996).

50. Στ. Περάκης, ό.π., σ. 396.

51. Ο δημοσιογράφος Γ. Μαργέλλος υποστηρίζει ότι οι μηδενικές καταχωρίσεις οφείλονται στην άρνηση χωρών, όπως η Ελλάδα, να ανταλλάξουν τέτοια στοιχεία με τα άλλα κράτη-μέλη και συμπεραίνει ότι το SIS δεν αποτελεί πραγματικό κίνδυνο, συγκριτικά με την παρακολούθηση των ελλήνων πολιτών από τις κρατικές υπηρεσίες που ενημερώνουν τους εθνικούς φακέλους υπόπτων, όπως γίνεται και σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Γ. Μαργέλλος «Φακέλωμα από κάθε κράτος-(μέλος)», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 13.2.2000 και ανάλογο ρεπορτάζ του ίδιου στις 5.8.2001, σ. 9.

52. Παρά την αμφισβητούμενη αποτελεσματικότητα της Ελλάδας, η οποία θεω-

δ. Το αναδυόμενο πανευρωπαϊκό μοντέλο πολιτικής αστυνόμευσης

Η αποτελεσματική και συντονισμένη αστυνόμευση ενάντια στο οργανωμένο έγκλημα στην Ε.Ε. είναι και επιθυμητή και απαραίτητη για μια ασφαλή Ευρώπη, αρκεί να μη θίγονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι εγγυημένες δημοκρατικές ελευθερίες. Εάν το μοντέλο αστυνόμευσης που προωθείται από τη Συνθήκη Σένγκεν οδηγεί στον συντονισμό και στην αποτελεσματικότερη προστασία της Ε.Ε. από το οργανωμένο έγκλημα, θα μπορέσει να βρει αποδοχή και στήριξη, εκτός από τις κυβερνήσεις και τα κοινοβούλια, και από την τοπική αλλά και συνολικά την ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών, η οποία, καθώς διεκδικεί μια ασφαλή αλλά συνάμα και δημοκρατική Ε.Ε., θα μπορέσει να αποδεχθεί μια πολιτική εσωτερικής ασφαλείας στον βαθμό που αυτή δεν παραβιάζει τις προσωπικές και πολιτικές ελευθερίες.

Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις και προγενέστερες αλλά, κυρίως, μεταγενέστερες της 11/9/2001, ότι η Σένγκεν προωθεί ένα πανευρωπαϊκό μοντέλο αστυνόμευσης το οποίο, με πρόσχημα την πάταξη της τρομοκρατίας, περιλαμβάνει και πολιτική αστυνόμευση. Σύμφωνα με στοιχεία της οργάνωσης Statewatch (2001), το μοντέλο αυτό αστυνόμευσης στοχεύει και σε έναν νέο «εσωτερικό εχθρό», δηλαδή σε όλους εκείνους τους ενεργούς ευρωπαίους πολίτες που ταξιδεύουν για να μετάσχουν σε διαδηλώσεις που διοργανώνονται ενάντια είτε σε πολιτικές των ηγετών της Ε.Ε., είτε στην παγκοσμιοποίηση και στους G8.

Πράγματι, μετά τις συγκρούσεις και τις συλλήψεις των διαδηλωτών κατά τη Σύνοδο Κορυφής στο Γκέτεμποργκ (14-16/6/2001), ενώ στοιχειοθετήθηκαν κατηγορίες μόνο για 50 από το σύνολο των ατόμων που είχαν προσαχθεί από την αστυνομία, κρατήθηκαν τα ονόματα και τα λοιπά στοιχεία 400 ατόμων για «μελλοντική χρήση». Τα στοιχεία αυτά, σύμφωνα με τον αστυνομικό διοικητή του

ρείται από τους εταίρους της ως ο αδύναμος κρίκος του Συστήματος Σένγκεν, τα στοιχεία του πρώην γενικού γραμματέα του υπουργείου Εξωτερικών αποδεικνύουν έναν εντυπωσιακό εντοπισμό (hits) προσώπων και αντικειμένων του συστήματος SIS στην Ελλάδα, με βάση τόσο ελληνικές καταχωρίσεις όσο και των άλλων χωρών-μελών. Π.χ. «κατά τη διάρκεια του 2000 οι εντοπισθέντες αλλοδαποί, με βάση ελληνικές καταχωρίσεις, ανέρχονται σε 2.210 εκ των οποίων οι 1.774 ανακαλύφθηκαν στην Ελλάδα.» Στ. Περάκης, ό.π., σ. 397. Βλ. νεότερα στοιχεία στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.statewatch.org/news/2003/jun/22bio.htm.

Γκέτεμποργκ, τροφοδοτήθηκαν στο Σύστημα Πληροφοριών Σένγκεν, με βάση το άρθρο 99 της ΣΣ.⁵³

Στο SIS καταγράφονται στοιχεία και των βίαιων χούλιγκαν του ποδοσφαίρου –πράγμα, ενδεχομένως αναγκαίο για όσους έχουν καταδικαστεί για σοβαρές βιαιοπραγίες. Καταγράφονται, όμως, και στοιχεία «πιθανών (potential) χούλιγκαν», στοιχεία τα οποία αντάλλαξαν οι εθνικές αστυνομίες πριν από το Ευρωπαϊκό Πρωτόταγμα Ποδοσφαίρου, Euro 2000, στη Γαλλία· αυτοί οι ύποπτοι παρακολουθούνται από το 1996 χωρίς την έγκριση είτε των εθνικών κοινοβουλίων είτε του Ευρωκοινοβουλίου.⁵⁴

Σύμφωνα με την τεκμηριωμένη έκθεση του Statewatch (10/2001) και βάσει παλαιότερης γερμανικής πρότασης για μια «Κοινή Δράση για το Νόμο, την Τάξη και την Ασφάλεια» (της 26/5/1997), η Ε.Ε. υιοθέτησε σταδιακά, μετά τη Γένοβα αλλά και τα γεγονότα της 11/9/2001 στις ΗΠΑ, το σχέδιο δημιουργίας ειδικών παραστρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων για τη διασφάλιση των διεθνών και ευρωπαϊκών συναντήσεων κορυφής στην Ε.Ε. Το σχέδιο αυτό για «συντονισμένα και εναρμονισμένα κοινά μέτρα ενάντια σε ταξιδεύοντες δράστες βίαιων πράξεων» και η δημιουργία μιας παν-ευρωπαϊκής τράπεζας πληροφοριών για «ταραχοποιούς» –αρχικά από έξι μέλη του Σένγκεν και τη Μεγάλη Βρετανία– ώστε να επιβάλλονται ταξιδιωτικοί περιορισμοί σε ύποπτους μελλοντικούς «ταραξίες» σε όλη την Ε.Ε., θα περιορίζει ουσιαστικά το δικαίωμα των διαδηλώσεων και το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας σε πολλούς ενεργούς ευρωπαίους πολίτες.⁵⁵ Διότι θα είναι δυνατόν να εξισώνονται διαδηλωτές με χούλιγκανς και τρομοκράτες με βάση υποψίες

53. Βλ. την αναφορά στο άρθρο 99 στο υποκεφάλαιο 3.2. και Κ. Τουμασάτος, *Συνθήκη Σένγκεν, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2000.

54. Μάλιστα, κατά τη συνάντηση 25 ευρωπαίων εισαγγελέων στη Στοκχόλμη στις 18-20 Ιουνίου 2001, προτάθηκε τα ονόματα της λίστας των πιθανών χούλιγκαν να συγκριθούν με τα ονόματα της λίστας των διαδηλωτών του Γκέτεμποργκ, αν και ο συσχετισμός ταξιδιωτών οπαδών του ποδοσφαίρου και διαδηλωτών δεν είναι προφανής. (*Statewatch special report*, Οκτ. 2001).

55. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στο προοίμιο της συνάντησης κορυφής στο Λάακεν, εκατοντάδες Γερμανοί, προφανώς φακελωμένοι ως αντίπαλοι της παγκοσμιοποίησης, οι οποίοι είχαν παλαιότερα καταδικαστεί για παραπτώματα δημόσιας τάξης, έλαβαν προειδοποιητικές επιστολές της αστυνομίας να μη μετάσχουν στις προγραμματισμένες κινητοποιήσεις στις Βρυξέλλες, αν και τέτοια παραπτώματα δεν αιτιολογούν απαγόρευση εξόδου από τη χώρα. *Η Εποχή*, 16.12.2001, σ. 9.

ότι δεν αποκλείεται, κάποτε στο μέλλον, σε κάποια διαδήλωση, να τελέσουν βίαιες πράξεις. Με βάση τις υποψίες αυτές, οι περισσότερες ειρηνικές διαδηλώσεις, αλλά και πολλές οργανώσεις της ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών μπορούν να θεωρούνται εστίες για τρομοκρατικές απειλές. Η υλοποίηση του σχεδίου αυτού, που βασίζεται στη διακρατική ανταλλαγή πληροφοριών με βάση τους εθνικούς φακέλους υπόπτων, επιβάλλει παρακολούθηση της καθημερινής πολιτικής δράσης «προσώπων και ομάδων που πιθανόν συνιστούν απειλή για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια», παρακολούθηση που υπονομεύει τις δημοκρατικές ελευθερίες.⁵⁶

Επιπλέον, το γεγονός ότι «οι εθνικές υπηρεσίες ασφαλείας θα πρέπει να παραδίδουν τους φακέλους τους με τα ονόματα των υπόπτων ατόμων και ομάδων στο ενδιαφερόμενο κράτος-μέλος τουλάχιστον τέσσερις μήνες πριν από τη διοργάνωση συνδιάσκεψης και/ή διαδήλωσης στη χώρα αυτή, νομιμοποιεί την παρακολούθηση κάθε ύποπτου “ομάδας κινδύνου” (risk group) που συμμετέχει σε πανευρωπαϊκές διαδηλώσεις, και επομένως τη συλλογή πληροφοριών από “ανοιχτές πηγές” όπως δημοσιεύματα στον Τύπο και στο διαδίκτυο, μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, φαξ και επιστολές, φωτογραφίες και βιντεοσκοπήσεις, αλλά και τη στρατολόγηση πληροφοριοδοτών και τη διείδυση μυστικών αστυνομικών, κλπ.»⁵⁷

Σχετικά με την αμφιλεγόμενη «αναστολή της Συνθήκης Σένγκεν» που αποφασίστηκε από τις ιταλικές αρχές το διάστημα 14-21.7.2001, για τον έλεγχο ταυτοτήτων στα ιταλικά σύνορα για όλους τους υπηκόους της Ε.Ε. που πήγαν να διαδηλώσουν στη Γένοβα, αυτή προβλεπόταν από το άρθρο 2, § 2 της ΣΣ, που ορίζει ότι «ένα συμβαλλόμενο μέρος μπορεί μετά από διαβούλευση με τα άλλα συμβαλλόμενα μέρη, όταν το επιβάλλει η δημόσια τάξη ή η εθνική ασφάλεια, να αποφασίσει ότι για περιορισμένη χρονική περίοδο θα πραγματοποιηθούν στα εσωτερικά του σύνορα εθνικοί συνοριακοί έλεγχοι».⁵⁸

56. Λεπτομέρειες για το σχέδιο αυτό που νομιμοποιεί την παρακολούθηση της καθημερινής πολιτικής δράσης και την ποινικοποίηση των ευρω-διαδηλώσεων, χωρίς την έγκριση εθνικών κοινοβουλίων ή του Ευρωκοινοβουλίου, βλ. *Statewatch special report* «The enemy within», (http://www.statewatch.org/news/2001/oct/01_paramilitary.htm).

57. Τα παραπάνω στοιχεία έχουν αντληθεί από το «Statewatch report on EU plans to criminalise protests», στη διεύθυνση: www.statewatch.org/news/2001/oct/01.

58. Σύμφωνα με πηγές του ΙΟΥ της *Ελευθεροτυπίας*, (21.7.2001), οι ιταλικές αρχές «επαναπροώθησαν» ευρωπαίους και έλληνες πολίτες, υποψήφιους επισκέ-

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, το σύστημα Σένγκεν φαίνεται να οδηγεί σε μια αυταρχική πολιτική αστυνόμευση χωρίς κοινοβουλευτική κάλυψη, με στόχο, αν όχι την πλήρη ποινικοποίηση και καταστολή των ευρω-διαδηλώσεων, σίγουρα όμως την υπονόμηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών, με την ανακάλυψη νέων «εσωτερικών εχθρών» στην Ε.Ε.

Επίσης, η διεύρυνση της Ε.Ε. και η 11/9/2001 οδήγησαν επειγόντως την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με γνώμονα την «ασφάλεια υπεράνω όλων», να επιταχύνει την ενιαία διαχείριση ελέγχου των εξωτερικών συνόρων της και να κτίζει το δεύτερο στάδιο της «Ευρώπης-φρουρίου» που περιλαμβάνει: 1) τη δημιουργία μιας κοινής μονάδας αστυνόμευσης των εξωτερικών συνόρων· 2) την εισαγωγή μιας διαδικασίας ασφαλείας «PROSECUR», που θα έχει άμεση πρόσβαση και σύνδεση με το SIS, την EUROPOL και EUROJUST· και 3) μακροπρόθεσμα τη δημιουργία Ευρωπαϊκών Μονάδων Φύλαξης Συνόρων, σε κοινοτικό υπερεθνικό οργανωτικό επίπεδο.⁵⁹ Επιπλέον, κατά τη διάσκεψη κορυφής στη Χαλκιδική (Ιούνιος 2003) αποφασίστηκε η διάθεση 140 εκατομμυρίων ευρώ για την ανάπτυξη ηλεκτρονικών τραπεζών πληροφοριών και ελέγχων στα εξωτερικά σύνορα (smart borders), στο πλαίσιο του συστήματος SIS II και του Visa Information System (VIS). Το VIS θα επεξεργάζεται όλες τις αιτήσεις για βίζα εισόδου στην Ε.Ε., και θα ελέγχει τον χρόνο παραμονής, με βιομετρικά στοιχεία (δακτυλικά αποτυπώματα, DNA, ιριδοσκόπηση, κλπ.).⁶⁰

Με την πολιτική, λοιπόν, αυτή για την πάταξη της τρομοκρατίας, η Ε.Ε. πατάσει όχι μόνο τη μετανάστευση, αλλά και τις πολιτικές ελευθερίες των ευρωπαίων πολιτών χωρίς την έγκριση των εθνικών κοινοβουλίων και της Ευρωβουλής. Η πολιτική αυτή λειτουργεί κυρίως σε βάρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μη κοινοτικών, τριτοκοσμικών μεταναστών και προσφύγων. Αν οι τάσεις αυτές συνεχιστούν ανεξέλεγκτα, χωρίς δημοκρατικούς ελέγ-

πτες της Γένοβας, με βάση, είτε μια πανευρωπαϊκή μαύρη λίστα σύμφωνα με το άρθρο 2.2 της ΣΣ, είτε τον επί τόπου συνοριακό έλεγχο. Στο παρελθόν, η Γαλλία είχε επαναφέρει τους ελέγχους στα σύνορά της με την Benelux για να αποτρέψει τον ναρκο-τουρισμό από την Ολλανδία (Στ. Περάκης, ό.π., σ. 393).

59. Βλ. www.statewatch.org/news/2002/may/06border.htm

60. Βλ. www.statewatch.org/news/2003/jun/22bio.htm, και T. Mathiesen, *On Globalisation of Control: Towards an Integrated Surveillance System in Europe*, Statewatch Publication, Λονδίνο 1999.

χους, οι ήδη εκφρασμένοι φόβοι και η ανησυχία για τη δημιουργία μιας αυταρχικής και αντιδημοκρατικής Ε.Ε. έχουν σοβαρή βάση.⁶¹

4. ΟΙ ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΣ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ ΣΕΝΓΚΕΝ ΕΝΔΥΝΑΜΩΝΟΥΝ ΤΗΝ ΑΠΕΙΛΗ ΓΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ

α. Ανεπαρκείς Δικλίδες Ασφαλείας

Το μεγάλο ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον οι ακόλουθες προβλεπόμενες δικλίδες ασφαλείας, τόσο για την ομαλή λειτουργία της ΣΣ όσο και για την αποτροπή τυχόν παρενεργειών της, είναι επαρκείς και αποτελεσματικές για την προστασία των ελευθεριών και δικαιωμάτων στην Ε.Ε.

Η συμφωνία Σένγκεν επέβαλε στα κράτη-μέλη ως προϋπόθεση ένταξης τη θεσμοθέτηση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, σύμφωνα με την Οδηγία για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων της Ε.Ε., αλλά και τη σχετική Συνθήκη του Συμβουλίου της Ευρώπης του 1981. Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων είναι η εθνική αρχή ελέγχου του Σένγκεν, υπό την έννοια ότι είναι αρμόδια για τον έλεγχο του εθνικού τμήματος του Πληροφοριακού Συστήματος Σένγκεν (άρθρο 114 της Συνθήκης Εφαρμογής της Συμφωνίας Σένγκεν (ΣΕΣ) που κυρώθηκε και από την Ελλάδα με τον Ν. 2514/97). Η Αρχή αυτή έχει όλη την εποπτεία για την απαγόρευση συλλογής και επεξεργασίας ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων (σχετικών με τη φυλετική καταγωγή, τις πολιτικές, θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις, τη συμμετοχή σε οργανώσεις και πληροφορίες σχετικές με την υγεία, το ποινικό μητρώο, τη σεξουαλική συμπεριφορά. Νόμος 2472 του 1997, άρθρο 2

61. T. Bunyan, «The war on freedom and democracy: an analysis of the effects on civil liberties and democratic culture in the EU», A Statewatch Publication, Σεπτέμβριος 2002. J. Van Buuren, ό.π. Μετά τη γενική κατακραυγή για τη διαφαινόμενη ποινικοποίηση των ευρω-διαδηλώσεων και τον εξυφαινόμενο «ευρω-τρομονόμο», το Συμβούλιο υπουργών Δικαιοσύνης των 15, στις 7/12/2001, κατέληξε σε μια απόφαση-πλαίσιο για τον ορισμό της τρομοκρατίας, η οποία αφορά εγκληματικές ενέργειες «που τελούνται εκ προθέσεως και είναι δυνατόν να προσβάλλουν χώρα ή διεθνή οργανισμό και αποσκοπούν παράλληλα στον σοβαρό εκφοβισμό του πληθυσμού ή την καταστροφή ή τη σοβαρή αποσταθεροποίηση των θεμελιωδών πολιτικών, συνταγματικών, οικονομικών ή κοινωνικών δομών μιας χώρας ή ενός διεθνούς οργανισμού». (*Τα Νέα*, 8.12.001, σ. 61).

και 7, παράρτ. 1). Παρά τη νομική αυτή προστασία, η ΣΣ και ο ανωτέρω νόμος επιτρέπουν τη συλλογή και επεξεργασία τέτοιων ευαίσθητων δεδομένων για λόγους εθνικής ασφάλειας, άμυνας και δημόσιας τάξης (άρθρο 7, παράρτ. ε. της ΣΣ). Υπάρχει και η Κοινή Αρχή Ελέγχου που έχει τη δυνατότητα να ελέγχει τις καταχωρίσεις στις εθνικές λίστες των γραφείων SIRENE-Σένγκεν ανεπιθύμητων και υπόπτων προσώπων, να διαγράφει ονόματα και να εξαιρεί ορισμένα πρόσωπα με την επίκληση ανθρωπιστικών λόγων, σύμφωνα με το άρθρο 25. Ο περιορισμός πρόσβασης στο SIS, οι παρεμβατικές δυνατότητες ελέγχου των καταχωρίσεων από την Εθνική Αρχή και ανεξάρτητα από την Κοινή Αρχή Ελέγχου, η διαγραφή των δεδομένων, κλπ., αποτελούν ενδεχομένως ένα «τυπικά ικανοποιητικό πλαίσιο προστασίας».⁶² Όλα αυτά που αποτελούν τυπικές ασφαλιστικές δικλίδες, δεν μπορούν, ακόμη, στην πράξη να θεωρηθούν ουσιαστικές και προσιτές για τον μέσο ευρωπαϊό πολίτη, ιδιαίτερα δε για έναν μη κοινοτικό πολίτη από τις βαλκανικές χώρες ή τον Τρίτο Κόσμο.⁶³ Διότι, συνοπτικά, η εννοιολογική αοριστία των πολυπληθών εξαιρέσεων από τις γενικές αρχές προστασίας των δεδομένων, η γενική δικαιοσύνη ανασφάλεια και δικονομική δυσχέρεια του πολίτη, «η δυσκολία κατάρριψης ενός πολυσχιδούς και πανταχού παρόντος απορρήτου», η αναποτελεσματικότητα του εθνικού δικαστικού ελέγχου, και η απουσία ουσιαστικού κοινοβουλευτικού ελέγχου προσδιορίζουν την ισχύουσα ανεπάρκεια των τυπικών δικλίδων ασφαλείας. Αποτελεσματική δικλίδα για την εφαρμογή της ΣΣ αλλά και των αυταρχικών τάσεων και επιλογών, μπορεί να θεωρείται η μακρά δημοκρατική παράδοση

62. Η προστασία αυτή ενισχύεται και από τριπλό δικαστικό έλεγχο (άρθρο 114), ακόμη και με τη μεσολάβηση του Εθνικού ή /και του Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή. Περάκης, ό.π., σημ. 2, σ. 397. Λ. Μήτρου, *Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων*, ΚΕΣΔ, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα 1999, και Α. Παπαδόπουλος, ό.π.

63. Σύμφωνα με την Έκθεση της Ελληνικής Αρχής για το 1999 παρατηρείται γραφειοκρατική νοοτροπία στο ελληνικό Γραφείο SIRENE «και καθυστέρηση στη διόρθωση των δεδομένων, όταν η Αρχή προβαίνει σε σχετικό αίτημα. Η Αρχή θεωρεί ότι το ελληνικό τμήμα του SIS επιδεικνύει ιδιαίτερη αυστηρότητα όσον αφορά την καταχώριση αλλοδαπών πολιτών. Κρίνεται ότι περιπτώσεις απόρριψης αίτησης ασύλου ή απλής παράνομης εισόδου στη χώρα, όταν δεν συνδέονται με εγκληματική συμπεριφορά, πρέπει να σταθμίζονται με διαφορετικό τρόπο από περιπτώσεις ύπαρξης καταδικαστικής απόφασης, εισαγγελικού εντάλματος ή γενικότερα εγκληματικής συμπεριφοράς. Η ευκολία με την οποία καταχωρίζονται περιπτώσεις της πρώτης κατηγορίας έχει συχνά ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση καταστάσεων ανισότητας και κοινωνικής αδικίας». (<http://www.dpa.gr/reports.htm>).

και, γενικά, οι δημοκρατικοί θεσμοί των χωρών που μετέχουν στον χώρο Σένγκεν, ιδίως των σκανδιναβικών.⁶⁴

Τι γίνεται όμως σε κράτη-μέλη χωρίς αυτή τη μακρά δημοκρατική παράδοση, όπως είναι η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία και, ιδίως, οι νέες υπό ένταξη χώρες του πρώην «ανατολικού μπλοκ»; Πώς αποσοβούνται, για παράδειγμα, οι αυταρχικές τάσεις και οι αντιδημοκρατικές πολιτικές που ήδη εφαρμόζονται υπό την επίδραση του φόβου για την τρομοκρατία μετά την 11/9/2001 σε όλα τα κράτη-μέλη, και ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία; Τελικά, η πιο αποτελεσματική δικλίδα ενάντια στη ΣΣ δεν φαίνεται να είναι άλλη από τη συνεχή παρακολούθηση της εφαρμογής της, παρακολούθηση από το Ευρωκοινοβούλιο, τα εθνικά κοινοβούλια και τις εθνικές αρχές και, εκτός αυτών, και από την ίδια την κοινωνία των ευρωπαίων πολιτών και των μη κυβερνητικών οργανώσεών τους, όπως το Statewatch.⁶⁵

β. Η γραφειοκρατικοποίηση και το δημοκρατικό έλλειμμα της ΣΣ

α) *Γραφειοκρατικοποίηση.* Η εξωθεσμική, εξωκοινοτική καταγωγή της ΣΣ με τη χαρακτηριστική γραφειοκρατικοποίηση, μυστικότητα και παντοδυναμία της τεχνο-γραφειοκρατικής ευρω-ελίτ σε βάρος των δημοκρατικά εκλεγμένων αντιπροσώπων και θεσμών, συντελεί, κατά τη γνώμη μας, παρά την κοινοτικοποίηση της Συνθήκης, σε αποδυνάμωση των προβλεπομένων εγγυήσεων. Η πληθώρα των πρώην εξωκοινοτικών τυπικών και άτυπων οργάνων, τα οποία σταδιακά μετά την κοινοτικοποίηση της Σένγκεν επισημοποιούνται και κοινοτικοποιούνται, είναι αυτά που ακόμη διαχειρίζονται, αναπαράγουν και επιβάλλουν σε όλα τα σημαντικά θέματα το πρόταγμα της ασφάλειας· τέτοια είναι, για παράδειγμα, η EDU (European Drug Unit), η TREVI (Terrosrism, Radicalism, Extremism, Violence International), η K4 Committee, κλπ.⁶⁶

β) *Διακυβερνητική μυστικότητα.* Όπως, λοιπόν, η μέχρι τώρα

64. Α. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 136-143.

65. Τ. Bunyan, ό.π.

66. Ας μην ξεχνάμε ότι για την προώθηση των εργασιών της ΣΣ λειτουργούσαν περίπου 20 ομάδες εργασίας από εμπειρογνώμονες των κρατών-μελών, η ΟΕ I αστυνομίας και ασφάλειας, η ΟΕ II θεωρήσεων, ασύλου, η ΟΕ VISION, η ΟΕ SIRENE, η SINFONE, κλπ. Βλ. Στ. Περάκης, ό.π., σ. 391-392, και Γ. Παπακωνσταντής, ό.π., σ. 18-26.

πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπήρξε, στην ουσία, μια υπόθεση των ελίτ, έτσι και οι Συμφωνίες Σένγκεν είναι βασικά προϊόντα των τεχνοκρατών ασφαλείας, οι οποίοι διακατέχονται από ιδιαίτερη μυστικότητα και αδιαφάνεια.⁶⁷ Πράγματι, η όλη διαδικασία διαμόρφωσης της ΣΣ κατά την περίοδο TREVI (1976-1993), την περίοδο Μάαστριχτ (1993-1999) και, τέλος, την τελευταία περίοδο Σένγκεν (1985-1999), χαρακτηρίζεται από ελάχιστο ή μηδενικό κοινοβουλευτικό έλεγχο και αντιδημοκρατική λήψη των αποφάσεων. Ιδιαίτερα κατά τις περιόδους TREVI και Σένγκεν, δεν δόθηκε κανένα δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα και η μυστικότητα χαρακτηρίσε όλες τις πολιτικές και πρακτικές τόσο των εμπειρογνομόνων όσο και των υπουργών, οι οποίοι απλά ανακοίνωσαν στους πολίτες ποιες αποφάσεις πήραν στο όνομά τους.⁶⁸

γ) *Έλλειμμα νομιμοποίησης*. Η τεχνο-γραφειοκρατικοποίηση του συστήματος Σένγκεν συνεπάγεται και ένα σημαντικό έλλειμμα νομιμοποίησης, παρά τη μερική κοινοτικοποίησή του. Διότι μόνο ο συνδυασμός της εμπέδωσης της δημοκρατίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, συντελεί και στη νομιμοποίηση-αποδοχή της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Μόνον τότε η εκχώρηση δικαιωμάτων ελέγχου της εθνοκρατικής κυριαρχίας γίνεται ευκολότερα αποδεκτή από τους πολίτες και αναπληρώνεται αποτελεσματικότερα από την εφαρμογή υπερεθνικών κοινοτικών θεσμών και συνθηκών.⁶⁹ Αντίθετα, αμφίβολος και αμφισβητούμενος καθίσταται και ο όποιος «εξευρωπαϊσμός» με βάση μόνο τη θεσμική αποτελεσματικότητα με ή χωρίς τη νομιμοποίηση των υπερεθνικών θεσμών, όπως η ΣΣ. Διότι ο «εξευρωπαϊσμός» ως διαδικασία διαπραγματεύσεως, συμβιβασμού και προσαρμογής υπερεθνικών θεσμών που οδηγούν σε μια

67. Η αδιαφάνεια στην Ε.Ε. εύστοχα αναφέρεται στην «Πεφωτισμένη διοίκηση για λογαριασμό απληροφόρητων πολιτών, σε συνεργασία με συμφέροντα που επηρεάζονται και υποκείμενη –αν και όχι πάντα, θα προσθέταμε– στην έγκριση των εθνικών κυβερνήσεων» – Α. Τσουκάλης, «Η ευρωπαϊκή ατζέντα: παγκοσμιοποίηση, συνοχή και νομιμοποίηση», στο Ελ. Ανδρικοπούλου - Γρ. Κανκαλάς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 60. Επίσης C. van Lancker, *ό.π.*

68. Ως αντίδραση στον τρόπο αυτό λήψης αποφάσεων η οργάνωση Statewatch ξεκίνησε την καμπάνια SOS για μια ανοιχτή Ευρώπη χωρίς μυστικότητα (βλ. <http://www.statewatch.org/secreteturope.html>).

69. U. Sverdrup - St. Kux, *ό.π.*: J. Habermas, «The European Nation-State and the Pressures of Globalization», *New Left Review*, τχ. 235, Μάιος-Ιούνιος 1999, σ. 46-59· Κ. Τσουκάλης, «Το έλλειμμα της Δημοκρατίας», στο Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση: επίκαιροι προβληματισμοί*, Εξάντας, Αθήνα 2000.

αναδιάρθρωση και προσαρμογή στο τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και κοινοτικό επίπεδο, προϋποθέτει νομιμοποίηση και αποδοχή από τους πολίτες, ιδιαίτερα στα ευαίσθητα θέματα των συνόρων και των ελευθεριών.⁷⁰

Σχετικά δε με την «αποτελεσματικότητα», εν ονόματι της οποίας συχνά αυθαιρετούν οι τεχνο-γραφειοκράτες, αυτή «μετριέται με το κατά πόσον η λειτουργία του θεσμού (στην περίπτωση μας, η εφαρμογή του συστήματος Σένγκεν) γίνεται τμήμα της πολιτικής συνείδησης των ανθρώπων και από αν το θεσμικό αποτέλεσμα λειτουργεί συναινετικά και νομιμοποιητικά στην κοινωνία», αλλιώς η επίκληση της «αποτελεσματικότητας» οδηγεί σε πολύ επικίνδυνες εκτροπές από τη δημοκρατική νομιμότητα, όπως επισημαίνει ο Δ. Τσάτσος.⁷¹

Συνεπώς, τόσο η διαδικασία της TAMPERE όσο και εκείνη της Συνθήκης Σένγκεν θα πρέπει να εξισορροπήσουν τα προτάγματά τους για αποτελεσματικότερη ασφάλεια, με τον δημοκρατικό έλεγχο και τις δικλίδες των δημοκρατικών κριτηρίων, ώστε, εκτός από τους τεχνο-γραφειοκράτες διαχειριστές της ασφάλειας και τους πολιτικούς προϊσταμένους τους, να μπορούν να συμμετέχουν και να συν-διαμορφώνουν την ατζέντα και τις πολιτικές σε όλα τα κρίσιμα και ευαίσθητα θέματα τα κοινοβούλια και οι διάφορες οργανώσεις και πρωτοβουλίες πολιτών.⁷²

70. Α. Τσούκαλης, ό.π., και S. Andersen - K. Eliassen (επιμ.), *The European Union: How Democratic Is It?*, Sage, Λονδίνο 1996.

71. Δ. Θ. Τσάτσος, «Ο κίνδυνος της “αποτελεσματικότητας”», *Τα Νέα*, 20.11.1999.

72. Βλ. TAMPERE European Council, art doc Δεκέμβριος 2000, *Statewatch Bulletin*, τόμ. 9, αρ. 3 και 4 (Μάιος-Αύγουστος 1999). Μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, την παραίτηση της τότε Επιτροπής, αλλά και την επιδεικτική αδιαφορία των πολιτών για τις Ευρωεκλογές, καταβάλλεται προσπάθεια να μειωθεί η τάση αυτή, κυρίως με την αύξηση των αρμοδιοτήτων του Ευρωκοινοβουλίου και με μεγαλύτερο δικαίωμα πρόσβασης των πολιτών στα κοινοτικά έγγραφα. Βλ. T. Bunyan, ό.π., και M. Samatas, «The Schengen “Surveillance”: The inclusionary and exclusionary impact of the Schengen Agreement vis-à-vis a pan-European Union of People», εισήγηση στο European Sociological Association Third Conference στο panel: Migration and Fortress Europe, University of Essex, 27-30 Αυγούστου 1997.

5. ΜΠΟΡΕΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΣΕΝΓΚΕΝ ΝΑ ΣΥΜΒΑΛΛΕΙ ΣΕ ΜΙΑ ΑΣΦΑΛΗ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ Ε.Ε.;

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία της παραπάνω ανάλυσης και τις διαφαινόμενες ως επικρατούσες μέχρι τώρα τάσεις, η απάντηση στο κείμενο αυτό ερώτημα είναι προς το παρόν αρνητική. Διότι, και αν ακόμη η ΣΣ εξασφαλίσει με δρακόντεια μέτρα μια ασφαλή «Ευρώπη-φρούριο», το δημοκρατικό έλλειμμα στη λειτουργία της, ο περιορισμός των πολιτικών ελευθεριών και η μη ένταξη των μεταναστών, αποτελούν τεράστιο κόστος μιας ασφάλειας που θα υπονομεύει τη δημοκρατία στην Ε.Ε. Όμως, η ΣΣ μπορεί πράγματι, με σοβαρές διορθωτικές παρεμβάσεις στη δομή και στη λειτουργία της, με ουσιαστικό δημοκρατικό έλεγχο από τα εθνικά κοινοβούλια και την Ευρωβουλή, τις αρμόδιες Αρχές Προστασίας Δεδομένων, αλλά και από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, να συμβάλει σε μια ασφαλή και δημοκρατική Ε.Ε. Αρχεί να συνδυάζει την ασφάλεια με τη δημοκρατία, ιεραρχώντας και αντιμετωπίζοντας τις πραγματικές απειλές για τους ευρωπαίους πολίτες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη λίστα των 10 «στρατηγικών απειλών» που κατέγραψε η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου το 2002 στην ερώτηση «Τι φοβούνται οι ευρωπαίοι πολίτες;» δεν αναφέρεται καθόλου η μετανάστευση ούτε η «λαθρομετανάστευση». ⁷³ Εκτός εάν η μετανάστευση και η λαθρομετανάστευση συνδέονται με μια ευρεία τρομοκρανική ερμηνεία με την πρώτη αναφερόμενη ως απειλή της διεθνούς τρομοκρατίας.

Σίγουρα η λαθρομετανάστευση αποτελεί πρόβλημα, αλλά αυτή είναι κύρια ένα κοινωνικό ζήτημα και οι όποιες πτυχές της συνδέονται με το οργανωμένο έγκλημα (π.χ. trafficking) θα πρέπει να ελεγχθούν, χωρίς όμως να γίνονται αφορμή για την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δημοκρατικών ελευθεριών. Η διαχείριση της μετανάστευσης δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με την «Ευρώπη-φρούριο», αλλά με πολιτικές ένταξης των μεταναστών στην Ε.Ε. και αποκεντρωμένες κοινωνικο-οικονομικές πολι-

73. Οι ευρωπαίοι πολίτες φοβούνται τις εξής απειλές κατά σειρά σπουδαιότητας: 1. διεθνή τρομοκρατία· 2. οργανωμένο έγκλημα· 3. διάδοση όπλων μαζικής καταστροφής· 4. πυρηνικά ατυχήματα· 5. εθνικές συγκρούσεις στην Ευρώπη· 6. τυχαία εκτόξευση πυρηνικού πυραύλου· 7. έναν παγκόσμιο πόλεμο· 8. ασθένειες· 9. πυρηνική σύγκρουση στην Ευρώπη· και 10. συμβατικό πόλεμο στην Ευρώπη. (Ευρωβαρόμετρο, τχ. 58, Οκτ.-Νοεμ. 2002).

τικές μείωσης των αιτίων εξαγωγής μεταναστών και προσφύγων.

Η επίδραση των δραματικών γεγονότων της 11/9/2001 στις ΗΠΑ, στη Συνθήκη Σένγκεν είναι καταλυτική για την περαιτέρω υλοποίησή της. Ήδη εφαρμόζεται περισσότερο ως ένα σύστημα ασφάλειας και λιγότερο ως ένα σύστημα εξασφάλισης των τεσσάρων ελευθεριών διακίνησης. Το πρόταγμα της ασφάλειας υπερέχει πια των άλλων δημοκρατικών προταγμάτων, τα οποία υπονομεύονται σοβαρά, προκαλώντας ακόμα και φόβους για τη συρρίκνωσή τους. Παρόλα αυτά, οι φόβοι για τη δημιουργία μιας εφιαλτικής «Ευρώπης-φρουρίου», δηλαδή μιας «Schengenland» δρακόντειων εξωτερικών συνόρων, και αυταρχικής εσωτερικής αστυνόμευσης, που εύκολα μπορούν να δικαιολογηθούν αν λάβουμε υπόψη συγκεκριμένες τεκμηριωμένες περιπτώσεις, δεν πρέπει να διογκώνονται διότι οδηγούν τους πολίτες και τις οργανώσεις τους στην παθητικοποίηση και την εγκατάλειψη του αγώνα για μια ανοιχτή, φιλόξενη και δημοκρατική «Ευρώπη των λαών». Μια τέτοια «συμπεριληπτική» και δημοκρατική Ευρώπη δεν είναι ασύμβατη με μια πραγματικά ασφαλή Ευρώπη των λαών, απαλλαγμένη δηλαδή από το οργανωμένο έγκλημα και τη διαφθορά, μια Ευρώπη που θα σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες.

Βέβαια, δεν πρέπει επίσης να παραγνωρίζουμε και το πραγματικό γεγονός ότι η ιδανικά ανοιχτή, δημοκρατική «Ευρώπη των λαών», συνώνυμο της ελευθερίας, αλληλεγγύης και δικαιοσύνης, οριοθετείται από μια Ε.Ε., που νοείται ως κοινή αγορά, καπιταλιστικά διαρθρωμένη, χωρίς εσωτερικά σύνορα και οικονομικο-πολιτικά προσδιορισμένη στο πλαίσιο ενός παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, που συναρθρώνεται από αντιφατικά συμφέροντα και αντικρουόμενες αρχές, έτσι που στην προσπάθεια να διασφαλίσει την οικονομική ελευθερία της ενιαίας αγοράς χρειάζεται πρώτιστα ασφάλεια και όχι δημοκρατία. Στο πλαίσιο αυτό η εξισορρόπηση της κυριαρχίας, της δημοκρατίας και της ελευθερίας με το αίτημα της ασφάλειας είναι εξαιρετικά δύσκολη.⁷⁴

Παρά το έλλειμμα δημοκρατίας και νομιμοποίησης της Ε.Ε., που αντανάκλαται και διευρύνεται και από μια αυταρχική εφαρμογή της Συνθήκης Σένγκεν, και παρά το γεγονός ότι ο πόλεμος εναντίον της τρομοκρατίας απειλεί και στην Ε.Ε. πολλές δημοκρατικές

74. Για τα θέματα αυτά βλ., Guild-Niessen, ό.π.· J. Habermas, ό.π.· Σ. Σάσεν, ό.π., και Δ. Χαράλαμπης, *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σ. Καρά-ιωργα, 1998.

κατακτήσεις και δικαιώματα, μια πλήρως αρνητική «σενγκενοποίηση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει αποτραπεί προς το παρόν, χάρις στην κινητοποίηση της ενεργούς δημοκρατικής κοινωνίας των πολιτών και των διαφόρων παραδοσιακών και νέων προοδευτικών κινημάτων. Διότι, αν «το πρόβλημα της Σένγκεν είναι ότι χρειάζεται να παρακολουθείται συνεχώς» σύμφωνα με δήλωση του ειδικού στα θέματα προστασίας των προσωπικών δεδομένων Σπύρου Σημίτη,⁷⁵ το βάρος της εποπτείας της εφαρμογής της δεν πέφτει μόνο στις κυβερνήσεις και στις αντίστοιχες Αρχές Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων και των Συνηθόρων του Πολίτη, αλλά και σε όλους τους ενεργούς και πληροφορημένους πολίτες και στις μη κυβερνητικές οργανώσεις τους. Και βέβαια, αν ένας πολίτης της Ε.Ε., ιδιαίτερα αν ανήκει σε ασθενή εισοδηματικά στρώματα, έχει ακόμη πολύ μικρές δυνατότητες προστασίας από τους υπερεθνικούς μηχανισμούς, πολύ λιγότερες έχει ο μη κοινοτικός Ευρωπαίος, ενώ οι δυνατότητες προστασίας του τριτοκοσμικού φτωχού μετανάστη, νόμιμου ή παράνομου, είναι σχεδόν μηδενικές.

Παρά ταύτα, όπως η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης παραμένει ανοιχτή χωρίς οριστική δεσμευτική απόφαση για την κατάληξή της, έτσι και η πρόκληση για μια ανοιχτή αλλά και ασφαλή Ευρώπη των λαών, ως χώρος ελευθερίας και δικαιοσύνης που δεν θα υπονομεύεται από το πρόταγμα της ασφάλειας, αλλά θα θωρακίζεται από το πρόταγμα της δημοκρατίας, παραμένει έστω μακροπρόθεσμα εφικτή.⁷⁶ Διότι ενώ η ανασφάλεια, δικαιολογημένη ή κατασκευασμένη, υπονομεύει το δημοκρατικό οικοδόμημα της Ευρώπης, η υπερβολική ασφάλεια θα το κατεδαφίσει. Αν στις παρούσες συγκυρίες της παγκοσμιοποιημένης πια τρομοκρατίας, η τάση χτισίματος μιας «Ευρώπης-φρουρίου» μέσω της ΣΣ φαίνεται να είναι κυρίαρχη, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα ποικίλα συμφέροντα, όπως τα έχουμε ήδη προσδιορίσει, που ωφελούνται από τη δόμησή της επικρατούν στα εθνικά και ευρωπαϊκά κέντρα αποφάσεων. Η εξέλιξη όμως αυτή δεν είναι νομοτελειακά

75. Σπ. Σημίτης, συνέντευξη στο αφιέρωμα «Σένγκεν», *Ελευθεροτυπία*, 3 Απριλίου 1999, σ. 9.

76. Η Ευρώπη αυτή, σύμφωνα με τον Ούλριχ Μπεκ, θα «λειτουργεί ως θηριοδαστής της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και (θα) παρεμβάινει σε αυτή με ενεργό πολιτικό τρόπο... ως πολιτική απάντηση στα ερωτήματα του μέλλοντος σε όλα τα επίπεδα: αγορά εργασίας, οικολογία, κοινωνικό κράτος, διεθνής μετανάστευση, πολιτικές ελευθερίες, θεμελιώδη δικαιώματα» (Ουλ. Μπεκ, *ό.π.*, σ. 301-302).

αναπόδραστη, ώστε να παραμερίζεται το ιδεαλιστικό ίσως και για πολλούς αναποτελεσματικό χτίσιμο μιας Ευρώπης με ασφάλεια, ελευθερία και δημοκρατία, αρκεί να κινητοποιηθούν όλοι όσοι πιστεύουν σε αυτή.

Συμπερασματικά λοιπόν, η εφαρμογή της Συνθήκης Σένγκεν, μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου ασφάλειας, ελευθερίας και δικαιοσύνης χωρίς εσωτερικά σύνορα στην Ε.Ε., αν ως σύστημα ελέγχου και ασφάλειας περιφρουρεί και δεν υπονομεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες.⁷⁷ Τελικά, παραφράζοντας αυτό που ο Ντε Τοκβίλ γράφει για τη Δημοκρατία στην Αμερική (1997, σ. 710) «[καλύτερα] ας έχουμε για το μέλλον (της Δημοκρατίας στην Ευρώπη) τον σωτήριο εκείνο φόβο (του «Ευρω-φρουρίου») που μας κάνει να αγρυπνούμε και να μαχόμαστε, παρά μια νωθηρή και αδρανή (αισιόδοξη Ευρω-ουτοπία) που καταβάλλει τις καρδιές και τις απονευρώνει».

77. Πρόσθετη δυσκολία στην ισορροπία των τριών αυτών στόχων και στην εναρμόνιση των πολιτικών εφαρμογής τους είναι και οι σημαντικές διαφορές που υπάρχουν ακόμη ανάμεσα στα κράτη-μέλη της Ε.Ε. ως προς το περιεχόμενο των αρχών της ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, ανάλογα με την πολιτική τους κουλτούρα, αλλά και τα ιδιαίτερα προβλήματα ασφάλειας και συνόρων που ορισμένα από αυτά αντιμετωπίζουν, θέματα με τα οποία δεν ασχοληθήκαμε εδώ.

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ

Το άρθρο παρουσιάζει το σύστημα πεποιθήσεων (belief system) του κύπριου πολιτικού ηγέτη Σπύρου Κυπριανού, και εξετάζει την επίδραση των πεποιθήσεών του στον τρόπο λήψης αποφάσεων. Θα εξεταστούν τρεις κύριες αποφάσεις του: (α) η θέση του όσον αφορά το προτεινόμενο αμερικάνικο σχέδιο για λύση του κυπριακού το 1978· (β) η στάση του στις συνομιλίες για λύση του κυπριακού (1984-85), και (γ) ο τρόπος αντίδρασης του στην πρόταση της ελληνικής κυβερνήσης (1986-87) για την αναγκαιότητα αίτησης ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην τότε Ευρωπαϊκή και Οικονομική Κοινότητα. Το άρθρο δεν εξετάζει την ορθότητα των αποφάσεων του Σπύρου Κυπριανού αλλά παρουσιάζει τη σύνδεση ανάμεσα στις θέσεις του και στο σύστημα πεποιθήσεών του.

1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ

Η πολιτική καριέρα του Σπύρου Κυπριανού ξεκίνησε κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Λονδίνο, όπου υπήρξε ο ιδρυτής της Εθνικής Φοιτητικής Ένωσης Κυπρίων Αγγλίας (ΕΦΕΚΑ) και διετέλεσε ο πρώτος πρόεδρος της μέχρι το 1954. Τον Φεβρουάριο του 1954, σε ηλικία 22 χρονών, διορίστηκε γραμματέας του αρχιεπισκόπου Μακαρίου στο Λονδίνο, με απώτερο σκοπό τη διαφώτιση της βρετανικής κοινής γνώμης σχετικά με το κυπριακό πρόβλημα. Μετά την έναρξη του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ το 1955, ο Κυπριανού αναγκάζεται να φύγει από το Λονδίνο για την Αθήνα και να συνεχίσει, από εκεί πλέον, τον αγώνα για προώθηση του κυπριακού ζητήματος. Αργότερα, τον Αύγουστο του 1956 μέχρι και τον Μάρτιο του 1957 υπηρετεί ως αντιπρόσωπος της Ε-

* Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών και Γενικός Πρόξενος της Κυπριακής Δημοκρατίας στο Λονδίνο.

θναρχίας στη Νέα Υόρκη και, ακολούθως, του επιτρέπεται η επιστροφή στο Λονδίνο όπου εργάζεται για την Εθναρχία μέχρι και την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου (1959-60).

Με την εγκαθίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας, ο Σπύρος Κυπριανού, σε ηλικία 28 χρονών, διορίζεται από τον αρχιεπίσκοπο Μακάριο υπουργός Δικαιοσύνης και δέκα ημέρες αργότερα υπουργός Εξωτερικών. Δώδεκα χρόνια αργότερα, στις 5 Μαΐου 1972, παραιτείται από τη θέση του υπουργού Εξωτερικών μετά από διάσταση απόψεων της κυπριακής κυβέρνησης με τη χούντα των Αθηνών. Μια εξέλιξη που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως την πιο κορυφαία στιγμή της πολιτικής του καριέρας και αυτό που στιγμάτισε το μέλλον του στην πολιτική. Η παραίτησή του από την κυβέρνηση θα τον οδηγήσει στην άσκηση της δικηγορίας στον ιδιωτικό τομέα. Τον Σεπτέμβριο του 1974, μετά από την τουρκική εισβολή, θα τεθεί επικεφαλής της κυπριακής αντιπροσωπείας στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών όπου συζητείται το κυπριακό. Τον Φεβρουάριο του 1975 ο Σπύρος Κυπριανού συμμετέχει στην κυπριακή αποστολή κατά τη συνάντηση του Συμβουλίου Ασφαλείας. Στις 12 Μαΐου 1976, και μετά από προτροπές του Μακαρίου, αφού, ως σημειωθεί, ο τελευταίος είχε προηγουμένως βολιδοσκοπήσει άλλες προσωπικότητες, ο Σπύρος Κυπριανού προχωρά στην ίδρυση της Δημοκρατικής Παράταξης (ΔΗΠΑ).¹

Μετά από τις βουλευτικές εκλογές του 1976, ο Σπύρος Κυπριανού εκλέγεται πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων, θέση την οποία κατέχει μέχρι και τον θάνατο του αρχιεπισκόπου Μακαρίου το καλοκαίρι του 1977. Από τον Αυγούστου του 1977 μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1988 θα παραμείνει στο πηδάλιο της Κυπριακής Δημοκρατίας, αφού το 1978 εκλέγεται στην προεδρία χωρίς αντίπαλο, ενώ το 1983 εκλέγεται με τις ψήφους του ΔΗΚΟ και του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου, ΑΚΕΛ. Το 1993, και αφού η συνεργασία του με το Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΔΕΚ για εκλογή κοινού υποψηφίου δεν πετυχαίνει, θα υποστηρίξει την υποψηφιότητα Γλαύκου Κληρίδη η οποία και θα επικρατήσει. Από το 1993 μέχρι και τα μέσα του 1997, το κόμμα του Σπύρου Κυπριανού μετέχει στην κυβέρνηση Κληρίδη, ενώ το 1996 ο Κυπριανού εκλέγεται με την υποστήριξη και του Δημοκρατικού Συναγερμού (ΔΗΣΥ), Πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων, θέση την οποία κατέχει μέχρι

1. Η Δημοκρατική Παράταξη μετονομάστηκε σε Δημοκρατικό Κόμμα (ΔΗΚΟ).

τον Μάιο του 2001. Συνοψίζοντας, σημειώνουμε ότι ο Σπύρος Κυπριανού διατέλεσε Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας για 11 χρόνια (1977-88), Πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων για 6 χρόνια (1976-77 και 1996-2001), υπουργός Εξωτερικών για 12 χρόνια (1960-72) ενώ το κόμμα του συμμετείχε στην κυβέρνηση Κληρίδη για τουλάχιστον 4 χρόνια (1993-97).

Και μόνο το γεγονός της πολύχρονης παρουσίας και συμμετοχής του στη διακυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας υποδηλοί την αναγκαιότητα αλλά και προτρέπει τον ερευνητή να εξετάσει και να αναλύσει την προσωπικότητά του. Για τον Σπύρο Κυπριανού, η πολιτική αποτέλεσε ένα με τη σκέψη του από τότε που, μαθητής ακόμη, συμμετείχε στον αγώνα της Κύπρου για ελευθερία. Ο ίδιος συνήθιζε να δηλώνει ότι αισθανόταν την ανάμειξη του στην πολιτική ζωή ως μια αποστολή να σώσει την Κύπρο.² Λίγο πριν από τις προεδρικές εκλογές του 1988, δήλωνε: «Δεν επιζητώ την ψήφο του λαού από προσωπική φιλοδοξία ή γιατί απολαμβάνω το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας [...] Σας δηλώνω με κάθε ειλικρίνεια και εντιμότητα ότι είναι από συναίσθηση ευθύνης και καθήκοντος και μόνο, που δεν εγκαταλείπω τον αγώνα και την προσφορά των υπηρεσιών μου. Δεν μπορώ να εγκαταλείψω έναν αγώνα που δεν έχει τελειώσει και για τον οποίο αφιέρωσα ολόκληρη τη ζωή μου».³

Ο Σπύρος Κυπριανού είχε πάντοτε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα δρώμενα στην εσωτερική πολιτική σκηνή και, αρκετές φορές, οι κινήσεις του προσδιορίζονταν από τις εξελίξεις στο εσωτερικό της Κύπρου. Προσωπικότητα με πολύ έντονες απόψεις, δεν δεχόταν εύκολα την κριτική ή την αμφισβήτηση, ειδικότερα όσον αφορά την ιστορική εξέλιξη του κυπριακού προβλήματος.⁴ Συχνά, συνήθιζε να αποκαλεί τον εαυτό του συνεχιστή της πολιτικής Μακαρίου, και να αναφέρεται στο πάθος του για προσφορά για την Κύπρο, στους φόβους του για τις διεθνείς συνωμοσίες και τους ξένους δακτύ-

2. Σε συνέντευξή του στο Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου (ΡΙΚ) ο Σπύρος Κυπριανού δήλωσε χαρακτηριστικά: «Το όραμα μου ήταν πάντα μια ελεύθερη Κύπρος. Πραγματικά έχω ένα πάθος για αυτή την υπόθεση», βλ. Συνέντευξη Σπύρου Κυπριανού στο ΡΙΚ, Λευκωσία, 23 Απριλίου 2001.

3. Βλ. Ομιλία Σπύρου Κυπριανού στην Παγκύπρια Συνδιάσκεψη του Δημοκρατικού Κόμματος (ΔΗΚΟ), *Ελευθεροτυπία*, Λευκωσία, 1 Ιουνίου 1987, σ. 4-5.

4. Παράδειγμα αποτελούν οι αντιδράσεις του σε συνέντευξη του Κωνσταντίνου Μητσότακη για το κυπριακό. Βλ. Σπύρος Κυπριανού, «Επιτίθεται σε άλλους λάθη χωρίς να τα τεκμηριώνει», *Τα Νέα*, 4 Μαΐου 1999, Ν18.

λους ενάντια στην Κυπριακή Δημοκρατία, στις προθέσεις του να αποκαλύψει συγκλονιστικά στοιχεία και στην αχαριστία μερικών που δεν λάμβαναν υπόψη την πολύχρονη προσφορά του στην Κύπρο και τον ελληνισμό.⁵

Οι ιστορικές του καταβολές, ιδιαίτερα αυτές που αναπτύχθηκαν κατά τα πρώτα χρόνια της πολιτικής του ανέλιξης δίπλα στον Μακάριο, οι πολύ έντονες και αδιαμφισβήτητες του απόψεις, το πάθος του για την εξουσία αλλά και τον κυπριακό αγώνα και οι συνειδήσεις του προσπάθειες για να θεμελιωθεί σε αυτή, τον αναγκάζουν να προσηλώνεται και να προσαρμόζεται σχεδόν αποκλειστικά στο τι ο ίδιος πιστεύει ότι είναι ορθό να ακολουθηθεί στο κυπριακό. Αυτά ήταν και τα κύρια χαρακτηριστικά του μέχρι την τελευταία μέρα της ζωής του.

2. Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Στην προσπάθεια παρουσίασης του συστήματος πεποιθήσεων του Σπύρου Κυπριανού χρησιμοποιείται ως αναλυτικό πλαίσιο ο κώδικας λειτουργίας του Alexander George. Ο κώδικας λειτουργίας είναι το πλέον διαδεδομένο αναλυτικό πλαίσιο εφαρμογής ψυχολογικών θεωριών στη μελέτη λήψης αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής.⁶ Βασική υπόθεση εργασίας των ψυχολογικών θεωριών είναι το γεγονός ότι οι πεπονηθείσες, αντιλήψεις και, γενικότερα, το σύστημα αξιών εκείνων που αποφασίζουν για θέματα εξωτερικής πολιτικής είναι τα κύρια χαρακτηριστικά τα οποία πρέπει να γνωρίζουμε ώστε να μπορέσουμε να προβούμε σε πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση σχετικά με τις αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής. Υποστηρίζουν, δηλαδή, ότι το σύστημα αξιών ενός ηγέτη όχι μόνον επηρεάζει τον τρόπο που ο ίδιος αντιλαμβάνεται ένα γεγονός αλλά και την απόφαση που τελικώς λαμβάνει στο συγκεκριμένο θέμα. Κάτι

5. Ο Λουκάς Κακουλλής υποστηρίζει για το θέμα αυτό: «Ο Σπύρος Κυπριανού και το περιβάλλον του χρησιμοποίησαν αμέτρητες φορές το όνομα του πρώτου Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, στήριξαν πολλά στον μύθο ότι ο Κυπριανού είναι ο φυσικός διάδοχος του Μακαρίου, ο άξιος συνεχιστής του έργου του εθνάρχη». Βλ. Λουκά Κακουλλή, *Της Κύπρου οι ταγοί, άνθρωποι και ιστορία*, Λευκωσία 2000, σ. 115.

6. Βλ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, «Ο Ρόλος των Ηγετών στη Διαμόρφωση της Εξωτερικής Πολιτικής», *Επετηρίδα, Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996, σ. 35-36.

τέτοιο συμβαίνει επειδή το σύστημα αξιών είναι εκείνο που διαμορφώνει τις απόψεις αυτών που αποφασίζουν, σε σχέση με την πραγματικότητα, και παρέχει τα κίνητρα για τις αποφάσεις τους.

Ο κώδικας λειτουργίας του George, που χαρακτηρίζεται ως η περιγραφική προσέγγιση (*descriptive approach*), επιδιώκει να σκιαγραφήσει και να αναλύσει τις εικόνες που έχουν στο μυαλό τους αυτοί που παίρνουν τις αποφάσεις και να ανιχνεύσει τους τρόπους με τους οποίους οι πληροφορίες και τα δεδομένα λειτουργούν μέσα στο ψυχολογικό τους περιβάλλον.⁷ Στον κώδικα λειτουργίας διακρίνουμε δύο θεμελιώδεις τύπους πεποιθήσεων ενός ηγέτη, τις φιλοσοφικές και τις λειτουργικές. «Οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις έχουν να κάνουν με υποθέσεις και επιχειρήματα σχετικά με τη θεμελιώδη φύση της πολιτικής, των πολιτικών συγκρούσεων, και τον ρόλο του ατόμου στην ιστορία, ενώ οι λειτουργικές πεποιθήσεις αναφέρονται στις σχέσεις ανάμεσα στους στρατηγικούς στόχους και τα πολιτικά μέσα, όπως επίσης και στους τακτικούς ελιγμούς μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής δράσης. Στόχος δεν είναι η ανάπτυξη μιας συνολικής θεωρίας σχετικά με την πολιτική, αλλά η καλύτερη κατανόηση των πρακτικών στις οποίες καταφεύγει ένας ηγέτης στην προσπάθειά του να πάρει μια λογική απόφαση».⁸

Αναφορικά με τις πολιτικές πεποιθήσεις, οι ερωτήσεις που θα μπορούσαν να τεθούν είναι: (1) Ποια είναι η φύση της πολιτικής ζωής; Είναι το διεθνές σύστημα αρμονικό ή συγκρουσιακό; (2) Ποιες είναι οι προοπτικές επίτευξης των πολιτικών αξιών και φιλοδοξιών ενός ηγέτη; Είναι αισιόδοξοι ή απαισιόδοξοι όσον αφορά στην επίτευξη των στόχων αυτών; (3) Είναι το πολιτικό μέλλον προβλέψιμο; Αν ναι, σε ποιο βαθμό; (4) Ποιον βαθμό ελέγχου μπορεί να έχει ένας πολιτικός ηγέτης στην εξέλιξη της ιστορίας; Ποιος είναι ο ρόλος ενός ηγέτη στη διαμόρφωση της ιστορίας; (5) Ποιος είναι ο ρόλος της τύχης στην ιστορική εξέλιξη; Τα ερωτήματα σχετικά με τις λειτουργικές πεποιθήσεις είναι: (1) Ποια είναι η καλύτερη μέθοδος επιλογής στόχων και προγραμμάτων πολιτικής δράσης; (2) Πώς προωθούνται τέτοια προγράμματα πιο αποτελεσματικά; (3) Πώς μετράται και ελέγχεται το ρίσκο στην πολιτική πρακτική; (4) Πώς καθορίζεται ο καλύτερος δυνατός συγχρονισμός

7. Βλ. John Vogler, «Perspectives on the Foreign Policy System: Psychological Approaches», στο Michael Clark - Brian White (επιμ.), *Understanding Foreign Policy, The Foreign Policy Systems Approach*, Brian White, 1989, σ. 139.

8. Βλ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 36.

για την προώθηση των συμφερόντων ενός ηγέτη; (5) Ποιος είναι ο ρόλος και ποια η χρησιμότητα των διαφόρων μέσων για την προώθηση των συμφερόντων;⁹

Οι ερωτήσεις συμβάλλουν ώστε να σχηματιστεί ο κώδικας λειτουργίας του υπό μελέτη ηγέτη και ορίζεται ως οι «γενικές δοξασίες των πολιτικών για θεμελιώδη προβλήματα της ιστορίας και τα κύρια ερωτήματα πολιτικής». ¹⁰ Επιπλέον, οι ερωτήσεις βοηθούν στο να διαφανούν όλοι εκείνοι οι παράγοντες –πιστεύω, αξίες, προσωπικότητα, ψυχολογικά χαρακτηριστικά, κ.ά.– οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να ερμηνευτεί και να καταχωρείται κάθε νέα πληροφορία από τον υπό μελέτη ηγέτη. Σε γενικές γραμμές οι ερωτήσεις οδηγούν στον σχηματισμό του κώδικα πεποιθήσεων ενός πολιτικού. Η συγκρότηση του κώδικα λειτουργίας γίνεται με ποσοτική και ποιοτική ανάλυση πρωτογενών (ομιλίες, συνεντεύξεις, αλληλογραφία) και δευτερογενών πηγών (βιογραφικών ή αυτοβιογραφικών μελετών).¹¹

Στο άρθρο αυτό βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι ο κώδικας λειτουργίας ενός ηγέτη συνδέεται, σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό, έμμεσα ή άμεσα, με τις αποφάσεις που λαμβάνει, χωρίς όμως οι αποφάσεις του να είναι αποκλειστικό προϊόν του κώδικα αυτού. Χωρίς αμφιβολία, οι αποφάσεις ενός ηγέτη επηρεάζονται, την ίδια στιγμή, τόσο από εσωτερικές όσο και από εξωτερικές μεταβλητές όπως την οικονομία ενός κράτους, το πολιτικό σύστημα, τα κόμματα, τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του κράτους, την ευρυθμία της λειτουργίας των θεσμών, τον Τύπο, καθώς επίσης τη δομή, διάρθρωση και λειτουργία του διεθνούς και περιφερειακού συστήματος μέσα στο οποίο το κράτος δρα και λειτουργεί.

Παρόλα αυτά, ο κώδικας λειτουργίας έχει συγκριτικό πλεονέκτημα όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων για τους ακόλουθους λόγους:

α) εκείνο που επηρεάζει σημαντικά στη διαμόρφωση πολιτικής

9. Βλ. George Alexander, *Presidential Decision-Making in Foreign Policy*, Westview Press, 1980, σ. 198-199. Βλ. John Vogler, ό.π., σ. 140.

10. Βλ. Alexander George, «“The Operational Code”: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making», *International Studies Quarterly*, τόμ. 13, Ιούνιος 1969, σ. 190-222.

11. Βλ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 36· Ole R. Holsti, *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts, 1969· George Alexander, «Quantitative and Qualitative Approaches to Content Analysis», στο Ithiel de Sola Pool (επιμ.), *Trends in Content Analysis*, University of Illinois Press, Urbana Illinois 1959.

δεν είναι οι πραγματικές συνθήκες και τα γεγονότα, δηλαδή αυτά που πραγματικά συμβαίνουν στο εσωτερικό του κράτους και στο διεθνές επίπεδο (εσωτερικές και εξωτερικές μεταβλητές), αλλά το πώς αυτά γίνονται αντιληπτά και ερμηνεύονται από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής.¹²

β) ο κώδικας λειτουργίας ενός ηγέτη επηρεάζει τις αποφάσεις του με δύο καιρίους τρόπους: (i) επεκτείνοντας ή περιορίζοντας το πεδίο έρευνας και αξιολόγησης των στοιχείων που διαθέτει, επηρεάζοντας έτσι τη διάγνωση μιας κατάστασης προς ορισμένες κατευθύνσεις και (ii) οδηγώντας τον ηγέτη στην προτίμηση ορισμένων εναλλακτικών δράσεων έναντι άλλων.¹³

γ) επειδή στο άρθρο αυτό η υπόθεση εργασίας αφορά τον ηγέτη ενός κράτους, όπως η Κυπριακή Δημοκρατία, όπου απουσίαζαν εντελώς, την περίοδο που λήφθηκαν οι αποφάσεις που εξετάζονται, αναπτυγμένοι μηχανισμοί μελέτης και ανάλυσης της εξωτερικής πολιτικής αλλά και τα γνωστά think tanks (δεξαμενές σκέψης), η χρησιμοποίηση του κώδικα λειτουργίας προσφέρει πλεονεκτήματα καλύτερης κατανόησης των αποφάσεων αφού, δικαιολογημένα, η εξωτερική πολιτική της χώρας επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις ιδεολογικές καταβολές και την προσωπικότητα του Σπύρου Κυπριανού. Λόγω της έλλειψης τέτοιων ανεπτυγμένων μηχανισμών μελέτης και ανάλυσης των αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής, οι εσωτερικές και εξωτερικές μεταβλητές που ορθά θα ανάμενε κάποιος να επηρεάζουν τις αποφάσεις, δεν διαδραμάτιζαν ιδιαίτερο ρόλο και ο ίδιος ο ηγέτης ήταν αυτός που προσδιόριζε τη σπουδαιότητά τους.¹⁴ Για παράδειγμα, στην περίοδο κατά την ο-

12. Βλ. Harold Sprout - Margaret Sprout, *Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics*, Center of International Studies, Princeton, New Jersey 1956. Όπως τονίζουν για τους ηγέτες και οι Dougherty και Pfaltzgraff, Jr.: «Όταν εξετάζουν τον "προσδιορισμό της κατάστασης" οι περισσότεροι θεωρητικοί της λήψης αποφάσεων θεωρούν ότι ο κόσμος, όπως τον βλέπουν εκείνοι που λαμβάνουν τις αποφάσεις, είναι πιο σημαντικός από την αντικειμενική πραγματικότητα. Αποδέχονται, επομένως, αυτό που έκαναν οι Harold και Margaret Sprout μεταξú "ψυχοπεριβάλλοντος" και "λειτουργικού περιβάλλοντος". Φυσικά, ο ηγέτης πρέπει πρωτίστως να λάβει υπόψη το αντικειμενικό, λειτουργικό περιβάλλον». Βλ. James Dougherty - Robert Pfaltzgraff, Jr., *Ανταγωνιστικές Θεωρίες Διεθνών Σχέσεων, Μια Συνολική Αποτίμηση*, τόμ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ. 209.

13. Βλ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 37.

14. Ο Michael Smith σημειώνει ότι σε χώρες όπου δεν λειτουργεί η κατάλληλη γραφειοκρατία για θέματα εξωτερικής φύσεως, η εξωτερική πολιτική πολύ πιθανόν να αντικατοπτρίζεται μέσα από προσωπικά χαρακτηριστικά των ηγετών με

ποία λήφθηκαν οι αποφάσεις που εξετάζονται, το κυπριακό υπουργείο Εξωτερικών, το κατεξοχήν υπουργείο για θέματα εξωτερικής πολιτικής, δεν διαδραμάτιζε σχεδόν κανένα ρόλο.¹⁵ Το γεγονός ότι ο Σπύρος Κυπριανού χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών της Κυπριακής Δημοκρατίας για μεγάλο χρονικό διάστημα (12 χρόνια) συνέτεινε ακόμη περισσότερο στην υποβάθμιση του υπουργείου Εξωτερικών το διάστημα 1977-1988, αφού η μακρόχρονη ιδιότητά του ως υπουργού Εξωτερικών τον έκανε να αντιμετωπίζει τα κύρια θέματα εξωτερικής φύσεως ως δική του αποκλειστική αρμοδιότητα.¹⁶

Για αυτούς τους λόγους, η εξέταση της επίδρασης του κώδικα λειτουργίας του Σπύρου Κυπριανού στις αποφάσεις του, όταν ήταν Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας, θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση των επιλογών εξωτερικής πολιτικής της Κύπρου κατά το πρόσφατο παρελθόν.

Αρκετοί αναλυτές υποστηρίζουν ότι το κύριο πρόβλημα με τον σχηματισμό του κώδικα λειτουργίας ενός ηγέτη είναι το γεγονός ότι οι πηγές που χρησιμοποιούνται για να χτιστεί ο κώδικας αυτός δεν είναι και τόσο αξιόπιστες αφού, για παράδειγμα, οι δημόσιες διακηρύξεις των ηγετών, που χρησιμοποιούνται κατά κόρον στην προσπάθεια δημιουργίας του κώδικα λειτουργίας ενός ηγέτη, δεν είναι αντιπροσωπευτικές όσον αφορά τα πραγματικά τους πιστεύω.¹⁷ Για να αντιμετωπιστεί η αδυναμία αυτή στη δημιουργία του κώδικα λειτουργίας του Σπύρου Κυπριανού, χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο οι προσωπικές συζητήσεις του συγγραφέα με τον κύριο Πρόεδρο, καθώς επίσης και αριθμός ομιλιών του

αποτέλεσμα τα δεδομένα και οι γνώσεις που χρησιμοποιούνται να είναι περιορισμένα. Βλ. Michael Smith, «Comparing Foreign Policy Systems: Problems, Processes and Performance», στο Michael Clark - Brian White (επιμ.), *Understanding Foreign Policy. The Foreign Policy Systems Approach*, Brian White, 1989, σ. 184-215.

15. Συνέντευξη με πρώην διπλωμάτη της Κυπριακής Δημοκρατίας που ζήτησε να κρατήσει την ανωνυμία του, Λευκωσία, 1 Δεκεμβρίου 2000.

16. Για το πώς ένας πρώην υπουργός Εξωτερικών χειρίζεται τα θέματα εξωτερικής πολιτικής όταν γίνει Πρόεδρος του κράτους, βλ. Margaret G. Kelman, «Personality and Foreign Policy Decision-Making: A Study of 53 Heads of Government», στο D.A. Sylvan - S. Chan (επιμ.), *Foreign Policy Decision Making. Perception, Cognition and Artificial Intelligence*, Praeger Publishers, Νέα Υόρκη 1984, σ. 53-80.

17. Βλ. Θεόδωρος Κουλουμπής, *Διεθνείς Σχέσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 171-172.

που προετοιμάστηκαν από τον ίδιο.¹⁸

Για να εξεταστεί το ενδεχόμενο σχέσης σύνδεσης ανάμεσα στον κώδικα λειτουργίας του Σπύρου Κυπριανού και των αποφάσεων του στις τρεις περιπτώσεις που εξετάζει το άρθρο αυτό, θα εφαρμοστεί η διαδικασία της συμφωνίας ή της λογικής αλληλουχίας. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Αρβανιτόπουλο, η διαδικασία αυτή είναι: «...μια τεχνική, η οποία επιχειρεί να διαπιστώσει μια συνέχεια μεταξύ των πεποιθήσεων ενός ηγέτη και των αποφάσεων του. Αν μια επιλεγμένη πολιτική απόφαση βρίσκεται σε λογική αλληλουχία με τις πεποιθήσεις ενός ηγέτη, τότε υπάρχει τουλάχιστον η ένδειξη ότι οι πεποιθήσεις του έχουν παίξει κάποιο ρόλο στη λήψη της συγκεκριμένης απόφασης. Αν η λογική αυτή συνέχεια εντοπιστεί επανειλημμένα σε μια ακολουθία σχετικών αποφάσεων και για μεγάλο χρονικό διάστημα, τότε μπορούμε να μιλήσουμε για σχέση αιτίου και αιτιατού».¹⁹

Τρεις αποφάσεις του Σπύρου Κυπριανού εξετάζονται στο άρθρο αυτό: (α) η θέση του όσον αφορά το προτεινόμενο αμερικάνικο σχέδιο για λύση του κυπριακού το 1978, (β) η στάση του στις συνομιλίες για λύση του κυπριακού στα τέλη του 1984 και στις αρχές του 1985 και (γ) ο τρόπος αντίδρασης του στην πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης στα τέλη του 1986 και στις αρχές του 1987 για την αναγκαιότητα αίτησης ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

α. Φιλοσοφικές πεποιθήσεις Κυπριανού

1. *Διεθνές Σύστημα.* Ο Σπύρος Κυπριανού, αν και φαινόταν να αντιλαμβάνεται τις διεργασίες και το άναρχο του διεθνούς συστήματος κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κινείτο βάσει των δεδομένων αυτών. Υπερεκτιμούσε τις δυνατότητες της Κυπριακής Δημοκρατίας σε διεθνές επίπεδο, ειδικότερα σε σύγκριση με την Τουρκία, και υποστήριζε ότι το κυπριακό πρόβλημα είναι ένα διεθνές πρόβλημα που θα πρέπει να απασχολεί καθημερινά τους δύο αντίπαλους πόλους του διεθνούς συστήματος και να κυριαρχεί στην ατζέντα των διεθνών θεμάτων.

18. Ο συγγραφέας είχε πολλές συζητήσεις με τον Σπύρο Κυπριανού τον Μάιο του 2001.

19. Βλ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, *ό.π.*, σ. 37.

Χαρακτηριστικό της θέσης του αυτής ήταν η δήλωση του στη Βουλή των Αντιπροσώπων μετά την ανακήρυξη του σε Πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1983. Τόνισε χαρακτηριστικά: «Το Κυπριακό πρόβλημα δεν αφορά μόνο την Κύπρο. Αφορά και οφείλει να ενδιαφέρει ολόκληρη την ανθρωπότητα, γιατί στην Κύπρο δεν δοκιμάζονται μόνο η αντοχή και οι αρετές του λαού μας, αλλά δοκιμάζονται, ταυτόχρονα, οι πανανθρώπινες αξίες για τις οποίες χύθηκαν ποταμοί αίματος σε δύο Παγκόσμιους Πολέμους και σε πολλούς άλλους απελευθερωτικούς αγώνες. Δοκιμάζεται ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών και οι Διακηρύξεις περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δοκιμάζεται η αξία της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι και κάθε αρχή δικαίου και ηθικής».²⁰

Ενδεικτική των θέσεων και απόψεων του για το διεθνές σύστημα είναι και η ομιλία του στα Ηνωμένα Έθνη για τα σαραντάχρονα του Οργανισμού. Τόνισε, μεταξύ άλλων: «Η διεθνής ειρήνη και ασφάλεια δεν είναι ακόμη μια απτή πραγματικότητα, όπως την οραματίστηκαν τα Ηνωμένα Έθνη στην ιστορική γέννηση τους [...] Η βασική αιτία για τα μέχρι τώρα πενιχρά αποτελέσματα [του ΟΗΕ] [...] είναι η τάση των κρατών να αντιμετωπίζουν τα διεθνή προβλήματα χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις υποχρεώσεις τους δυνάμει του Χάρτη, διαμορφώνοντας τη στάση τους με άσχετα κριτήρια, όπως συμμαχίες, γεωπολιτικούς και γεωστρατηγικούς παράγοντες, φιλικές σχέσεις και άλλα συμφέροντα...».²¹

2. *Ψυχρός Πόλεμος*. Ο Σπύρος Κυπριανού, πιστός στις παρακαταθήκες του Μακαρίου, ήταν πιο κοντά στη Σοβιετική Ένωση, αφού πίστευε ότι η Μόσχα υποστήριζε σθεναρά τις θέσεις της Λευκωσίας στο κυπριακό και λειτουργούσε ως αντίβαρο στα διχοτομικά σχέδια των ΗΠΑ. Σημείωνε χαρακτηριστικά για τη Σοβιετική Ένωση: «Υπήρχαν στιγμές που η στήριξη της Σοβιετικής Ένωσης ήταν καθοριστικής σημασίας. Για παράδειγμα, το 1964, όταν έκανε στρατιωτικά γυμνάσια η Σοβιετική Ένωση στα σύνορα με την Τουρκία, όταν απειλούσαν οι Τούρκοι να κάνουν εισβολή στη Κύπρο. Όταν ήμουν υπουργός Εξωτερικών και είχαμε τις σκληρές

20. Βλ. προγραμματικές δηλώσεις Σπύρου Κυπριανού στη Βουλή των Αντιπροσώπων, *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων*, Δ' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Β', 28 Φεβρουαρίου 1983.

21. Βλ. ομιλία Σπύρου Κυπριανού στα Ηνωμένα Έθνη, *Ελευθεροτυπία*, Λευκωσία, 16 Απριλίου 1985.

μάχες στο Συμβούλιο Ασφαλείας μας στήριζαν πολύ. Αργότερα, όταν ήμουν Πρόεδρος της Δημοκρατίας εξακολουθούσε μια υποστήριξη, μια κατανόηση. Μας υποστήριξαν διπλωματικά, ένα είδος συμπαράστασης, είχαν θέσεις ευνοϊκές για μας, στο θέμα της κυριαρχίας για παράδειγμα. Η Σοβιετική Ένωση εξακολουθούσε και επί δικής μου Προεδρίας να αποτελεί έναν εξισσοροποιητικό παράγοντα σε ό,τι αφορά το κυπριακό και ένα είδος εμποδίου στην προσπάθεια προώθησης των τουρκικών θέσεων από πλευράς Δύσης».²²

3. *Πώς βλέπει το μέλλον.* Ο Σπύρος Κυπριανού ήταν φύσει αισιόδοξο άτομο και πάντα πίστευε ότι θα έρθουν καλύτερες μέρες, ειδικά όσον αφορά τον ελληνισμό και τη λύση του κυπριακού προβλήματος. Σε συνέντευξη του το 2000 υποστήριζε:

«Εάν ακολουθήσουμε τη σωστή γραμμή της πειστικής διεκδίκησης, της σταθερότητας και αποφασιστικότητας, πιστεύω ότι τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή θα εξελιχθούν και θα βελτιωθούν οι σχέσεις διαφόρων χωρών στην περιοχή, θα επιλυθούν τα προβλήματα μεταξύ Ισραήλ και Αράβων, θα επέλθει συνεννόηση μεταξύ Ιράν, ΗΠΑ και Ευρώπης και θα δημιουργηθεί μια νέα κατάσταση».²³

4. *Ο ρόλος της Ιστορίας.* Για τον Σπύρο Κυπριανού το μέλλον ενός κράτους είναι άμεσα συνυφασμένο με την ιστορία του. Η ιστορία, και όχι τα σημερινά δεδομένα, είναι ίσως πιο σημαντική στον καθορισμό της μελλοντικής πορείας μιας χώρας. Μιλώντας για το Κυπριακό, λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα του 1974, τόνιζε μεταξύ άλλων: «Ο τόπος αυτός πρέπει να παραδοθεί στις μελλοντικές γενεές, όπως τον παραλάβαμε από τους προγόνους μας και όπως τον γνώρισαν και τον δόξασαν τόσοι αιώνες περίλαμπρης Ιστορίας. Αν δεν υπάρξει σύντομα μια λύση του κυπριακού προβλήματος με βάση το πλαίσιο και τις αρχές αυτές, θα συνεχίσουμε τον αγώνα όσος χρόνος και αν χρειασθεί, όσες θυσίες και αν απαιτηθούν μέχρι τη δικαίωση. Και τούτο αποτελεί χρέος απέναντι των

22. Συνέντευξη του συγγραφέα με τον Σπύρο Κυπριανού, Λευκωσία, 21 Μαΐου 2001.

23. Βλ. συνέντευξη Σπύρου Κυπριανού στην εφημερίδα *Πολίτης*, Λευκωσία, 3 Αυγούστου 2000, σ. 4.

χιλιάδων που θυσιάστηκαν στους αγώνες για την ελευθερία μας, αλλά και στο θυσιαστήριο της πρόσφατης συνομοσίας».²⁴

5. *Εξωτερική πολιτική μικρών κρατών.* Τα συμφέροντα των μικρών κρατών στο ψυχροπολεμικό κλίμα εξυπηρετούνται καλύτερα μέσα από μια ουδέτερη στάση. Ο Κυπριανού υποστήριξε ότι: «Η Κυπριακή Δημοκρατία για να παγιώσει τη θέση της στη διεθνή κοινότητα και στην ειλικρινή επιθυμία της να μην εμπλακεί με τον ένα ή τον άλλο πόλο στη δίνη γεγονότων που οφείλονται στον ανταγωνισμό των μεγάλων δυνάμεων, ίδρυσε μαζί με άλλες χώρες του τρίτου κόσμου που έχουν τις ίδιες απόψεις, το Κίνημα των Αδελφωμάτων. Έτσι καταλήξαμε σταθερά στο συμπέρασμα ότι τα συμφέροντα του λαού μας εξυπηρετούνται καλύτερα με την αποφυγή μας να συνταχθούμε με οποιαδήποτε συμμαχία».²⁵

6. *Η εικόνα του αντιπάλου.* Ο Σπύρος Κυπριανού είχε την τάση να δαιμονοποιεί (devil-image) την τουρκική πλευρά και να της επιρρίπτει εξολοκλήρου την ευθύνη για τη μη λύση του κυπριακού. Η αντίληψή του αυτή επηρέαζε φυσιολογικά και τον τρόπο που χειριζόταν το κυπριακό, με αποτέλεσμα να στέλνει λάθος μηνύματα και να επιτρέπει σε εμπλεκόμενους τρίτους να παρουσιάζουν την εικόνα ότι στην Κύπρο υπάρχουν δύο πλευρές εξίσου αδιάλλακτες.

7. *Εσωτερικό Μέτωπο.* Για τον Σπύρο Κυπριανού η ενότητα στο εσωτερικό της Κύπρου ήταν πολύ σημαντική, ειδικότερα στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του, όταν διαδέχθηκε τον Μακάριο. Κύριος συμπαραστάτης του στο εσωτερικό της Κύπρου ήταν το κομμουνιστικό κόμμα, το ΑΚΕΛ, που τον στήριξε για να εκλεγεί στην εξουσία τόσο το 1978 όσο και το 1983. Ο κύπριος πρόεδρος δεν ήταν διατεθειμένος να θυσιάσει τη συνεργασία του με το ΑΚΕΛ, ειδικά σε προεκλογικές περιόδους, αφού γνώριζε πολύ καλά ότι δεν μπορούσε να εκλεγεί μόνο με την υποστήριξη του δικού του κόμματος. Η συνεργασία αυτή ήταν τόσο σημαντική για τον ίδιο ώστε έθεσε σε κίνδυνο μέχρι και τις σχέσεις του με τον έλληνα πρωθυ-

24. Βλ. προγραμματικές δηλώσεις Σπύρου Κυπριανού στη Βουλή των Αντιπροσώπων, *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων*, Γ΄ Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Β΄, 28 Φεβρουαρίου 1978.

25. Βλ. προσφώνηση Σπύρου Κυπριανού στο επίσημο δείπνο προς τιμή του Προέδρου της Ρουμανίας Νικολάε Τσαουσέσκου, Λευκωσία, 24 Οκτωβρίου 1983.

πουργό Ανδρέα Παπανδρέου το 1982, οπότε προχώρησε σε επίσημη συνεργασία με το ΑΚΕΛ παρά την αντίθεση της Αθήνας.²⁶

8. *Ο ρόλος του ηγέτη.* Για τον Σπύρο Κυπριανού, ο ρόλος του ηγέτη στην ιστορική πορεία του κράτους ήταν πολύ σημαντικός. Συχνά δήλωνε ότι αισθανόταν την ανάμειξη του στην πολιτική ζωή ως μια αποστολή να σώσει την Κύπρο.²⁷ Λίγο πριν από τις προεδρικές εκλογές του 1988, τόνιζε: «Σας δηλώνω με κάθε ειλικρίνεια και εντιμότητα ότι είναι από συναίσθηση ευθύνης και καθήκοντος και μόνο, που δεν εγκαταλείπω τον αγώνα και την προσφορά των υπηρεσιών μου. Δεν μπορώ να εγκαταλείψω έναν αγώνα που δεν έχει τελειώσει και για τον οποίο αφιέρωσα ολόκληρη τη ζωή μου».²⁸ Δεν δεχόταν καμία αμφισβήτηση όσον αφορά τους χειρισμούς του κυπριακού και το τι θα έπρεπε να πράξει.

β. Λειτουργικές πεποιθήσεις Κυπριανού

1. *Συμμαχίες.* Για τον Σπύρο Κυπριανού οι σχέσεις της Κυπριακής Δημοκρατίας με το Κίνημα των Αδεσμεύτων και με την Ελλάδα ήταν στρατηγικής σημασίας. Το Κίνημα των Αδεσμεύτων ήταν ο πιο αναγκαίος σύμμαχος σε διεθνές επίπεδο για την εξασφάλιση των τόσο σημαντικών για τον ίδιο ψηφισμάτων των Ηνωμένων Εθνών, ενώ η σχέση με την Ελλάδα ήταν, κατά κύριο λόγο, σημαντική για το εσωτερικό της Κύπρου. Ειδικότερα, όταν ο Ανδρέας Παπανδρέου κέρδισε τις εκλογές στην Ελλάδα το 1981, ο Σπύρος Κυπριανού βρήκε στο πρόσωπο του έναν πιστό σύμμαχο, όσον αφορά τον τρόπο χειρισμού του κυπριακού, αλλά και της γενικότερης εξωτερικής πολιτικής της Κυπριακής Δημοκρατίας. Σημειώνεται ότι το 1982, έναν χρόνο μετά την εκλογή του, ο Ανδρέας Πα-

26. Με αφορμή την υπογραφή επίσημης συνεργασίας (γνωστό ως «μίνιμουμ πρόγραμμα») του Σπύρου Κυπριανού με το ΑΚΕΛ, ο έλληνας κυβερνητικός εκπρόσωπος δήλωνε στις 29 Απριλίου 1982 ότι η κυβέρνηση Παπανδρέου, σε ό,τι αφορά τον χειρισμό του εθνικού θέματος, δεν συμμερίζεται επιλογές όπως για παράδειγμα αυτή που έγινε πρόσφατα με την προσυπογραφή της κοινής διακηρύξεως και του κοινού ελάχιστου προγράμματος ενόψει των προσεχών προεδρικών εκλογών. Βλ. *Ελευθεροτυπία*, Λευκωσία, 1 Μαΐου 1982.

27. Συνέντευξη του Σπύρου Κυπριανού στο Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου (ΡΙΚ), Λευκωσία, 23 Απριλίου 2001.

28. Βλ. ομιλία του Σπύρου Κυπριανού στην Παγκύπρια Συνδιάσκεψη του Δημοκρατικού Κόμματος (ΔΗΚΟ), *Ελευθεροτυπία*, Λευκωσία, 1 Ιουνίου 1987, σ. 4-5.

πανδρέου επισκέφθηκε την Κύπρο πραγματοποιώντας την πρώτη επίσκεψη έλληνα πρωθυπουργού στο νησί. Στις άριστες σχέσεις Κυπριανού-Παπανδρέου συνέβαλε και η πολύ καλή εικόνα του Ανδρέα Παπανδρέου στην κυπριακή κοινή γνώμη. Άλλωστε ο Παπανδρέου είχε αποκτήσει φήμη στην ελλαδική πολιτική ζωή μέσω του κυπριακού προβλήματος, ειδικότερα την περίοδο 1964-1965. Ενδεικτικό της υποστήριξης Παπανδρέου προς Κυπριανού ήταν η στάση του έλληνα πρωθυπουργού στις βουλευτικές εκλογές της Κύπρου το 1985, όταν ο Κυπριανού αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα μετά την απόσυρση της υποστήριξης του ΑΚΕΛ λόγω των χειρισμών του στο κυπριακό.

2. *Η Κύπρος στο Κίνημα των Αδεσμεύτων (ΚτΑ)*. Ο Σπύρος Κυπριανού προσέδιδε στο Κίνημα των Αδεσμεύτων μεγάλη δύναμη και πίστευε ότι ο ρόλος του στις διεθνείς διεργασίες ήταν καθοριστικός. Η σπουδαιότητα με την οποία προσέγγιζε το ΚτΑ ήταν και προϊόν της έντονης του πίστης ότι οι ψήφοι των Αδεσμεύτων χωρών ήταν καθοριστικής σημασίας για την εξασφάλιση των θετικών ψηφισμάτων των Ηνωμένων Εθνών για το κυπριακό. Για τον λόγο αυτό, ο κύπριος πρόεδρος δεν ήταν διατεθειμένος επ' ουδενί λόγο να θυσιάσει την τόσο σημαντική για αυτόν συμμαχία. Αναφερόμενος στο πώς θα επιτευχθεί η λύση του κυπριακού, ο Σπύρος Κυπριανού υποστήριξε: «Οι προσπάθειές μας στον διεθνή τομέα για προώθηση του εθνικού μας θέματος θα συνεχιστούν με μεγαλύτερη ένταση, τόσο μέσα στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, του Κινήματος των Αδεσμεύτων, της Κοινοπολιτείας των άλλων διεθνών οργανισμών και της διαδικασίας του Ελσίνκι, όσο και επί διμερούς βάσεως προς την κατεύθυνση όλων των χωρών, Αδεσμεύτων, Δυτικών, Σοσιαλιστικών, Ουδέτερων και άλλων. Και αποδίδω ιδιαίτερη σημασία στην επικείμενη έβδομη Διάσκεψη Κορυφής των Αδεσμεύτων που θα πραγματοποιηθεί στο Νέο Δελχί, όπως και στη νέα συζήτηση του Κυπριακού στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, που θα ακολουθήσει».²⁹

29. Βλ. προγραμματικές δηλώσεις του Σπύρου Κυπριανού στη Βουλή των Αντιπροσώπων, *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων*, Δ' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Β', 28 Φεβρουαρίου 1983. Ο Σπύρος Κυπριανού υποστήριξε τα ίδια και κατά την ανακήρυξη του ως προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1978. Τόνιζε χαρακτηριστικά: «Στηρίζουμε πολλές ελπίδες στη συμπαράσταση του Κινήματος των Αδεσμεύτων και δεν είναι καθόλου υπερβολή να υποστηρίξει

Αναφερόμενος στην εξωτερική πολιτική που θα ακολουθούσε η Κυπριακή Δημοκρατία τόνιζε, μεταξύ άλλων: «Η εξωτερική μας πολιτική θα εξακολουθήσει να είναι αδέσμευτη, όπως την καθιέρωσε από τότε που ιδρύθηκε το ανεξάρτητο κυπριακό κράτος ο μεγάλος οραματιστής Εθνάρχης Μακάριος. Θα παραμείνουμε προσηλωμένοι στο Κίνημα των Αδεσμεύτων και για λόγους αρχής και για λόγους ουσίας. Πρώτο, γιατί πιστεύουμε στις αρχές και στη σημασία του Κινήματος και δεύτερο, γιατί το Κίνημα αυτό μας συμπαραστάθηκε ενεργά και θετικά σε ώρες ανάγκης, στα Ηνωμένα Έθνη και στα άλλα διεθνή βήματα. Η βοήθεια του Κινήματος των Αδεσμεύτων προς την Κύπρο ήταν και εξακολουθεί να είναι πολύτιμη».³⁰

3. *Ιδεαλιστής*. Ο Κυπριανός χαρακτηρίζεται ως ιδεαλιστής, ειδικότερα όσον αφορά το διεθνές επίπεδο. Προσέδιδε στον ΟΗΕ και στο διεθνές δίκαιο σημαντική σπουδαιότητα σε μια περίοδο που επικρατούσε ψυχροπολεμικό κλίμα και οι αποφάσεις στη διεθνή σκηνή λαμβάνονταν βάσει των εύθραυστων ψυχροπολεμικών ισορροπιών.

4. *Επίτευξη Στόχων - Συγχρονισμός (timing)*. Σε αυτούς που υποστήριζαν ότι επιβαλλόταν η επίτευξη συμβιβαστικής λύσης, λόγω της παρόδου πολύτιμου χρόνου και της μείωσης των πιθανοτήτων για επιστροφή στην προ-1974 περίοδο, ο Σπύρος Κυπριανός απαντούσε πως το γεγονός ότι δεν είχε γίνει τίποτε όλον αυτόν τον καιρό δεν ήταν ευθύνη της ελληνοκυπριακής πλευράς και, έτσι, δεν είναι η ελληνοκυπριακή πλευρά που πρέπει να αλλάξει στάση αλλά η τουρκική. Εξάλλου, σύνθημα και πολιτική του για το κυπριακό ήταν ο μακροχρόνιος αγώνας.

κανείς ότι εξ αιτίας της συμπαραστάσεως και της υποστηρίξεως του συνόλου σχεδόν των Αδεσμεύτων χωρών μπορέσαμε να δικαιωθούμε επανειλημμένα στα Ηνωμένα Έθνη και να είμεθα σήμερα σε θέση να επικαλούμεθα τις αποφάσεις τους, που αποτελούν την πολιτική θωράκιση της εθνικής μας υποθέσεως». Βλ. προγραμματικές δηλώσεις Σπύρου Κυπριανού στη Βουλή των Αντιπροσώπων, *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων*, Γ' Βουλευτική Περίοδος - Σύνοδος Β', 28 Φεβρουαρίου 1978.

30. Στο ίδιο.

5. *Τρόπος Διαπραγμάτευσης*. Πεποίθηση του Σπύρου Κυπριανού ήταν ότι, εάν η αδύνατη πλευρά στις διαπραγματεύσεις δίδει συνεχώς την εντύπωση ότι, για να μη δυσανεχθεί και για χάρη της επίτευξης κάποιου συμβιβασμού, είναι διαρκώς έτοιμη να κάνει και άλλες υποχωρήσεις, μικρές ή μεγάλες, τότε αργά ή γρήγορα δεν έχει σωτηρία και θα επιβληθεί στις διαπραγματεύσεις η ισχυρή πλευρά. Για παράδειγμα, στις διαπραγματεύσεις για το κυπριακό όταν ετίθετο το θέμα των προσφύγων και προτεινόταν όχι η επιστροφή όλων των προσφύγων αλλά η δημιουργία ταμείου για να αποζημιωθούν όσοι δεν θα επέστρεφαν, ο Σπύρος Κυπριανού δήλωνε ότι το ταμείο αυτό θα έπρεπε να δοθεί στους έποικους ώστε να καταστεί δυνατή η επιστροφή τους στην Τουρκία.

Γενικότερα, θα μπορούσε να λεχθεί ότι ο Κυπριανού, που χαρακτήριζε σχεδόν όλες τις στιγμές ως τις πιο κρίσιμες, δεν ήταν ιδιαίτερα υπομονετικός στις διαπραγματεύσεις: προσέγγιζε κάθε πρωτοβουλία για το κυπριακό ακολουθώντας μια «τυφλοσουρτική» μέθοδο: ό,τι αποδεχόταν ο Ντενκτάς, ο ίδιος έπρεπε να το απορρίψει. Αντιμετώπιζε, δηλαδή, τις διαπραγματεύσεις ως παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος.

3. ΚΩΔΙΚΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

α. Αμερικάνικο σχέδιο

Στις 10 Νοεμβρίου 1978, ο αρχιτέκτονας του αμερικανικού σχεδίου Μάθιου Νίμπτζ, επέδιδε στη Νέα Υόρκη στον κύπριο υπουργό Εξωτερικών Νίκο Ρολάνδη το σχέδιο της αμερικανικής κυβέρνησης που θα αποτελούσε τη βάση για επανέναρξη των συνομιλιών.³¹ Ακολούθως, ο κύπριος υπουργός Εξωτερικών, παρέδωσε το σχέδιο στους αρχηγούς των κυπριακών κομμάτων, που βρίσκονταν κι αυτοί στη Νέα Υόρκη λόγω της πιθανολογούμενης προσφυγής της Κύπρου στα Ηνωμένα Έθνη και των κρινόμενων ως σοβαρών εξελίξεων στο κυπριακό. Η πρώτη αντίδραση του Νίκου Ρολάνδη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί θετική. Έστω και αν περιείχε κάποια αρνητικά σημεία, όπως έλεγε ο κύπριος υπουργός, το σχέδιο στην ολότητα

31. Για το τι συγκεκριμένα προνοούσε το αμερικανικό σχέδιο, βλ. Ανδρέας Κυριάκου, *Αυτόπτης Μάρτυρας*, τόμ. Α', Λευκωσία, 2001, σ. 341-343.

του ξεπερνούσε τις προσδοκίες της ελληνοκυπριακής πλευράς.³²

Όσον αφορά τη θέση των αρχηγών των κυπριακών πολιτικών κομμάτων επί του σχεδίου, ο πρόεδρος του Σοσιαλιστικού Κόμματος ΕΔΕΚ Βάσος Λυσσαρίδης το απέρριπτε ασυζητητί την ώρα που οι υπόλοιποι αρχηγοί όλων των κομμάτων το αντιμετώπιζαν θετικά. Συγκεκριμένα, ο γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος ΑΚΕΛ, Εζεκίας Παπαϊωάννου, τασσόταν έντονα υπέρ του σχεδίου και αποτελούσε, μαζί με τον Πρόεδρο της κυπριακής Βουλής Αλέκο Μιχαηλίδη, ο οποίος εκπροσωπούσε το κόμμα του κύπριου Προέδρου Σπύρου Κυπριανού (ΔΗΚΟ), και τον Νίκο Ρολάνδη, τους σθεναρότερους υποστηρικτές του.³³ Ο γενικός γραμματέας του ΑΚΕΛ Εζεκίας Παπαϊωάννου εμφανιζόταν τόσο ικανοποιημένος από το Σχέδιο που φοβόταν μην τυχόν και ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου, που πράγματι είχε μεγάλη επιρροή τόσο στον Κυπριανού όσο και στον κυπριακό λαό γενικότερα, θα τοποθετείτο αρνητικά. Έτσι «με την επιστροφή του από τη Νέα Υόρκη, ο Παπαϊωάννου επισκέφθηκε τον αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο την [ίδια] νύκτα ... και του υπέβαλε την παράκληση, από μέρος του κόμματος του, να αποφύγει οποιαδήποτε δημόσια αρνητική εκδήλωση ... λόγω της σοβαρότητας και του καλού περιεχομένου του».³⁴ Από τη μεριά του, ο αρχηγός του Δημοκρατικού Συναγερμού Γλαύκος Κληρίδης διατύπωνε ορισμένες επιφυλάξεις επί του σχεδίου, μη παραλείποντας να υπογραμμίσει τα θετικά του στοιχεία. Θέση του παρέμενε η θετική απάντηση σε περίπτωση πρόσκλησης σε διάλογο από τον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, λόγω της κρισιμότητας των καιρών αλλά και του περιεχομένου του σχεδίου.

Παρ' όλα αυτά, τα γεγονότα που ακολούθησαν διαφοροποίησαν τις αναμενόμενες εξελίξεις αναφορικά με την επίσημη θέση της ελληνοκυπριακής πλευράς επί του αμερικανικού σχεδίου. Το ΑΚΕΛ, που όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ήταν ένας από τους σθεναρούς υποστηρικτές του σχεδίου αρχικά, άλλαξε στάση λίγες μέρες αργότερα. Η αλλαγή στάσης του ΑΚΕΛ έγινε, σύμφωνα με τότε στελέχη του κόμματος, μετά από οδηγίες της ρώσικης πρεσβείας στην Κύπρο, παρόλο που η απόρριψη της πρότασης για επανέναρ-

32. Βλ. *Κήρυκας*, Λευκωσία, 23 Ιουνίου 1985.

33. Συνέντευξη του συγγραφέα με τον πρώην βουλευτή του ΔΗΚΟ Σταύρο Αμπίζα, Λευκωσία, 12 Σεπτεμβρίου 2000.

34. Βλ. Μιλτιάδη Χριστοδούλου, *Η Πορεία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων και η Κύπρος*, τόμ. Β', Πρόοδος, Λευκωσία, 1995, σ. 527.

ξη των συνομιλιών δεν ταυτιζόταν με την όλη φιλοσοφία και προσέγγιση του κόμματος στο Κυπριακό.³⁵ Η νέα θέση του ΑΚΕΛ δεν στηριζόταν στις πρόνοιες του σχεδίου αλλά στην προέλευσή του, που τη χαρακτήριζε ως προέλευση από τους ιμπεριαλιστικούς κύκλους του ΝΑΤΟ. Η ανακοίνωση του ΑΚΕΛ στον Τύπο σημείωνε μεταξύ άλλων: «Σαν θέμα αρχής όμως, εμείς απορρίπτουμε οποιαδήποτε συζήτηση πάνω στο “πλαίσιο για λύση του Κυπριακού” που υποβλήθηκε από τις ΗΠΑ, τη Βρετανία και τον Καναδά ή οποιαδήποτε άλλη τρίτη χώρα, γιατί η ενέργεια αυτή είναι επέμβαση στα εσωτερικά μας».³⁶

Τον τελικό λόγο είχε ο πρόεδρος Κυπριανού ο οποίος απέρριψε τελικά το αμερικανικό σχέδιο. Η απόφαση του κύριου Προέδρου αποτέλεσε προϊόν των κάτωθι:

Α. Της πολιτικής φιλοσοφίας του σχετικά με τη λύση του κυπριακού προβλήματος.³⁷ Σύμφωνα με τον Κυπριανού, το εν λόγω σχέδιο εγκυμονούσε κινδύνους και θα οδηγούσε την ελληνοκυπριακή πλευρά σε παγίδευση αφού θα προκαλούσε διαχωρισμό ανάμεσα στους πρόσφυγες και αναγκαστικές υποχωρήσεις όσον αφορά τη συνταγματική πτυχή της λύσης.³⁸

35. Βλ. Λουκά Κακουλλή, *Η Αριστερά και οι Τουρκοκύπριοι. Το Κυπριακό από μια άλλη σκοπιά*, Κασουλίδης, Λευκωσία 1990, σ. 200-202. Ο Κακουλλής υποστηρίζει, επίσης, ότι ο πρώην βοηθός Γ.Γ. του ΑΚΕΛ, Ανδρέας Φάντης, του είχε εκμυστηρευθεί «...πως σε κάποιο στάδιο πραγματοποίησε και ο ίδιος –με εντολή της ηγεσίας– επαφές, προβάλλοντας την αρχική θέση του κόμματος υπέρ της συνέχισης των διαβουλεύσεων σχετικά με το αμερικανικό πλαίσιο». Επιπλέον, ο πρώην αρχισυντάκτης της εφημερίδας του κόμματος (*Χαραυγή*) δήλωνε στις 24 Δεκεμβρίου 1989, σχετικά με το ίδιο θέμα: «Ενώ όλοι οι ηγέτες του κόμματος, περιλαμβανομένου του Εζεκία, υποστήριζαν ότι έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης, την παραμονή της συνεδρίας της κεντρικής επιτροπής εξεδόθη η απορριπτική ανακοίνωση του ΤΑΣ. Αυτό ήταν, η ηγεσία συμμορφώθηκε πλήρως», βλ. *Φιλελεύθερος*, Λευκωσία, 24 Δεκεμβρίου 1989. Όπως αναφέρεται και στην εφημερίδα *Τα Νέα*, (Λευκωσία), στις 29 Νοεμβρίου 1978, το σοβιετικό πρακτορείο ΤΑΣ σε αναφορά του σχετικά με την αμερικανική πρωτοβουλία υποστήριζε ότι οι προτάσεις αυτές «...εξυπηρετούν τα στρατιωτικά και στρατηγικά σχέδια των Ηνωμένων Πολιτειών στην ανατολική Μεσόγειο». Βλ. επίσης, συνέντευξη του συγγραφέα με το τότε στέλεχος του ΑΚΕΛ Κώστα Σοφοκλέους, Πάφος, 22 Αυγούστου 1999.

36. Βλ. *Φιλελεύθερος*, Λευκωσία, 6 Δεκεμβρίου 1978.

37. Συνέντευξη του συγγραφέα με τον κυβερνητικό εκπρόσωπο επί διακυβέρνησης Κυπριανού, Πέτρο Βοσκαρίδη, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1998, και με τον Σταύρο Αμπίτζα, Λευκωσία, 12 Σεπτεμβρίου 1999.

38. Βλ. «Από Ζυρίχη στο Μοντρέ, 37 Χρόνια Κυπριακού Δράματος», *Η Σημερινή*, Λευκωσία, 10 Αυγούστου 1997.

Β. Της αρνητικής στάσης του ΑΚΕΛ προς το αμερικανικό σχέδιο. Η στάση του ΑΚΕΛ που διαμορφώθηκε βάσει της τοποθέτησης της Σοβιετικής Ένωσης δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει τον κύριο Πρόεδρο για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, ήταν στην αρχή της θητείας του και θεωρούσε την υποστήριξη από το ΑΚΕΛ ως απολύτως αναγκαία αφού δεν μπορούσε να έχει την υποστήριξη του δεξιού κόμματος (Δημοκρατικός Συναγερμός) του Γλαύκου Κληρίδη. Δεύτερον, η θέση του ΑΚΕΛ όσον αφορά το αμερικανικό σχέδιο, ήταν αποκλειστικά προϊόν των οδηγιών της Σοβιετικής Ένωσης. Κάτι που ο Κυπριανού δεν μπορούσε να παραβλέψει, αφού θεωρούσε τους Σοβιετικούς αναγκαίους συμμάχους τόσο όσον αφορά τα Ηνωμένα Έθνη αλλά και ως αντίβαρο της συμμαχίας ΗΠΑ-Τουρκίας.

Γ. Το γεγονός ότι το σχέδιο είχε δυτική προέλευση. Ο Κυπριανού αντιμετώπιζε κάθε εμπλοκή των Δυτικών, και πιο συγκεκριμένα Αμερικανών και Βρετανών, στο κυπριακό με αρνητική καχυποψία. Τα χρόνια που υπηρέτησε ως υπουργός Εξωτερικών στο πλευρό του Μακαρίου και τα γεγονότα κατά το πραξικόπημα και την εισβολή του δημιούργησαν την έντονη πεποίθηση ότι κάθε δυτική εμπλοκή στο κυπριακό έκρυβε παγίδες και ήταν προς όφελος της Τουρκίας. Όπως υποστήριξε: «Απορρίψαμε το συγκεκριμένο σχέδιο γιατί έκρυβε παγίδες. Η αμερικανική πρωτοβουλία, αντί να περιοριστεί σε γενικές αρχές οι οποίες θα υποβοηθούσαν τις δύο πλευρές να προσέλθουν στην τράπεζα των διαπραγματεύσεων, επεισέρχοταν σε λεπτομέρειες οι οποίες θα έπρεπε να αποτελούν το αντικείμενο των διαπραγματεύσεων».³⁹

Δ. Των ανησυχιών του ότι θα πιεζόταν τελικώς από τον Καραμανλή για να αποδεχθεί το αμερικανικό σχέδιο. Παρά την ταύτιση απόψεων Κυπριανού-Καραμανλή, που παρατηρείτο στη συντριπτική πλειοψηφία των συναντήσεών τους και ήθελε τη λύση να επέρχεται μέσα από τις κινήσεις και τη δραστηριοποίηση της Δύσης,⁴⁰ στην ουσία οι δύο άνδρες είχαν διαφορετικές προσεγγίσεις στο Κυπριακό. Ο Κυπριανού πίστευε ότι ο Καραμανλής δεν ασχολείτο στον βαθμό που απαιτείτο με την ουσία και τις λεπτομέρειες του κυπριακού, με αποτέλεσμα οι απόψεις του να είναι πε-

39. Συνέντευξη του συγγραφέα με τον Σπύρο Κυπριανού, Λευκωσία, 21 Μαΐου 2001.

40. Βλ. *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 10 (Συναντήσεις Καραμανλή-Κυπριανού, 18 και 21 Αυγούστου 1978), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 302-304.

ρισσότερο επιφανειακές. Ο Καραμανλής, σύμφωνα με τον κύριο Πρόεδρο, δεν εξέταζε τις λεπτομέρειες και τις διάφορες πτυχές για να καταλήξει σε λεπτομερή συμπεράσματα, αλλά αποκόμιζε μόνο εντυπώσεις.⁴¹ Ως εκ τούτου, ο Κυπριανού απέρριψε το αμερικανικό σχέδιο χωρίς εκ των προτέρων ενημέρωση της Αθήνας. Όπως υποστήριξε: «Το έκανα σκόπιμα. Ήθελα να προλάβω γιατί ήξερα τι θα ακολουθούσε. Ότι θα ακολουθούσαν πιέσεις. Ενσυνείδητα δεν τον ενημέρωσα».⁴²

β. Συνομιλίες για λύση του Κυπριακού, 1984-85

Στις 6 Αυγούστου 1984 ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών, σε μια προσπάθεια απεμπλοκής από το αδιέξοδο στο οποίο είχαν επέλθει οι διαπραγματεύσεις για λύση του Κυπριακού, παραδίδει στις δυο πλευρές “σημεία εργασίας” τα οποία θα επεξεργάζονταν και, στην περίπτωση που θα γίνονταν αποδεκτά, οι δύο πλευρές θα προχωρούσαν σε νέες εκ του σύνεγγυς συνομιλίες. Μετά από συνεννόηση με τον έλληνα πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου, ο κύριος Πρόεδρος απαντά θετικά στην πρόταση του Γενικού Γραμματέα στις 31 Αυγούστου 1984.

Οι εκ του σύνεγγυς συνομιλίες, που άρχισαν στις 10 Σεπτεμβρίου 1984 και διήρκεσαν μέχρι και τις 12 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, διεξήχθησαν σε τρεις γύρους. Παρόλο που οι πρώτες ενδείξεις δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικές, το τέλος του τρίτου γύρου βρίσκει όλους τους συμμετέχοντες να δηλώνουν ότι οι δύο πλευρές βρίσκονταν πολύ κοντά σε συμφωνία. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Γ.Γ. του ΟΗΕ που, στις 12 Δεκεμβρίου, τελευταία μέρα των συνομιλιών, δήλωνε λίγο πριν από την κατάθεση της έκθεσής του στο Συμβούλιο Ασφαλείας, ότι επιτεύχθηκε σημαντική πρόοδος στον τρίτο γύρο των συνομιλιών με αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλών πιθανοτήτων για λύση του προβλήματος. Ο Γ.Γ. του ΟΗΕ, εκφράζοντας την ικανοποίησή του για τις νέες βελτιωμένες θέσεις του Ντενκτάς αλλά και την καλή θέληση που επέδειξε ο Κυπριανού, δήλωνε ότι στη συνάντηση υψηλού επιπέδου, οι Κυπριανού και Ντενκτάς

41. Συνέντευξη του συγγραφέα με Σπύρο Κυπριανού, Λευκωσία, 21 Μαΐου 2001. Σύμφωνα με τον Κυπριανού, η θέση του Καραμανλή στο κυπριακό ήταν να λυθεί το πρόβλημα όσο πιο γρήγορα γίνεται. «Τον ενδιέφερε μόνο το εδαφικό ... Δεν παρακολουθούσε το κυπριακό στενά».

42. Στο ίδιο.

«θα συνάψουν μια συμφωνία που θα περιέχει τα αναγκαία στοιχεία για μια περιληπτική λύση του κυπριακού με σκοπό την εγκαθίδρυση μιας Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Κύπρου».⁴³

Με την ολοκλήρωση του τρίτου γύρου των εκ του σύνεγγυς συνομιλιών, στις 12 Δεκεμβρίου 1984, ο Κυπριανού, επικοινωνώντας τηλεφωνικά με τον Γ.Γ. του συνεργαζόμενου με την κυβέρνηση ΑΚΕΛ, Εζεκία Παπαϊωάννου, δήλωνε σχετικά: «Κλείσαμε και είναι το καλύτερο που θα μπορούσαμε να είχαμε υπό τις περιστάσεις».⁴⁴ Λίγο αργότερα, στις 22 Δεκεμβρίου, ο κύπριος Πρόεδρος μιλούσε για πρόοδο στο κυπριακό και για κρίσιμες μέρες που θα ακολουθούσαν. Με τη σειρά του ο Παπανδρέου, εμφανώς αισιόδοξος, προχωρούσε ακόμη περισσότερο δηλώνοντας στις 2 Ιανουαρίου 1985 ότι «Το κυπριακό, για πρώτη φορά σε μια ολόκληρη δεκαετία, δείχνει θετικά σημεία. Δεν υπάρχει καμιά αμφισβήτηση ότι η τουρκική πλευρά έχει κάνει σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση μιας βιώσιμης, δίκαιης λύσης του κυπριακού».⁴⁵ Επιστρέφοντας στη Νέα Υόρκη για τη συνάντηση με τον Ντενκτάς, ο Κυπριανού σταματά στην Αθήνα όπου συναντάται με τον έλληνα πρωθυπουργό. Η συνάντηση των δύο αντρών έγινε στον Αστέρρα Βουλιαγμένης και κράτησε μόνον δέκα λεπτά έτσι ώστε να προλάβουν να προβούν σε δηλώσεις στο μεσημερινό δελτίο ειδήσεων της Ελληνικής Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης (ΕΡΤ).⁴⁶ Στις δηλώσεις του, ο Παπανδρέου τονίζει ότι βάσει των πληροφοριών που είχε (τις οποίες του είχε δώσει ο κύπριος Πρόεδρος) η τουρκική πλευρά προχώρησε στις απαιτούμενες υποχωρήσεις οι οποίες επέτρεπαν «να αισιοδοξούμε ότι θα χτυπήσουμε καμπάνες για τη λύση του Κυπριακού».⁴⁷ Τόσο διάχυτη ήταν η εκτίμηση ότι το κυπριακό όδευε προς λύση, που το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου (ΡΙΚ) είχε ε-

43. Βλ. Χριστοφής Οικονομίδης, *Η Απομυθοποιημένη Ιστορία του κυπριακού τα τελευταία 50 χρόνια*, Λευκωσία 1993, σ. 304. Βλ., ακόμη, Μιλτιάδης Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 578-579.

44. Βλ. Λουκάς Κακουλλής, *Η Αριστερά και οι Τουρκοκύπριοι*, *ό.π.*, σ. 214 και *Έκθεση Δράσης της Κεντρικής Επιτροπής του ΑΚΕΛ προς το 16ο Συνέδριο*, 1986, σ. 33. Σημειώνεται ότι ο Σπύρος Κυπριανού επανεκλέγηκε το 1983 στη Προεδρία της Δημοκρατίας μετά από συνεργασία με το ΑΚΕΛ.

45. Βλ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1985.

46. Συνέντευξη του συγγραφέα με Δημήτρη Ανδρέου (απεσταλμένο του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου (ΡΙΚ) στο ταξίδι του Προέδρου της Δημοκρατίας), Λευκωσία, 25 Ιανουαρίου 2000.

47. Στο ίδιο.

τοιμάσει και τον σκελετό του ρεπορτάζ που θα παρουσίαζε σχετικά. «Θα κάναμε ένα παραλληλισμό του μύθου του Θησέα, του μύθου της Αριάδνης αλλά εμείς δεν θα παθαίναμε ό,τι έπαθε ο Θησέας που ξέχασε να αλλάξει πανιά και έμεινε με τα μαύρα και έπεσε στο πέλαγο ο Αιγέας, αλλά θα φροντίζαμε στο αεροπλάνο κατά την προσγείωση του στην Κύπρο να βάλουμε μια λευκή σημαία για να δείξουμε ότι η λύση είχε επιτευχθεί».⁴⁸

Εν τω μεταξύ, νωρίτερα, στις 22 Δεκεμβρίου, την ίδια μέρα δηλαδή που ο πρόεδρος Κυπριανού δήλωνε ότι οι συνομιλίες είχαν προχωρήσει αρκετά και το κυπριακό βρισκόταν μπροστά σε σοβαρές εξελίξεις, δημιουργείται κρίση στο εσωτερικό της Κύπρου, αφού ο πρόεδρος Κυπριανού καταγγέλλει τη συνεργασία του με το ΑΚΕΛ.⁴⁹ Σύμφωνα με τον Γ.Γ. του ΑΚΕΛ, ο Κυπριανού είχε πρόθεση να προχωρήσει σε καταγγελία της συνεργασίας τους ενωρίτερα, αλλά δεν το έπραξε γιατί είχε προγραμματισθεί συνάντηση του Προέδρου με το ΑΚΕΛ με σκοπό τη γεφύρωση του χάσματος. Δηλώνει χαρακτηριστικά ο Γ.Γ. του ΑΚΕΛ για την ημέρα που ο Κυπριανού του ανακοίνωνε ότι θα τερματιζόταν η συνεργασία, «...του υπενθύμισα τη διευθέτηση που έκαμε με το ΑΚΕΛ όταν θα γύριζε από τις εκ του σύνεγγυς συνομιλίες της Νέας Υόρκης να συζητηθούν όλες οι διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στα δύο κόμματα με πρόθεση να συνεχίσει η Δημοκρατική Συνεργασία και να εφαρμοστεί το μίνιμουμ πρόγραμμα».⁵⁰

Για το θέμα αυτό, ο Σπύρος Κυπριανού δήλωσε ότι προχώρησε στον τερματισμό της συνεργασίας με το ΑΚΕΛ γιατί ήθελε να πάει στις συνομιλίες «ως ελεύθερος ηγέτης, ανεξάρτητος ηγέτης, ως ένας ο οποίος δεν έχει δεσμεύσεις έναντι κομμάτων για να διαπραγματευθώ ελεύθερα. Αυτό είναι το ένα στοιχείο. Το δεύτερο στοιχείο ήταν διάχυτο ότι η τότε ηγεσία του ΑΚΕΛ με πίεζε για υ-

48. Στο ίδιο.

49. Ο τότε κυβερνητικός εκπρόσωπος της Κύπρου, αναφερόμενος στον τερματισμό της συνεργασίας του Προέδρου με το ΑΚΕΛ, σημείωνε ανάμεσα σε άλλα: «Την ελληνική συμπαράταξη που αποτελεί το κυριότερο εμπόδιο του τουρκικού επεκτατισμού η ηγεσία του ΑΚΕΛ προσπάθησε να την υποβαθμίσει αντικρίζοντας τις σχέσεις Αθηνών-Λευκωσίας με δυσφορία, καχυποψία και εχθρότητα». Βλ. Πέτρος Βοσκαρίδης, «Ο Ατίλας Μας». *Μια ανάλυση του κυπριακού προβλήματος μέσα από τις τελευταίες εξελίξεις στο εσωτερικό μέτωπο*, Λευκωσία 1985, σ. 25-27.

50. Βλ. Εξεκίας Παπαϊωάννου, *Ενθυμίσεις από την ζωή μου*, Πυρσός, Λευκωσία 1988, σ. 187.

ποχωρήσεις. Με πίεζε για μια πολιτική πιο ενδοτική και έκρινα ότι εκείνη ήταν η ώρα να αντιδράσω. Πράγματι, ο Παπαϊωάννου, τον οποίο κάλεσα και του ανακοίνωσα την απόφαση μου να διακόψω τη συνεργασία, με παρακάλεσε να αλλάξω γνώμη. Του απάντησα ότι δεν μπορώ να διαπραγματευθώ έχοντας αυτό τον δεσμό, αυτή την ώρα». ⁵¹ Λίγες μέρες αργότερα, ο Κυπριανού προχωρεί και σε ανασχηματισμό της κυβέρνησης του με αποτέλεσμα, στις 7 Ιανουαρίου 1985, να αντικατασταθούν από την κυβέρνηση όλοι οι υπουργοί που πρόσκεινταν στο ΑΚΕΛ. ⁵²

Στις 17 Ιανουαρίου 1985, πρώτη μέρα των συνομιλιών Υψηλού Επιπέδου Κυπριανού-Ντενκτάς, που ήταν αποτέλεσμα της προόδου που επιτεύχθηκε στις εκ του σύνεγγυς συνομιλίες, ο Γ.Γ. των Ηνωμένων Εθνών δήλωνε ότι η τελευταία ευκαιρία επίλυσης του κυπριακού ήταν μπροστά μας και πιθανή αποτυχία της θα καθιστούσε το μέλλον δυσοίωνα. Τα αναμενόμενα αποτελέσματα και η λύση του κυπριακού τελικά δεν επιτεύχθηκαν με την ελληνοκυπριακή πλευρά μάλιστα να χρεώνεται, εμμέσως πλην σαφώς, την ευθύνη της αποτυχίας. Ο λόγος ήταν η στάση του Κυπριανού ο οποίος υποστήριζε ότι πήγε στη Νέα Υόρκη για να συζητήσει, τη στιγμή που ο Ντενκτάς δήλωνε ότι ήταν έτοιμος να υπογράψει όλα όσα συμφωνήθηκαν.

Η απόφαση του κύριου Προέδρου υπήρξε αποτέλεσμα των πιο κάτω:

Α. Της φιλοσοφίας του όσον αφορά τη λύση του κυπριακού. Ο κύριος Πρόεδρος δεν πίστευε πραγματικά σε λύση συμβιβασμού. Στις συγκεκριμένες συνομιλίες ανέμενε ότι σε κάποια φάση ο τουρκοκύπριος ηγέτης θα αποχωρούσε και έτσι δεν θα υποχρεωνόταν ο ίδιος να τοποθετηθεί πραγματικά και να εισπράξει την ευθύνη της αποτυχίας. Αυτό συμπεραίνεται από το γεγονός ότι, πριν από τη συνάντηση Υψηλού Επιπέδου, στις 17 Ιανουαρίου 1985, η θέση Ντενκτάς περί υπογραφής και όχι περαιτέρω διαπραγματευ-

51. Συνέντευξη του συγγραφέα με τον Σπύρο Κυπριανού, Λευκωσία, 21 Μαΐου 2001.

52. Ο Πέτρος Βοσκαρίδης υποστηρίζει ότι ο πρόεδρος Κυπριανού επηρεάστηκε και από κάποια στελέχη της παραδοσιακής Δεξιάς για να τερματίσει τη συνεργασία του με το ΑΚΕΛ. «Συντονιστές αυτής της προσπάθειας ήταν ο Ανδρέας Χριστοφίδης, ο Νίκος Ιωάννου και ο Νίκος Κόσιης που προέτρεπαν τον Κυπριανού να απομακρύνει το ΑΚΕΛ, και ότι το όλο θέμα δεν θα τύχαινε εκμετάλλευσης από τον Κληρίδη, αλλά αντιθέτως το ΔΗΣΥ θα στήριζε τον Κυπριανού». Βλ. συνέντευξη με Πέτρο Βοσκαρίδη, Αθήνα, 24 Νοεμβρίου 1998.

σης ήταν γνωστή. Ο κύριος Πρόεδρος όμως επέμενε ότι σκοπός της συνάντησης ήταν η διαπραγμάτευση και όχι η υπογραφή.⁵³ Σε συνάντηση Καραμανλή-Παπανδρέου-Κυπριανού, που έγινε στην Αθήνα μετά το ναυάγιο της πρωτοβουλίας αυτής, ο κύριος Πρόεδρος δίδει διαφορετική εξήγηση για το πώς εξελίχθηκαν τα πράγματα στις 17 Ιανουαρίου. Σύμφωνα με σχετικό σημείωμα στο Αρχείο Καραμανλή, ο Κυπριανού τόνισε στον Καραμανλή ότι οι συνομιλίες οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο επειδή ο Κουεγιάρ απέρριψε προτάσεις των Αμερικανών να επέμβουν την τελευταία στιγμή για αποτροπή του ναυαγίου. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του κύριου Προέδρου, ο Γ.Γ. των Ηνωμένων Εθνών έπραξε κατά αυτόν τον τρόπο γιατί είναι ρωσόφιλος και φίλος του Γ.Γ. του ΑΚΕΛ, Εξεκία Παπαϊωάννου.⁵⁴

Β. Στη θέση του Ανδρέα Παπανδρέου για το συγκεκριμένο σχέδιο και τη γενικότερη φιλοσοφία του όσον αφορά τη λύση του κυπριακού. Από την πρώτη ημέρα εκλογής του Ανδρέα Παπανδρέου στην πρωθυπουργία της Ελλάδας, ο Σπύρος Κυπριανού βρήκε έναν πιστό σύμμαχο με τον οποίο υπήρχε σίγουρα μεγαλύτερη ταύτιση απόψεων επί του Κυπριακού σε σχέση με τον προκάτοχο του Κωνσταντίνο Καραμανλή. Όσον αφορά τους λόγους της αποτυχίας της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας, αν και Κυπριανού και Παπανδρέου έχουν διαφορετικές εκτιμήσεις, ο έλληνας πρωθυπουργός, στη συνάντηση Καραμανλή-Παπανδρέου-Κυπριανού, υιοθετεί τελικά τις διαπιστώσεις Κυπριανού και ζητά από τον Καραμανλή «να τον καλύψουμε τόσο για τους χειρισμούς του στη Νέα Υόρκη όσο και έναντι των άλλων κυπριακών κομμάτων».⁵⁵ Σημειώνεται ότι οι ΗΠΑ θεωρούσαν υπεύθυνο για την αποτυχία της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας τον Παπανδρέου που «πίεζε την κυπριακή κυβέρνηση να μην κάνει ορισμένες υποχωρήσεις».⁵⁶

Γ. Στη δύναμη που ένοιωθε να απορρέει από τη στήριξη της κυπριακής κοινής γνώμης στο εσωτερικό της Κύπρου. Ο Κυπριανού, όταν ανέλαβε το πηδάλιο της Κυπριακής Δημοκρατίας μετά το θά-

53. Βλ. ομιλία Γλαύκου Κληρίδη, *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων, Δ' Κοινοβουλευτική Περίοδος-Δ' Σύνοδος*, 21 Φεβρουαρίου 1985.

54. Βλ. *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 12, ό.π., σ. 345.

55. Στο ίδιο.

56. Βλ. Βαγγέλης Κουφουδάκης, «Πολιτική ΗΠΑ στο Κυπριακό», στο *Η Διεθνής Πτυχή του Κυπριακού*, Πρακτικά Σεμιναρίου, ΚΥΚΕΜ, Λεμεσός 1989, σ. 93-100. Βλ. επίσης Edward Newman, «Cyprus and the United Nations Secretary-General», *Cyprus Review*, τόμ. 7, τχ. 2, Intercollege Press, Λευκωσία, σ. 88-109.

νατο Μακαρίου, ένοιωθε δικαιολογημένα ανασφάλεια και βαρύ το φορτίο της διαδοχής. Σταδιακά, όμως, και μετά και την επανεκλογή του στην Προεδρία της Δημοκρατίας το 1983, απέκτησε περισσότερη αυτοπεποίθηση και ένοιωθε ισχυρός στο εσωτερικό της Κύπρου. Έλεγε πλήρως την κρατική μηχανή και ήταν κυρίαρχος του εσωτερικού παιχνιδιού. Λίγες μέρες πριν από τη συνάντηση υψηλού επιπέδου στη Νέα Υόρκη τερμάτισε τη συμφωνία με το ΑΚΕΛ για να μη νιώθει πίεση, όπως ο ίδιος δήλωνε, αλλά γνώριζε την ίδια στιγμή ότι γνωστοί κύκλοι της κεντροδεξιάς στην Κύπρο τον προέτρεπαν να τερματίσει τη συμφωνία με το ΑΚΕΛ με αντάλλαγμα να του εξασφαλίσουν, σε σύντομο χρονικό διάστημα, τη στήριξη του κόμματος του Γλαύκου Κληρίδη.⁵⁷

γ. Αίτηση ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα

Στα μέσα του 1987, αρχίζει στην Ελλάδα μια προσπάθεια με την οποία επιδιώκεται να πεισθεί ο Κυπριανός να προετοιμάσει την αίτηση ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ένα χρόνο αργότερα, όταν η Προεδρία της Κοινότητας θα ερχόταν σε ελληνικά χέρια. Ο στόχος ήταν διπλός. Πρώτον, η αίτηση ένταξης και η περαιτέρω ενίσχυση των σχέσεων Κύπρου-ΕΟΚ εκτιμάτο ότι θα είχε ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη εμπλοκή του κοινοτικού παράγοντα στο κυπριακό και θα επηρέαζε ευνοϊκά την προσπάθεια για εξεύρεση δίκαιης και βιώσιμης λύσης. Δεύτερον, στόχος ήταν να εκμεταλλευτεί η Κύπρος την ελληνική Προεδρία, το δεύτερο εξάμηνο του 1988, ώστε να προωθηθεί πιο εύκολα η όλη διαδικασία και να αντιμετωπιστούν πιο γρήγορα τυχόν τεχνικές δυσκολίες.⁵⁸ Συγκεκριμένα, ο Παπανδρέου ζητά από τον Κυπριανό να προετοιμάσει την Κύπρο για αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ, τη συγκεκριμένη περίοδο, λόγω του ότι η Ελλάδα, όντας στην Προεδρία, θα μπορούσε να αντιμετωπίσει εμπόδια που ενδε-

57. Συνέντευξη του συγγραφέα με Σπύρο Κυπριανό, Λευκωσία, 21 Μαΐου 2001.

58. Συνέντευξη του συγγραφέα με Πέτρο Βοσκαρίδη, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1998. Βλ., επίσης, Γιάννος Κρανιδιώτης, *Προτάσεις για μια Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 19· βλ. Κυριάκος Πιερρίδης, *Η Ευρώπη σε Μεταμόρφωση. Κύπρος-Ευρωπαϊκή Ένωση. Διαδρομή και σήξεις 1988-1995*, τόμ. Α', Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2001, σ. 46-48· βλ. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Memorandum», *Το Βήμα*, Αθήνα, 23 Δεκεμβρίου 2001, σ. Α22-23.

χομένως να έθεταν άλλα μέλη της Κοινότητας. Εξάλλου, η Ελλάδα, έχοντας την Προεδρία, θα μπορούσε ακόμη να συμβάλει και στη θετική γνωμοδότηση της Επιτροπής αναφορικά με την αίτηση της Κύπρου. Για λόγους που παρατίθενται πιο κάτω ο κύριος Πρόεδρος δεν αντικρίζει θετικά, τουλάχιστον τη συγκεκριμένη περίοδο, ένα τέτοιο ενδεχόμενο:

Α. Ο Σπύρος Κυπριανού δεν πίστευε ιδιαίτερα στις δυνατότητες της τότε ΕΟΚ να συμβάλει στη λύση του κυπριακού, ενώ ήταν επιφυλακτικός σχετικά με τον τρόπο που η Κοινότητα θα προσέγγιζε τη λύση λόγω του ότι ήταν ένας οργανισμός που αποτελείται από κατεξοχήν δυτικές χώρες. Ο Σπύρος Κυπριανού ωρίμασε πολιτικά έχοντας ως ιδεώδη του το Κίνημα των Αδέσμευτων και την Κοινοπολιτεία και για αυτό, άλλωστε, στις προτροπές Παπανδρέου για προετοιμασία για αίτηση ένταξης, απαντούσε ότι κάτι τέτοιο θα έπληττε τον ορθό, αδέσμευτο χαρακτήρα της Κύπρου.⁵⁹

Β. Ο κύριος Πρόεδρος θεωρούσε τα Ηνωμένα Έθνη ως τον μόνο Οργανισμό στα πλαίσια του οποίου θα μπορούσε να εξευρεθεί λύση του κυπριακού. Αυτός εξάλλου ήταν και ένας από τους λόγους που απέρριψε το αμερικανικό σχέδιο το 1978. Πίστευε στην αποτελεσματικότητα του ΟΗΕ, στο ότι μπορεί να διασφαλίσει μια δίκαιη λύση του κυπριακού και ότι στον ΟΗΕ η Κύπρος έχει πλεονέκτημα λόγω της υποστήριξης των χωρών μελών του Κινήματος των Αδεσμεύτων και της Κοινοπολιτείας. Όπως σημειώνει ο Κυριάκος Πιερίδης, στις προτροπές της Ελλάδος για αίτηση ένταξης, ο κύριος Πρόεδρος απάντησε υπενθυμίζοντας ότι «η Κύπρος προετοιμάζε προσφυγή στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, για καταγγελία της τουρκικής αδιαλλαξίας στο κυπριακό. Ενδεχόμενη υποβολή αίτησης για ένταξη στην Κοινότητα θα δυσχερανούσε το Κίνημα των Αδεσμεύτων και θα έθετε σε κίνδυνο τη συσπείρωση των χωρών του Τρίτου Κόσμου υπέρ της Κύπρου».⁶⁰

59. Συνέντευξη του συγγραφέα με Πέτρο Βοσκαρίδη, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1998.

60. Βλ. Κυριάκος Πιερίδης, *ό.π.*, σ. 46-48. Όπως αναφέρει ο Θεόδωρος Πάγκαλος: «Όταν στις αρχές του 1986 αποφάσισα να προσθέσω το Κυπριακό στα θέματα που ήδη επικαλείτο η Ελλάς για να αρνηθούμε την έγκριση του 4ου χρηματοδοτικού πρωτοκόλλου προς την Τουρκία, η στάση της Λευκωσίας ήταν πολύ επιφυλακτική. Σνηθισμένη στην πιο φιλόξενη ατμόσφαιρα του ΟΗΕ και άλλων συναθροίσεων με συμβολική μόνο σημασία (Commonwealth, Αδέσμευτοι), η κυπριακή ηγεσία δυσπιστούσε προς το νέο αυτό θέατρο», βλ. Θεόδωρος Πάγκαλος, *ό.π.*, σ. Α22-Α23.

Γ. Ο Σπύρος Κυπριανού είχε στο μυαλό του το εσωτερικό πολιτικό σκηνικό της Κύπρου και τις επερχόμενες προεδρικές εκλογές του 1988. Τη συγκεκριμένη περίοδο άρχιζαν οι πρώτες συζητήσεις για τους υποψήφιους προέδρους στις εκλογές αυτές. Ο Σπύρος Κυπριανού επιχειρούσε και πάλι να δημιουργήσει γέφυρες με το ΑΚΕΛ και να υποστηριχθεί για Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ως εκ τούτου, ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός, όσον αφορά τις τοποθετήσεις του στα γενικότερα θέματα ΕΟΚ, προσπαθώντας να μη δίδει αφορμές στο Κομμουνιστικό Κόμμα που ήταν κάθετα αντίθετο στο ενδεχόμενο αίτησης ένταξης της Κύπρου στην ΕΟΚ. Ενδεικτικά, σημειώνεται ότι και προηγουμένως, κατά την περίοδο υπογραφής της Τελωνειακής Σύμβασης Κύπρου-ΕΟΚ, το ΑΚΕΛ εξέφραζε την έντονη αντίθεση του, εγγράφοντας μάλιστα σχετικό θέμα στη Βουλή των Αντιπροσώπων.⁶¹

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι αποφάσεις του Σπύρου Κυπριανού στα τρία συγκεκριμένα θέματα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει συνέχεια και σχέση ανάμεσα στον κώδικα λειτουργίας και τις αποφάσεις τις οποίες λάμβανε ο κύριος ηγέτης. Οι επιλογές του, οι περισσότερες ιδιαίτερες σημαντικές και καθοριστικές για το μέλλον της Κυπριακής Δημοκρατίας, ήταν προϊόν χαρακτηριστικών που συμπεριλαμβάνονταν στις κυριότερες φιλοσοφικές και λειτουργικές πεποιθήσεις του. Αυτό που θα πρέπει να επισημανθεί στην περίπτωση Κυπριανού είναι ότι, και στα τρία παραδείγματα/θέματα που παρουσιάζονται στο άρθρο αυτό, η συνέχεια ανάμεσα στις επιλογές και τις πεποιθήσεις εντοπίζεται επανειλημμένα και ξεκάθαρα. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι αποφάσεις που εξετάστηκαν στο άρθρο καλύπτουν μια περίοδο εννέα χρόνων (1978-1987) μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι όντως υπάρχει, και μάλιστα εμφανής, σχέση ανάμεσα στις επιλογές του και τον κώδικα λειτουργίας του. Υπάρχει δηλαδή σχέση αιτίου και αιτιατού.

Θα ήταν παράλειψη να μην τονισθεί ότι ο καθοριστικός ρόλος του κώδικα λειτουργίας στη διαμόρφωση και λήψη σημαντικών α-

61. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων*, Δ' Κοινοβουλευτική Περίοδος - Έκτακτη Σύνοδος, 27 Μαρτίου 1986.

ποφάσεων από τον Σπύρο Κυπριανού, όπως οι περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από την απουσία θεσμοθετημένων μηχανισμών λήψης αποφάσεων. Η έλλειψη τέτοιων θεσμών στην Κυπριακή Δημοκρατία έκανε πιο πρόσφορο το έδαφος για άσκηση πολιτικής από μέρους του, πολιτικής η οποία, σε μεγάλο βαθμό, καθοριζόταν από τις φιλοσοφικές και λειτουργικές του πεποιθήσεις. Κάτι που, φυσικά, ευνοούσε και ο ίδιος ο κύριος ηγέτης λόγω της προσωπικότητας και των έντονων απόψεων του. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι ο θεσμός του Εθνικού Συμβουλίου, που συστάθηκε επί Μακαρίου με τη συμμετοχή εκπροσώπων των κοινοβουλευτικών κομμάτων, υπολειπομένησε κατά τη διάρκεια της εντεκάχρονης διακυβέρνησης Κυπριανού.⁶²

Στην περίπτωση του Σπύρου Κυπριανού μπορεί να επισημανθεί ότι οι πολιτικές του επιλογές και αποφάσεις στηρίζονται και εξαρτώνται, κατά μεγάλο βαθμό, από το σύστημα πεποιθήσεων του. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές κυρίως στις αποφάσεις εκείνες που είτε άμεσα είτε έμμεσα σχετίζονται με το κυπριακό. Είναι επίσης γεγονός ότι, ειδικά την περίοδο διακυβέρνησής του, όλες οι αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής της Κυπριακής Δημοκρατίας είχαν άμεση σχέση με το κυπριακό πρόβλημα. Οι εμπειρίες που απέκτησε ο Σπύρος Κυπριανού μέσα από την ανάδειξη και την προσωπική του πορεία στα πολιτικά πράγματα του τόπου τον επηρέασαν στην ανάπτυξη μιας πολύ συγκεκριμένης πολιτικής άποψης για την εξωτερική πολιτική αλλά και το κυπριακό, με αποτέλεσμα ο ίδιος, δύσκολα να επιδέχεται μηνύματα, επιδράσεις και αξιολογήσεις από τα τεκταινόμενα στο συλλογικό, περιφερειακό και διεθνές περιβάλλον. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη αντιαμερικανικών αισθημάτων από μέρος του, που έγινε στην αρχή της καριέρας του, τον «ανάγκασε» να αντικρίσει κάθε ανάμειξη των Δυτικών στο κυπριακό με καχυποψία. Κατ' επέκταση, αυτή του η πεποίθηση τον οδηγούσε στο να παραβλέπει τις διαρθρώσεις και ισορροπίες όπως αυτές διαμορφώνονταν στο διεθνές και περιφερειακό σύστημα όπου οι ΗΠΑ διαδραμάτιζαν κυρίαρχο ρόλο, ανήμπορος πολλές φορές να

62. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι στην εντεκάχρονη διακυβέρνηση Κυπριανού το Εθνικό Συμβούλιο συναντήθηκε σαράντα φορές. Όλες οι συναντήσεις έγιναν κατά τη δεύτερη θητεία του (1983-1988). Στην πεντάχρονη διακυβέρνηση Γιώργου Βασιλείου (1988-1993), το Εθνικό Συμβούλιο συναντήθηκε ογδόντα φορές. Βλ. Ανδρέας Κυριάκου, «Η λειτουργία του Εθνικού Συμβουλίου», Α' Μέρος, *Φιλελεύθερος*, Λευκωσία, 11 Ιουνίου 1999.

αξιοποιήσει ευνοϊκές συγκυρίες ή να αποτρέψει κινδύνους. Η περίπτωση του αμερικανικού σχεδίου, ανεξάρτητα από το εάν τελικά όντως θα συναινούσε η τουρκική πλευρά η οποία, διαβλέποντας την αρνητικότητα Κυπριανού μπορεί απλά και να επιδείκνυε καλή θέληση εκ του ασφαλούς, δηλώνει ξεκάθαρα την επίδραση των κάθε άλλο παρά ευνοϊκών προς τους Αμερικανούς και τις προθέσεις τους πεποιθήσεων, του κύριου Προέδρου.

Ο Σπύρος Κυπριανού ως ο ηγέτης της ελληνοκυπριακής πλευράς την περίοδο 1977-1988 αναζητούσε λύση του κυπριακού αποκλειστικά μέσα στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, απορρίπτοντας κάθε αμερικανική ανάμειξη, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι διάφορες προτάσεις των Ηνωμένων Εθνών ήταν στην ουσία αμερικανικά προϊόντα αφού οι διπλωμάτες του ΟΗΕ που ασχολούνταν με το κυπριακό προέρχονταν κυρίως από δυτικές χώρες. Την ίδια στιγμή η έντονη επιμονή του για προσφυγή στα Ηνωμένα Έθνη κάθε φορά που ο διάλογος έδειχνε να οδεύει προς αδιέξοδο αποτελεί απόδειξη έλλειψης ρεαλισμού αφού, μέχρι και ο ίδιος ο Γ.Γ. των Ηνωμένων Εθνών, συμβούλευε, σε συγκεκριμένες περιόδους, τους κύπριους αξιωματούχους να μη προχωρούν σε τέτοιες ενέργειες.⁶³

Γεγονός ακόμη αποτελεί η σχέση που παρατηρείται ανάμεσα στις λειτουργικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις του Σπύρου Κυπριανού. Για παράδειγμα, η έντονη πίστη του ότι οι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής των μικρών κρατών εξυπηρετούνται καλύτερα μέσα από μια ουδέτερη στάση, τον οδηγούσε στο να προσδίδει στο Κίνημα των Αδεσμεύτων, στην Κοινοπολιτεία και στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών μοναδική σπουδαιότητα. Μέσα από την ίδια λογική, η πεποίθηση ότι η ιστορία ενός κράτους είναι καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία του, δεν του επέτρεπε να αξιολογήσει ορθά και όπως έπρεπε την κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Κύπρο την επαύριο της τουρκικής εισβολής του 1974 και την ανάγκη για έναν έντιμο συμβιβασμό.

63. Βλ. Javier Perez de Cuellar, *Pilgrimage for Peace: A Secretary-General's Memoir*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1997, σ. 221.

ΜΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΑΜΥΝΤΙΚΩΝ ΑΝΑΛΥΣΕΩΝ

ΓΕΩ στρατηγική

ΤΡΥΦΑΝΙΜΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΠΡΟΚΑΤΑΡΤΙΚΟΙ ΑΣΤΡΟΝΑΥΤΙΚΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σφύραγμα
Ο πόλεμος στο Ιράν
γράφουν οι
Γιάννης Βασιτανιώτης
Φαίδρος Κοσκινάκης
Πάρις Θεοδωροπούλου
Αντώνης Παράβρης
Γιάννης Ποικιράς

ΕΥΡΩΠ
Μια αιών
N. Αλέξ
N. Σπυρ
ΠΟΙΕΙ
R. Ελπί
R. Νικολ
Η ΕΥΡΩ
ΑΔΡΑ
Τ. Νικολ

ΓΕΩ στρατηγική

ΤΡΥΦΑΝΙΜΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΠΡΟΚΑΤΑΡΤΙΚΟΙ ΑΣΤΡΟΝΑΥΤΙΚΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σφύραγμα
Η Πολιτική
Ασφάλειας και Αμυνας
στη Διεθνή
Ευρωπαϊκή Ένωση
γράφουν οι
Γιάννης Θεοδωροπούλου
αγοστή Φωτιάκη
Γιάννης Παράβρης
Αντώνης Μανώλης
Αναστάσιος Μανώλης

Οι νέες δι
Η
Το Δόξιο

ΓΕΩ στρατηγική

ΤΡΥΦΑΝΙΜΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΠΡΟΚΑΤΑΡΤΙΚΟΙ ΑΣΤΡΟΝΑΥΤΙΚΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σφύραγμα
Διασταντικές
Σχέσεις

γράφουν οι
Εύηνος Βαλβίτης
Παναγιώτης Ιωακείμης
Σπυρίδων Κουλιμπίτης
Σπυρίδων Κοσκινάκης
Σπυρίδων Κοσκινάκης
Παναγιώτης Τσιλιανός
Κωνσταντίνος Σπυρίδων
Χρήστος Ραϊδάκης
Richard P. Russell
Fernando Rosales
Javier Solana

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΟΙ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ
Α. Κωνσταντίνου
Μ. Ραϊδάκης
Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΟΙ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ
ΡΕΣΕΡΒΟΥΑΡ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΟΙ
ΡΑΪΔΑΚΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΥΦΑΛΟΚΡΗΤΙΑΣ
Συντάκτης: Χρήστος Ραϊδάκης

Κυκλοφορεί το 3ο τεύχος

Το περιοδικό *Γεωστρατηγική* διατίθεται
μέσω συνδρομών, στα γραφεία του ΙΑΑ
και σε κεντρικά βιβλιοπωλεία.

Κεντρική Διάθεση: Βιβλιοπωλείο Αθ. Χριστάκης,
Ιπποκράτους 10, τηλ. 210-36 07 876, FAX 210-36 38 489

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΜΥΝΤΙΚΩΝ ΑΝΑΛΥΣΕΩΝ

Βαλτετσίου 17, 106 80

τηλ. 210-36 32 902, 210-36 32 971, FAX 210-33 90 631

e-mail: geostratigiki@iaa.gr

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΚΡΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ****

Βιβλιογραφικό Δοκίμιο

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η κοινωνική πολιτική συνιστά ένα από τα πεδία στα οποία αναγνωρίζεται γενικά ότι πρέπει να γίνουν περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές αλλαγές επειδή άλλαξαν οι γενικότερες συνθήκες στις οποίες ασκείται. Η κοινωνική πολιτική περιλαμβάνει την κοινωνική ασφάλιση, την κοινωνική πρόνοια (προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες) και το υγειονομικό σύστημα. Στην Ελλάδα σημειώνονται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 αλλεπάλληλες προσπάθειες μεταρρύθμισης διαφόρων τμημάτων της κοινωνικής πολιτικής (του «κοινωνικού κράτους»). Ανάλογες προσπάθειες βρίσκονται σε εξέλιξη από καιρό σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, προκαλώντας σκληρές αντιπαραθέσεις.

Γεγονός είναι ότι η κοινωνική πολιτική αφορά πολλούς παίχτες και όχι μόνον όσους επωφελούνται παροχών πάσης φύσης. Η σχετική της σημασία στο σύνολο της οικονομίας είναι προφανής. Στην Ελλάδα 20,4% του ΑΕΠ πηγαίνει σε αυτή (στοιχεία για το 2001, βλ. Κοινωνικό Προϋπολογισμό έτους 2002, Υπ. Εργασίας & Κοιν. Ασφαλίσεων, Αθήνα, 2002). Αφορά συνταξιούχους, αποδέκτες υπηρεσιών πρόνοιας (οικογένειες, άτομα με ειδικές ανάγκες), άνεργους, εργαζόμενους σήμερα (που φορολογούνται) ή και νέους που δεν έχουν ακόμη εισέλθει στην αγορά εργασίας, διοικητικούς μηχανισμούς ταμείων, χρηματοπιστωτικές αγορές, επιχειρήσεις δια-

* Ο Πάνος Καζάκος είναι Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο Δημήτρης Μπουρίκος είναι Πολιτικός Επιστήμονας, Μεταπτυχιακός Υπότροφος του ΙΚΥ.

** Οι συγγραφείς ευχαριστούν τους δύο ανώνυμους κριτές για τις επικριτικές παρατηρήσεις τους.

φορετικών επιδόσεων και μεγέθους. Και μόνο αυτή η ενδεικτική παράθεση των παικτών (και συμφερόντων) αρκεί για να αναδείξει τον εξόχως *πολιτικό χαρακτήρα* του ζητήματος.

Το όλο σύστημα βαρύνεται σήμερα με αβεβαιότητες. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της Επιτροπής Ε.Ε., η αναμενόμενη αύξηση μόνο των συντάξεων ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 2015 και μετά προκαλεί ανησυχίες για την ικανότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του και να εξασφαλίσει ανεκτά επίπεδα ζωής για τους συνταξιούχους (Commission/ERC, 2001).¹ Άλλα τμήματα του κοινωνικού κράτους (ασφάλιση ανέργων, πρόνοια) βαρύνονται επίσης με αβεβαιότητες και η γενική τάση είναι να αναμορφωθούν. Έτσι, βρισκόμαστε σε μια εποχή που το σύστημα δεν ανταποκρίνεται στο βασικό κοινωνικό αίτημα για σταθερότητα (και, πιθανόν, δεν εκπληρώνει τους σκοπούς του).

Σήμερα, λίγοι αμφισβητούν ότι ασκούνται πολλαπλές πιέσεις πάνω στο ιστορικά διαμορφωμένο κοινωνικό κράτος. Μια πηγή είναι, για παράδειγμα, η γήρανση του πληθυσμού η οποία θέτει όρια στην ικανότητα και τωρινή πρακτική κοινωνικών παροχών, που απαιτούν υψηλότερους φόρους από εκείνους που οι κοινωνίες είναι διατεθειμένες να πληρώσουν. Τα προβλήματα εντείνονται και από τη δομή των παροχών. Τέλος, η εξέλιξη της τεχνολογίας και των αγορών εργασίας υπέσκαψαν το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν στο παρελθόν τα ρυθμιστικά συστήματα στις αγορές εργασίας, οι εξισωτικές μισθολογικές τάσεις και άλλα κοινωνικά προγράμματα (Καζάκος, 2000).

Στο κείμενο αυτό εξετάζουμε την ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση γύρω από ορισμένα κρίσιμα θέματα του κοινωνικού κράτους, όπως ο χαρακτήρας («ιδιαιτερότητα») του τωρινού συστήματος, η οικονομική βιωσιμότητα, ο ρόλος του κράτους και της αγοράς, οι επιπτώσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος. Ενδιαφέρουν πρωτίστως οι πολιτικές πτυχές των προβλημάτων οι οποίες, πάντως, δύσκολα κατανοούνται πλήρως χωρίς τις οικονομικές (ποιες οικονομικές συνέπειες έχει ένα μέτρο πολιτικής ή μια ρύθμιση) και νομικές (ποιοι ακριβώς είναι οι τυπικοί κανόνες του παιγνιδιού). Επικεντρώνουμε την προσοχή σε μελέτες που περιέχουν έντονα

1. Σύμφωνα με τη μελέτη της Commission, οι δαπάνες για συντάξεις ως ποσοστό του ΑΕΠ θα διαμορφωθούν στο 12,6% το 2010, 15,4% το 2020, 19,6% το 2030 και 24,8% το 2050. Βλ., επιπλέον, και την έκθεση του ΔΝΤ για το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα (IMF, 2002).

στοιχεία πολιτικής ανάλυσης και, βέβαια, νέας πολιτικής οικονομίας.

Σημειώνουμε, όμως, εξ αρχής ότι στην ακαδημαϊκή συζήτηση παρατηρείται συχνά ένας αντιπαραγωγικός εντέλει διαχωρισμός των νομικών δικαιωμάτων (της θεσμικής-νομικής πτυχής) τόσο από τις πολιτικές διεργασίες που οδήγησαν στην αναγνώρισή τους, όσο και από τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας ή, σε αυστηρότερη γλώσσα, από τους οικονομικούς περιορισμούς. Μια υπόθεση που διατυπώνεται συχνά και συνήθως αναφέρεται στην κυριαρχία ασσφών εννοιών στη σχετική συζήτηση, όπως δημόσιο συμφέρον κ.ά., είναι ότι ο φορμαλισμός αυτός συνδέεται με τη νομική παιδεία πολλών μελετητών και την ανυπαρξία διεπιστημονικού διαλόγου. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι πολλαπλασιάζονται οι προσπάθειες για ένα διεπιστημονικό διάλογο. Ενθαρρυντικό γεγονός προς αυτή την κατεύθυνση είναι η έκδοση συλλογικών τόμων για την κοινωνική πολιτική που δίδουν την ευκαιρία για διεπιστημονική προσέγγιση, πολλές φορές όμως, υπό την επίδραση της ιδεολογικής νοσταλγίας, εις βάρος της συνοχής και του σαφούς θεωρητικού πλαισίου (βλ. χαρακτηριστικά τους συλλογικούς τόμους: Σακελλαρόπουλος, 1999· Γετίμης - Γράβαρης, 1993· Πετραλιάς - Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, 1991).

Έχει υποστηριχθεί ότι η ακαδημαϊκή συζήτηση εδώ (και αλλού) επικεντρώνεται μονόπλευρα σε ζητήματα συνταξιοδοτικής πολιτικής (Σωτηρόπουλος, 1999α, σ. 143 κ.ε.). Αυτός ο αναμφίβολα σοβαρός περιορισμός της θεματικής του κοινωνικού κράτους δεν είναι ωστόσο αδικαιολόγητος, αν σκεφθούμε ότι οι συνταξιούχοι είναι σήμερα η μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα στην Ελλάδα (ανέρχονται σε περίπου 2 εκατομμύρια) ενώ οι συντάξεις υπερβαίνουν το ήμισυ των κοινωνικών δαπανών, περιορίζοντας έτσι ασφνκτικά τα περιθώρια για άλλους τομείς κοινωνικής πολιτικής, π.χ. για την υποστήριξη νεοεισερχομένων στην αγορά, οικογενειών, κλπ. Πάντως το ανά χείρας κείμενο λαμβάνει υπ' όψιν και τις σπουδαιότερες συνεισφορές σε τομείς όπως η κοινωνική πρόνοια.

Προτού προχωρήσουμε στη μελέτη των απόψεων σε επιλεγμένα θέματα, θεωρούμε σκόπιμο να σημειώσουμε ότι υπάρχουν μερικές χρήσιμες και περισσότερο ή λιγότερο απαιτητικές εισαγωγές ή γενικές μελέτες. Ξεχωρίζουμε από τις πλέον πρόσφατες τη μελέτη του Βουρλούμη (2002) για το κοινωνικοασφαιστικό σύστημα, του Νίκου Μούση (2002) και της Νικολακοπούλου-Στεφάνου (2002)

για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και του Αμίτση (2001) για το σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών. Επίσης, η εξέταση διαφόρων *πολιτικο-ιστορικών πτυχών της κοινωνικής πολιτικής* αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της μελέτης των προνοιακών καθεστώτων, ικανό να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και να υποβοηθήσει τη διαδικασία συγκρότησης θεωρητικών προτύπων για την ερμηνεία των προνοιακών καθεστώτων. Μελέτες που εστιάζουν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους είναι αυτές των Σωτηρόπουλου (1999β) για την κοινωνική πολιτική της δικτατορίας, του Λιάκου (1993) για την εργασία και την κοινωνική πολιτική στον Μεσοπόλεμο (βλ. και Μαυρέα, 1993 για την ίδια περίοδο) και του Βενιέρη για τη μεταπολεμική περίοδο (Venieris, 1996).

Τέλος, η μελέτη του Γιάννη Βούλγαρη (1994) περιλαμβάνει ένα πανόραμα των θεωριών, στις οποίες εδράζεται η συντηρητική και φιλελεύθερη κριτική του κοινωνικού κράτους και οι οποίες επηρέασαν την ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση. Ιδιαίτερη θέση κατέχει η πολιτική-θεσμική οπτική του James Buchanan, σύμφωνα με την οποία ο πλειοψηφικός κανόνας σε συνδυασμό με την εγωϊστική-μυωπική συμπεριφορά πολιτικών και την αναπόφευκτη γραφειοκρατική ιδιότητα οδήγησαν στον απειλητικό για την ελευθερία Λεβιάθαν του παρεμβατικού κράτους (Βούλγαρης, 1994, σ. 75-112).

2. ΣΧΟΛΕΣ ΣΚΕΨΗΣ;

Όπως και σε άλλα θέματα έτσι και στην κοινωνική πολιτική μπορούμε να διακρίνουμε διαφορετικές σχολές σκέψης. Αν και η γενικότερη τάση φαίνεται ότι είναι ένας χαλαρός εκλεκτικισμός που αντλεί από διακριτές θεωρίες, ωστόσο μπορούμε να κατατάξουμε τις μελέτες που εξετάσαμε σε τρεις «σχολές σκέψης»:²

2. Η προτεινόμενη ταξινόμηση δεν είναι χωρίς προβλήματα και πρέπει να αντιμετωπισθεί ως ένα πρώτο ερέθισμα στην προσπάθεια να κάνουμε διανγέστερο το τοπίο των ιδεών και των πολιτικών. Η τοποθέτηση των ακαδημαϊκών στη μία ή την άλλη σχολή δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους. Θεωρητικά, πάντως, είναι δυνατές άλλες ταξινομήσεις. Μια εναλλακτική πρόταση θα ήταν να ακολουθήσουμε τη μόδα των πολιτικών ιδεών και να κατατάξουμε τις συνηγορίες σε τρεις σχολές- την ετατιστική, τη φιλελεύθερη και εκείνη του «τρίτου δρόμου» προς τον οποίο τελευταία συγκλίνουν πολλοί ερευνητές ορμώμενοι από διαφορετικές αφετηρίες. Θα ήταν ενδιαφέρον πείραμα, τότε, να ζητηθεί από τους

α) Η πρώτη αντανάκλα την *ετατιστική παράδοση* που είναι πλούσια σε αποχρώσεις αλλά γενικά χαρακτηρίζεται από μια δυσπιστία έναντι της αγοράς και παραβλέπει τις θεμελιακές πηγές των αποτυχιών του κράτους (Ματσαγγάνης, 1999· Ρομπόλης, 1990· Λυμπεράκη, 1999· Σακελλαρόπουλος, 2001· Γετίμης - Γράβαρης, 1993). Γενικά, υποστηρίζει τη διατήρηση του δημοσίου και αναδιανεμητικού χαρακτήρα του ασφαλιστικού συστήματος, δηλαδή δύο βασικά χαρακτηριστικά του τωρινού συστήματος, παρά το γεγονός ότι πολλές συνεισφορές δεν αμφισβητούν τις τωρινές δυσλειτουργίες και την κακοδιαχείριση που συνδέονται με τον αυξημένο ρόλο του κράτους. Στην ίδια παράδοση μπορούμε να κατατάξουμε και τις θεσμικές-νομικές περιγραφές μέτρων πολιτικής και των (καλών) προθέσεων των κυβερνήσεων με την άρρητη υπόθεση ότι υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον εξ ορισμού (Αμίτσης, 2001, για το σύστημα πρόνοιας). Ωστόσο, οι παρουσιάσεις αυτές χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο ενημέρωσης για τις λεπτομέρειες των συστημάτων και, συχνά, καταλήγουν σε προτάσεις επιδιόρθωσής τους.

Στο εσωτερικό της ετατιστικής σχολής υπάρχουν έργα που, σε γενικές γραμμές, υποστηρίζουν το status quo και προτείνουν κυρίως την αύξηση των πόρων που διατίθενται είτε για το σύνολο είτε για συγκεκριμένα τμήματα της κοινωνικής πολιτικής υιοθετώντας τη γενική γραμμή «όσο περισσότερα τόσο το καλύτερο» (the bigger the better), ενώ άλλα υποστηρίζουν ρητά την ανάγκη μεταρρύθμισης (Λυμπεράκη, 1999· Ματσαγγάνης, 1999), την οποία ορίζουν διαφορετικά από την επόμενη σχολή.

β) Δεύτερη είναι η *μετριοπαθής φιλελεύθερη σχολή* (Τήνιος, 2003· Αθανασίου, 2002· Βενιέρης, 1996· Λέανδρος, 1996· Βουρλούμης, 2002). Εδώ η έμφαση είναι στην ατομική ευθύνη, που όμως ενδυναμώνεται με κατάλληλα κίνητρα, και στην ανταποδοτικότητα των εισφορών. Η σχολή αυτή δεν προτείνει πάντως, στην περίπτωση της κοινωνικής ασφάλισης, την πλήρη κατάργηση του αναδιανεμητικού χαρακτήρα του συστήματος, αλλά μάλλον ένα σύστημα τριών πυλώνων, εκ των οποίων ο ένας θα είναι προαιρετικός (Ξαφά, 2001, σ. 157-158).

Στη σχολή αυτή μπορούν να τοποθετηθούν πολλές τεχνικές-οι-

συγγραφείς να αυτοτοποθετηθούν σε κάποια από τις σχολές. Το αποτέλεσμα θα επιβεβαίωνε πιθανόν προβλέψεις τύπου Anthony Downs!

κονομικές μελέτες (Υφαντόπουλος, 2001) που έχουν ως αντικείμενο την οικονομική ανάλυση του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Η έμφασή τους είναι στην έννοια της αποτελεσματικότητας. Χρησιμοποιούν εκτεταμένα τη στατιστική ανάλυση. Όμως, δεν συνδέουν την ανάλυσή τους με το γενικότερο πλαίσιο λειτουργίας του συστήματος (π.χ. πολιτικό σύστημα). Θετική συμβολή της σχολής αυτής είναι η κατανόηση μέρους των συνεπειών του συστήματος και αποδυνάμωση μύθων και συνδρόμων (π.χ. το σύνδρομο «the bigger the better») της δημόσιας συζήτησης: η εμπειρική ανάλυση δείχνει ότι η ολοένα και μεγαλύτερη κοινωνική δαπάνη δεν οδηγεί αναγκαστικά και σε θεραπεία των κοινωνικών προβλημάτων (π.χ. μείωση της φτώχειας).

γ) Η *πολιτικο-κοινωνιολογική σχολή*³ (Πετμεξίδου, 1996· Σωτηρόπουλος, 1999α, 1999β, 2003, κ.ά.) έχει ως βασικά αναλυτικά εργαλεία τη συγκρότηση και λειτουργία του νεοελληνικού κράτους, τις πελατειακές του ιδιότητες, τις σχέσεις με την κοινωνία και τα οργανωμένα συμφέροντα. Η συμβολή της σχολής αυτής είναι ιδιαίτερα σημαντική στην κατανόηση της δόμησης του σύγχρονου κράτους πρόνοιας στη χώρα μας και των ανισοτήτων που το χαρακτηρίζουν, ωστόσο πολλές φορές κινείται σε απλουστευμένα και γραμμικά μοντέλα, παρακάμπτοντας μία σειρά ενδιάμεσων μεταβλητών (π.χ. αξιακά και πολιτισμικά «αποθέματα») και υποσκάπτοντας την καθολικότητα των εν λόγω υποθέσεων εργασίας.

Θεωρούμε ότι ο *συνδυασμός εμπειρικών στοιχείων και ευρημάτων καθώς και ερευνητικών εργαλείων της τεχνοκρατικής σχολής με το θεωρητικό και εννοιολογικό υπόβαθρο της πολιτικο-κοινωνιολογικής σχολής θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πιο ολοκληρωμένο και στοχευμένο ερευνητικό πλαίσιο για τη μελέτη της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής*. Για παράδειγμα, ο ρόλος των άτυπων δικτύων φροντίδας στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών δεν αποτελεί απλώς πρόβλημα μεταφοράς κρατικών ευθυνών στην οικογένεια, όπως θα υπέθετε η ετατιστική σχολή, ούτε έναν καλό τρόπο εξοικονόμησης πόρων όπως θα ανέλυε η τεχνοκρατική προσέγγιση αλλά, όπως θα προέβαλε η πολιτικο-κοινωνιολογική σχολή, μία

3. Βλ. για την πολιτικο-κοινωνιολογική σχολή σκέψης όσον αφορά την ερμηνεία της ανάπτυξης του ελληνικού κράτους πρόνοιας, Δ. Α. Σωτηρόπουλος, «“Όψεις Βαβυλωνίας”»: Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

σύνθετη διαδικασία που αντανακλά συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις και εξελίξεις που σχετίζονται με τον ρόλο της γυναίκας στην ενδοοικογενειακή κατανομή ρόλων και εξουσιών, τις διαγενεακές σχέσεις, τον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών καθώς και τη «φύση» του κράτους – πλουραλιστικό, αυταρχικό, κ.ά.

Ένα «ιδιαιτέρο» μοντέλο κοινωνικής πολιτικής;

Στη γενικότερη συζήτηση έχουν προταθεί διάφορες τυπολογίες των κοινωνικών συστημάτων ανάλογα με τα κριτήρια. Στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση γίνεται συχνά αναφορά σε αυτές (Καζάκος, 2000· Μαρσαγγάνης, 1999α· Ρήγα, 1993· Κατρούγκαλος, 1996, κ.ά.). Στην πολιτική συζήτηση οι άξονες μετατοπίζονται αυθαίρετα. Γεγονός είναι, πάντως, ότι οι τυπολογίες προσφέρονται μόνο για μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση των προβλημάτων, γιατί σε κάθε χώρα η κοινωνική πολιτική έχει όντως τις ιδιαιτερότητές της ως αποτέλεσμα της ιστορικής και οικονομικής εξέλιξης.

Μια συνήθης διάκριση ξεχωρίζει το φιλελεύθερο αγγλοσαξωνικό, το κεντροευρωπαϊκό κορπορατιστικό (και συντηρητικό), το σκανδιναβικό-σοσιαλδημοκρατικό και το «νότιο». Ο Μάνος Μαρσαγγάνης, ακολουθώντας τις ιδέες του Ferrera και άλλων, υποστηρίζει ότι το ελληνικό κοινωνικό κράτος ανήκει στον ιδιαίτερο τύπο κοινωνικού κράτους που χαρακτηρίζει τις χώρες της νότιας Ευρώπης. Αυτή η παραλλαγή χαρακτηρίζεται από καθυστερημένη θεσμοθέτηση και επέκταση κοινωνικών προγραμμάτων, από την ύπαρξη σημαντικών κενών στην κοινωνική προστασία και την ταυτόχρονη ύπαρξη «νησίδων υπερπροστασίας» (1999, σ. 21-23). Η επιχειρηματολογία περί ενός ιδιαίτερου νοτίου μοντέλου δεν συναντά καθολική αποδοχή: οι Κατρούγκαλος (1996) και Katrougalos - Gabriella Lazaridis (2002) υποστηρίζουν (και αποσαφηνίζουν στο εξαιρετικό δεύτερο έργο) ότι το ελληνικό κράτος πρόνοιας αποτελεί ένα υπανάπτυκτο, λόγω της διαφορετικής τροχιάς ανάπτυξης, ηπειρωτικό (κορπορατιστικό) προνοιακό καθεστώς. Οι διαφορές είναι περισσότερο ποσοτικές (π.χ. ύψος δαπανών) παρά ποιότητας (ομάδες κάλυψης, ρόλος των ηλικιωμένων, κ.ά.).

Γεγονός είναι, όπως αναφέραμε, ότι η κοινωνική πολιτική κάθε χώρας, εξεταζόμενη στις λεπτομέρειές της, εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Οι διαφορές είναι προϊόν της πολιτικής κουλτούρας, των διεθνών επιρροών, εκτάκτων γεγονότων (π.χ. ενός εμφυ-

λίου πολέμου) αλλά και κρίσιμων πολιτικών επιλογών του παρελθόντος που καθορίζουν μακροχρόνιες τάσεις και τυπικές θεσμικές δομές. Ωστόσο, οι μεγάλες κατηγοριοποιήσεις είναι χρήσιμες, κατά τον βαθμό που αναδεικνύουν μερικά βασικά κοινά χαρακτηριστικά και προβλήματα προσαρμογής.

Η συγκριτική ανάλυση μπορεί να προσφέρει πληρέστερη εικόνα των διαφορών και των ομοιοτήτων, των αποκλίσεων και των συγκλίσεων.

3. ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΑ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ

Η συνήθης πλέον κριτική στο τωρινό σύστημα κοινωνικής πολιτικής αναφέρεται κατά κανόνα στην αναποτελεσματικότητά του, στον κατακερματισμό, στις ανισότητες, στη ρευστότητα, στην ελλειμματικότητα, στη μη ανταπόκριση σε νέες και παλαιές ανάγκες, κλπ. Γενικά, οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι υπάρχουν σοβαρά προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας και αποτελεσματικότητας και αναδεικνύουν τα σχετικά προβλήματα. Ωστόσο, είναι διακριτή η τάση έμφασης σε διαφορετικές αιτίες που επηρεάζει και τις προτάσεις πολιτικής. Ο Ρομπόλης (1990) θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσης τη διαρκή διαρροή πόρων από την κοινωνική ασφάλιση μέσω της υποχρεωτικής κατάθεσης των αποθεματικών στην ΤτΕ με χαμηλό επιτόκιο και τη μείωση των ασφαλιστικών εισφορών επαγγελματιών ομάδων. Υπενθυμίζει, επιπλέον, ότι τα ασφαλιστικά ταμεία χρησιμοποιήθηκαν για την άσκηση προνοιακής-κοινωνικής πολιτικής (π.χ. συνταξιοδότηση ομογενών από την Αίγυπτο), πράγμα που συνέβαλε στον δυϊσμό του συστήματος και ενίσχυσε τις δυσχέρειες στην αξιολόγησή του. Υποβαθμίζει, όμως, τη σημασία των δημογραφικών αλλαγών και των νέων συνθηκών στις ευρωπαϊκές αγορές για το μέλλον του συστήματος. Δείχνει να εκτιμά ότι η συζήτηση που διεξάγεται σήμερα σε όλη την Ευρώπη για τα ίδια θέματα δεν αφορά την Ελλάδα!

Η έκθεση Σπράου για το ασφαλιστικό διαπίστωνε ότι «το σημερινό ασφαλιστικό σύστημα συνδυάζει νησίδες υπερβολικής προστασίας με πραγματικές περιπτώσεις ένδειας» (Σπράος, 1997. Βλ. επίσης, για τις ανισότητες, Βενιέρης στο Κρεμαλής, 1996· Ματσαγγάνης, 1999α· Τήνιος, 2003, κ.ά.). Ειδικότερα ο δημόσιος τομέας με τις αποτελεσματικότερες οργανώσεις συμφερόντων διεκδίκησε

και, γενικά, πέτυχε υψηλότερα συνταξιοδοτικά δικαιώματα από τον μέσο όρο του πληθυσμού. Και τα τελευταία χρόνια ο κρατικός προϋπολογισμός κλήθηκε να προικίσει τα ασφαλιστικά ταμεία του ΟΤΕ και της ΔΕΗ με κεφάλαια δισεκατομμυρίων για να καλύψει τα τωρινά και προβλεπόμενα ελλείμματά τους ενόψει μερικών ιδιωτικοποιήσεων (οι οποίες στο μεταξύ, έγιναν).

Στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας δαπιστώνεται επίσης ότι οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα, οδήγησαν στον κατακερματισμό του τομέα και δεν απέφεραν μια δίκαιη και λογική κατανομή των πόρων, ούτε τον αναγκαίο συντονισμό (Βενιέρης στο Κρεμαλής, 1996, σ. 265 κ.ε.).

Η αποτυχία της κοινωνικής πολιτικής να μειώσει τις ανισότητες είναι και στο επίκεντρο των μελετών για τη φτώχεια που εν μέρει προκαλείται ή συνδέεται με τις συντάξεις. Η στατιστική υπηρεσία της Ε.Ε. διαπιστώνει σε πρόσφατη έκθεσή της ότι οι πάσης φύσης παροχές δεν βελτιώνουν παρά οριακά την κατάσταση των φτωχών ελλήνων πολιτών, δηλαδή εκείνων, που σύμφωνα με τους ορισμούς της έχουν εισόδημα μικρότερο του 60% του μέσου όρου. Στην κατηγορία αυτή ανήκει περίπου το 22% του πληθυσμού (Eurostat, 2003). Με άλλα λόγια, οι διάφορες παροχές δεν πετυχαίνουν τον στόχο τους. Έχει, ωστόσο, αντιταχθεί ότι η διαπιστούμενη χαμηλή αποτελεσματικότητα οφείλεται (α) στον ορισμό των κοινωνικών δαπανών που υιοθετούν ορισμένες στατιστικές, και (β) στο ότι οι περισσότερες σχετικές δαπάνες κατευθύνονται προς άτομα που είναι τόσο φτωχά, ώστε και μετά τις εισπράξεις τους από το κράτος να μη ξεπερνούν το όριο της φτώχειας.

4. ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΤΩΡΙΝΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΒΙΩΣΙΜΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ;

Οι απαντήσεις που δίνονται στο κρίσιμο αυτό ερώτημα διαφέρουν. Οι Ρομπόλης - Ρωμανιάς - Μάργιος (2001) υποστηρίζουν ότι το ασφαλιστικό σύστημα είναι βιώσιμο αρκεί το κράτος να αναλάβει τις ευθύνες του. Η αναλογιστική μελέτη της ΓΣΕΕ θεωρεί ότι το ερώτημα: αν υπάρχει κίνδυνος κατάρρευσης, «τίθεται σκόπιμα για να μεγιστοποιήσει τις υφιστάμενες αδυναμίες και ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει ο παραμικρός κίνδυνος κατάρρευσης ενός συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων, αφού τελικός εγγυητής των πληρωμών του συστήματος είναι ο κρατικός προϋπο-

λογισμός» (Ρομπόλης - Ρωμανιάς - Μαργιός, 2001, σ. 189 κ.ε.). Φυσικά, η ίδια μελέτη αμφισβητεί την εγκυρότητα όλων των αναλογιστικών μελετών (ΟΟΣΑ, Ε.Ε., κ.ά.) που αναδείχνουν μακροχρόνια ακάλυπτα ελλείμματα. Υποστηρίζει ότι η αύξηση του ποσοστού απασχόλησης και υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης θα μειώσουν τα αναλογιστικά ελλείμματα που υπάρχουν. Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται αύξηση της ροής πόρων από τον προϋπολογισμό στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Για τον λόγο αυτό η μελέτη ανησυχεί ότι οι πρώτιστοι στόχοι στο πλαίσιο της ΟΝΕ, δηλαδή ο χαμηλός πληθωρισμός και τα υγιή δημόσια οικονομικά, θα έχουν επιπτώσεις στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση! (ό.π.).

Στον αντίποδα βρίσκονται οι Τήνιος (2003), που υπενθυμίζει τη συσώρευση ακάλυπτων υποχρεώσεων, Βουρλούμης (2002), κ.ά. «Ουσιαστικές αλλαγές», καταλήγει ο Τήνιος, «είναι απόλυτα απαραίτητες» (Τήνιος, 2003, σ. 210 κ.ε.). Σε αυτές εντάσσει, πρώτον, τον εξορθολογισμό του ισχύοντος συστήματος, ώστε να γίνει δικαιότερο, διαφανέστερο και προσανατολισμένο στην ανάπτυξη και, δεύτερον, την εισαγωγή κεφαλαιοποιητικών πυλώνων ώστε να ξεπερασθεί η μονολιθικότητα του τωρινού.

Παρά τις διαφορές απόψεων διαμορφώθηκε ευρεία συναίνεση ότι επιβάλλονται πλέον τομές στην κοινωνική πολιτική (και όχι μόνον σε αυτή). Η συναίνεση αποτυπώνεται στη «βιβλιογραφία επισήμων κειμένων» των ελληνικών αρχών (Τράπεζα της Ελλάδος, κ.ά.) και του συστήματος συνεργασίας στην Ε.Ε., στο οποίο συμμετέχει η χώρα (βλ. ιστοσελίδα *Europa*).

Την ανάγκη για ριζικές αλλαγές στην κοινωνική πολιτική δέχονται και όσοι εξετάζουν ευρύτερα ζητήματα πολιτικής και δεν παραβλέπουν τις εμπειρίες άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Ο Ν. Μουζέλης, λόγου χάρη, απαιτεί «κοινωνικό εκσυγχρονισμό» έχοντας επεξεργασθεί τις εμπειρίες του βρετανικού «τρίτου δρόμου». Σε σειρά κειμένων αναλύει τις σχετικές καινοτομίες των Εργατικών (επιστροφές φόρων σε χαμηλά εισοδήματα στο πλαίσιο ενός συστήματος tax credits, κατάργηση της αρχής της καθολικότητας των παροχών, σύνδεση των επιδομάτων ανεργίας με τον στόχο της επανένταξης των ανέργων στην παραγωγή) που συνεπάγονται εν πολλοίς ρήξεις με παραδοσιακές αριστερές αντιλήψεις (Μουζέλης, 2002, σ. 50-53, 127-129, κ.α.).

5. ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΟΥ

Οι περισσότερες μελέτες συνδέουν την τωρινή παθολογία με το πελατειακό κράτος της Δεξιάς και της Αριστεράς. Οι αναφορές γενικά στο πελατειακό κράτος κατά κανόνα δεν συνοδεύονται από εμπειρικές περιπτωσιολογικές μελέτες ή άλλες εμπειρικές διερευνήσεις του φαινομένου και του τρόπου που στην πράξη επηρέασε τη δομή και τον χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής. Συχνά προσλαμβάνουν τον χαρακτήρα καταγγελίας παρά σοβαρής παρουσίασης και σε βάθος ανάλυσης, ως εάν το πελατειακό σύστημα να ήταν απλά υπόθεση μερικών κακών πολιτικών και των δικτύων τους. Επίσης, δεν επεξεργάζονται τους μετασχηματισμούς του πελατειακού συστήματος από «φεουδαρχικό» ως το 1981 σε «γραφειοκρατικό» μετά το 1981 και τις πιθανές επιπτώσεις για τον χαρακτήρα και τη δομή της κοινωνικής πολιτικής. Τέλος, οι γενικές αναφορές στο πελατειακό σύστημα, παρά τη χρησιμότητα των συνεισφορών στις οποίες εμπεριέχονται, παραβλέπουν συχνά τις δυνατότητες της νέας πολιτικής οικονομίας, που αναδεικνύει τη σημασία βασικών συμπεριφορικών προτύπων, των θεσμών, ρόλων διαφόρων ενδιαμέσων αρχών (π.χ., του ΙΚΑ), οργανωμένων συμφερόντων και κυρίαρχων αξιών.

Ωστόσο, δεν λείπουν προσεγγίσεις περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένες που εντάσσονται στην παράδοση της νέας πολιτικής οικονομίας. (Αθανασίου, 2002· Τήνιος, 2003, σ. 138 κ.ε· Βουρλούμης, 2002· Κουτσιαράς, 2002) και διευρύνουν το οπτικό πεδίο πέρα από τη στοιχειώδη πολιτική ανάλυση. Ο πρώτος, προσφέρει μια απάντηση στο ερώτημα πώς έγινε δυνατό ένα πελατειακό έστω σύστημα να ξεπεράσει τα όρια της οικονομικής φρόνησης· ο δεύτερος αναδεικνύει τις πιθανές συγκρούσεις συμφερόντων στο προσεχές μέλλον ανάμεσα σε διαφορετικές γενιές με βάση τη θεωρία του Downs. Επίσης, υποδείχθηκε ότι στην ελληνική περίπτωση μπορεί να δοκιμασθεί η εγκυρότητα των εξηγήσεων που προσφέρει η νέα πολιτική οικονομία και, ειδικότερα, ότι ο ρυθμός των μεταρρυθμίσεων στη χώρα επηρεάστηκε μάλλον από καλά οργανωμένα συμφέροντα παρά από ιδέες για το «γενικό καλό». Κατά συνέπεια, στη μεταρρυθμιστική σκηνή κυριάρχησαν οι συσχετισμοί και όχι η αποτελεσματικότητα (Kazakos, 2003).

Κατά τον Αθανασίου, το ασφαλιστικό σύστημα αποτέλεσε μείζον

πεδίο πιέσεων για την εξασφάλιση νέων μορφών οικονομικών δικαιωμάτων και περιουσιακών στοιχείων σε ρευστές συνθήκες, που εμπειρείχαν μεγάλη έκταση ανομίας και αυθαιρεσίας σε σύγκριση με παλαιότερα περιουσιακά δικαιώματα (Αθανασίου, 2002, σ. 60-61). Ένας σημαντικός λόγος που εξηγεί γιατί ήταν εύκολη η άνευ οικονομικού ανταλλάγματος απόκτηση της νέας μορφής περιουσιακών δικαιωμάτων (με τη μορφή κατοχυρωμένων συντάξεων που δεν θεμελιώνονται σε ανάλογες εισφορές) πρέπει να αναζητηθεί στον ετεροχρονισμό εισροών (ασφαλιστικών εισφορών) και εκροών (πληρωμών συντάξεων): οι εισπράξεις προηγούνται, οι εκροές έρχονται πολύ αργότερα. Στο μεταβατικό αυτό διάστημα έως την «ωρίμανση», τυχόν σοβαρά εγγενή προβλήματα του συστήματος σοβούν μεν αλλά δεν εκδηλώνονται ως ταμειακές δυσχέρειες και οικονομικά ελλείμματα. Έτσι π.χ. χαριστικές ασφαλιστικές ρυθμίσεις σήμερα δεν προκαλούν ταμιακές πιέσεις – μια ιδανική κατάσταση για πολιτικούς που ενδιαφέρονται για το άμεσο πολιτικό όφελος ή κόστος. Οι δυσκολίες, όμως, εμφανίζονται βέβαια κάποια στιγμή ή γίνονται ορατές στον (ασφαλιστικό) ορίζοντα. Αποτέλεσμα της άναρχης συσσώρευσης ασφαλιστικών δικαιωμάτων είναι τα ελλείμματα της ασφαλιστικής διαχείρισης, η υψηλή εισφοροδιαφυγή και οι επαπειλούμενες κρίσεις (Αθανασίου, 2002, σ. 64).

Σε μια από τις πλέον δημιουργικές μελέτες για τα σχετικά θέματα ο Πλάτων Τήνιος αναδεικνύει τις (τρέχουσες αλλά, κυρίως, επαπειλούμενες) θεμελιακές αντιθέσεις συμφερόντων με θεωρητικό υπόβαθρο την οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας του Downs (1957). Στο πλαίσιο αυτό μπορεί πράγματι να υποστηριχθεί ότι υπάρχουν αντιτιθέμενα συμφέροντα των εργαζομένων, που τεκμαίρεται ότι θα προτιμούν χαμηλή επιβάρυνση από εισφορές και των συνταξιούχων, οι οποίοι επιθυμούν υψηλότερες συντάξεις και δεν τους απασχολεί το ύψος των εισφορών. Ας προστεθεί ότι, στην ελληνική περίπτωση, το πρόβλημα επιτείνεται από το γεγονός ότι μεταξύ 2015 και 2040 η πλειοψηφία των εργαζομένων θα ανήκει στο «νέο σύστημα» (πληρώνοντας υψηλότερες εισφορές και προσδοκώντας χαμηλότερη σύνταξη) και η πλειοψηφία των συνταξιούχων στο παλαιό! Η προβλεπόμενη αλλαγή στη σύνθεση του εκλογικού σώματος, ποιους ευνοεί σε αυτή τη διαμάχη των γενεών; Η απάντηση του Τήνιου είναι ότι θα υπάρξει ένταση των αντιπαλοτήτων, οι συνθήκες επίλυσης θα γίνουν δυσκολότερες και θα υπάρξει «δικτατορία των συνταξιούχων» ή «ανταρσία» των εργαζομένων

που υπάγονται κυρίως στο νέο σύστημα (Τήνιος, 2003, σ. 149, 153, 149, κ.ά.). Η πολιτική βιωσιμότητα οποιασδήποτε μεταρρύθμισης θα εξαρτηθεί πάντως και από το περιεχόμενο, τη μεθόδευση και, εντέλει, πολιτικούς παράγοντες όπως ηγεσία, σαφή μηνύματα, κλπ.

Γενικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ορισμένα χαρακτηριστικά του ασφαλιστικού συστήματος (θύλακοι υπερπροστασίας και προνομίων, περιπτώσεις φτώχειας) οφείλονται στους συσχετισμούς επιρροής των οργανωμένων συμφερόντων. Ειδικότερα, το 73% των μελών του Γενικού Συμβουλίου της ΓΣΕΕ προέρχονται από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και μόλις 27% από τον ιδιωτικό στον οποίο όμως ανήκει το 90% των εργαζομένων. Είναι φυσικό, κατά συνέπεια η δομή αυτή της εκπροσώπησης όχι μόνον να ευνοεί τον δημόσιο τομέα, αλλά και δημιουργεί εμπόδια στον εκσυγχρονισμό (Στ. Μάνος, στο Ξαφά, 2001, σ. 158-159).

Μία καλά εστιασμένη ανάλυση της διασύνδεσης όψεων της κοινωνικής πολιτικής και της αντίδρασης της πολιτικής ελίτ και ομάδων συμφερόντων παρέχει η μελέτη του Σωτηρόπουλου (1999α) για τη δεκαετία του 1990. Έτσι, η ηγεμονική θέση του ασφαλιστικού ζητήματος στην ατζέντα των συζητήσεων για την κοινωνική πολιτική αντανακλά τη σημασία της ομάδας των ηλικιωμένων στις εκλογικές αναμετρήσεις, άρα μοιραία, οι ανάγκες τους «απολαμβάνουν» προτεραιότητας στα προγράμματα των κομμάτων. Η ανάλυση αυτή υπακούει στο πρότυπο της πολιτικής αγοράς και εξηγεί ταυτόχρονα την ανυπαρξία συμμετοχής στον σχετικό διάλογο ομάδων όπως οι άνεργοι, οι φτωχοί, κ.ά. Η μη συγκρότηση μηχανισμών παρέμβασης από τις ομάδες των «απεχόντων», λόγω του χαμηλού βαθμού θεσμικής οργάνωσης, δίνει ελεύθερο πεδίο στις ομάδες των «εχόντων» ή συμμετεχόντων στο πολιτικό παιχνίδι να διαμορφώσουν τις διαπραγματεύσεις γύρω από μία ευνοϊκή για αυτούς ημερήσια διάταξη και με όρους του παιχνιδιού απόλυτα προσαρμοσμένους στις δικές τους ανάγκες (π.χ., καθορισμός των κοινωνικών προβλημάτων).

Η ανάλυση θα μπορούσε να επεκταθεί για να περιλάβει πολιτισμικούς παράγοντες. Εάν, για παράδειγμα, δεχθούμε ότι στην Ελλάδα επικρατεί ένας amoral familism, ότι οι σχετικές συμπεριφορές διαχέονται, τελικά, σε ολόκληρο το πολιτικό σύστημα, τότε έχουμε έναν παράγοντα που ευνοεί όλες αυτές τις πολιτικές συμπεριφορές, αντί να τις περιορίζει. Νύξεις προς αυτή την κατεύθυνση υπάρχουν. Σε κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αλλάζοντας

την οικονομία χωρίς την κοινωνία», όπου αναλύονται μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 σημειώνεται π.χ. ότι «οι θεσμοί, συμπεριλαμβανομένων και των άτυπων όπως είναι οι κοινωνικές αξίες και στάσεις, δεν συνέβαλαν στη δημιουργία ενός πλαισίου εμπιστοσύνης, αξιόπιστων δεσμεύσεων και μακροχρόνιων σχέσεων που θα υποστήριζε μια μεταρρυθμιστική διαδικασία» (Lyberaki - Tsakalotos, 2000, σ. 18).

6. Η ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Ο ρόλος του κράτους βρίσκεται στο κέντρο του ζητήματος

Το τωρινό σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων στην Ελλάδα ανήκει στην κατηγορία των δημοσίων και αναδιανεμητικών (για την ακρίβεια, *pay as you go*). Με αυτό εννοούμε το σύστημα στο οποίο οι σημερινές εισφορές χρηματοδοτούν τις συντάξεις του σήμερα, θεμελιώνοντας ηθικά και νομικά ένα δικαίωμα αντίστοιχης πληρωμής από τους μελλοντικούς εργαζόμενους. Τυπικά, είναι καθολικό (καλύπτει δηλαδή το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού) και κρατικά εγγυημένο ή απλά κρατικό. Οι ομοιότητες σταματούν όμως εκεί. Στον αντίποδα βρίσκεται το κεφαλαιοποιητικό σύστημα, στο οποίο οι εισφορές κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου επενδύονται και η απόδοσή τους συν το κεφάλαιο χρηματοδοτεί τις συντάξεις. Ισχύει, κυρίως, στις ΗΠΑ με τα συνταξιοδοτικά ταμεία να παίζουν ένα ιδιαίτερο ρόλο στις κεφαλαιαγορές για να εξασφαλίσουν εκείνες τις αποδόσεις των κεφαλαίων (συσσωρευόμενων ασφαλιστικών συνεισφορών) που θα γίνουν σύνταξη. Επίσης, το σύστημα αυτό αφήνει σαφώς μεγαλύτερα περιθώρια επιλογής στο άτομο και εναποθέτει το μέλλον στην ατομική ευθύνη περισσότερο από το πρώτο.

Στην πραγματικότητα ισχύουν μεικτά συστήματα, τα οποία περιλαμβάνουν στοιχεία και από τα δύο πρότυπα σε διαφορετικές αναλογίες.

Το ελληνικό σύστημα ανήκει στην κατηγορία των συστημάτων όπου στοιχεία *pay as you go* είναι κυρίαρχα ακόμη, ενώ συζητάται τώρα η αναβάθμιση κεφαλαιοποιητικών συστατικών. Ο ρόλος του κράτους ήταν και εξακολουθεί να είναι κρίσιμος, όχι μόνο γιατί καλύπτει ελλείμματα των ταμείων, αλλά και γιατί ασκεί ασφυκτικό

έλεγχο στη διαχείριση των κεφαλαίων. Παλαιότερα, ο έλεγχος στόχευε σε αναπτυξιακή αξιοποίηση των κεφαλαίων. Σήμερα ο στόχος είναι κυρίως να διασφαλισθούν «ικανοποιητικές συντάξεις».

Η ελληνική συζήτηση δεν αγνόησε το ζήτημα των διαφοροτικών προτύπων. Γενικά διαμορφώθηκαν δύο τάσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι το σύστημα πρέπει να παραμείνει κατά βάση ένα σύστημα pay as you go και κρατικό. Η ιδιωτική ασφάλιση, υποστηρίζει μελέτη του ΙΝΕ, «δεν μπορεί να αποτελέσει ιδιαίτερο πυλώνα της κοινωνικής ασφάλισης [...] δεν αποδεχόμαστε σε καμιά περίπτωση την υποκατάσταση της κοινωνικής ασφάλισης από την ιδιωτική» (Ρομπόλης - Ρωμανιάς - Μαργιός, 2001, σ. 192). Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, πρέπει να ενδυναμωθούν σημαντικά τα στοιχεία κεφαλαιοποίησης. Αναλυτικότερα, προτείνεται («Έκθεση Σπράου», 1997· Σπράου - Τήνιος, 1998· Τήνιος, 2001) το σύστημα των «τριών στυλοβατών» ή τριών πυλώνων: μία εθνική σύνταξη προνοιακού χαρακτήρα που δίδεται σε όλους τους πολίτες με ηλικιακά και εισοδηματικά κριτήρια με χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό, μία αναπληρωματική του εισοδήματος σύνταξη που χρηματοδοτείται από τις τρέχουσες εισφορές εργαζομένων και εργοδοτών και η «κεφαλαιοποιητική» σύνταξη, που στηρίζεται στην εθελοντική (ή και υποχρεωτική) συμμετοχή και τις αποδόσεις των επενδυόμενων χρημάτων στην κεφαλαιαγορά. Παρόμοιο σύστημα («τριαξονικό σύστημα συντάξεων») με κάποιες διαφοροποιήσεις προτείνεται και από τον Λέανδρο (1996).

Στην πρόνοια ο ρόλος του κράτους είναι, επίσης, σημαντικός. Το ελληνικό σύστημα πρόνοιας περιλαμβάνει υπηρεσίες για τα παιδιά και τους νέους, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τους ηλικιωμένους και ομάδες-στόχους του κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. Αμίτσης, 2001, σ. 154-230). Τα τελευταία χρόνια το χαρακτηρίζει ρευστότητα. Σήμερα, δρομολογούνται αλλαγές σε δομές που πρόσφατα καθιδρύθηκαν (1998, 2003) και δεν έχουν λειτουργήσει ακόμη. Μία πιθανή εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στα συμφέροντα όσων εμπλέκονται στο σύστημα. Επίσης, η τάση είναι για συγκεντρωτικές ρυθμίσεις που αποτυπώνονται στην ίδρυση ενός «Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας» ουσιαστικά αντιγράφουν το πρότυπο υπηρεσιών του ΕΣΥ. Και όλα αυτά, παρά τις αρνητικές εμπειρίες με το ΕΣΥ, που τελικά δεν ήταν παρά ένας τρόπος ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων (λέγε δημοσιοϋπαλληλοποίησης) των γιατρών του (βλ. Venieris, 1996). Χαρακτηριστικό δε της συνο-

χής και της στέρεας μελέτης των επιπτώσεων και στόχων του εν λόγω εγχειρήματος περί Εθνικών Συστημάτων είναι η αναμόρφωση του προνοιακού συστήματος με την υπαγωγή του στα ΠΕΣΥ (Ν. 3106/2003),⁴ μόλις δηλαδή τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυση του Εθνικού Συστήματος. Η εξέλιξη εδώ είναι ετεροχρονισμένη. Ενώ, δηλαδή, στην κοινωνική ασφάλιση συζητούνται ολοένα και περισσότερο αλλαγές που ευνοούν την ατομική ευθύνη και την αγορά, στην πρόνοια δοκιμάζονται παραλλαγές του κρατισμού με συνδυασμό ψευδεπίγραφων αποκεντρωμένων μοντέλων και αρχών (συγκεντρωτική-ετατιστική παράδοση).

Η ρύθμιση των ρόλων του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα εξετάζεται και σε άλλες μελέτες που αφορούν την πρόνοια. Ο Γ. Αμίτσης, για παράδειγμα, ξεχωρίζει τέσσερα διαφορετικά μοντέλα κοινωνικών υπηρεσιών στα οποία το κράτος και οι ιδιωτικοί φορείς παίζουν διαφορετικούς ρόλους. Κατά τη γνώμη του, πρέπει να επιλεγεί ή να κατοχυρωθεί για την Ελλάδα το μοντέλο του «προνοιακού πλουραλισμού», στο οποίο η παραγωγή υπηρεσιών κατανέμεται μεταξύ του κράτους, των ιδιωτικών επιχειρήσεων, των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των άτυπων δικτύων φροντίδας. Συναφώς, ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους πρέπει να αναμορφωθεί. Το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας εξασφαλίζει την ποιότητα και αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, προωθεί την άσκηση των δικαιωμάτων των χρηστών των υπηρεσιών πρόνοιας, κλπ. (Αμίτσης, 2001, σ. 417 κ.ε.). Οι προτάσεις παραμένουν γενικόλογες και θεωρητικά μετέωρες. Δεν στηρίζονται σε μια εμπειρική ανάλυση της λειτουργίας, των προβλημάτων και της αποτελεσματικότητας του τωρινού συστήματος και των πάσης φύσης φορέων του όπως αυτών που εμπλέκονται σε υπηρεσίες ενίσχυσης «ευπαθών ομάδων» του πληθυσμού – προσφύγων, αστέγων, τσιγγάνων, κ.ά. Ο συγγραφέας παρακάμπτει τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί για τον ρόλο της γραφειοκρατίας σε τέτοιες περιπτώσεις καθώς και τα προβλήματα σχέσεων ανάμεσα σε αρχές και φορείς (principal-agency). Ενδιαφέρεται, κυρίως, να αποτρέψει την επιλογή μοντέλων που εισάγουν «στοιχεία ιδιωτικοποίησης» ή περιορίζουν δραστηκτικά την παραγωγή υπηρεσιών πρόνοιας από το ίδιο το κράτος.

4. Με τον Ν. 3106/2003, οι προνοιακές μονάδες εντάσσονται στα ΠΕΣΥ τα οποία μετονομάζονται πλέον σε ΠΕΣΥΠ (Περιφερειακά Συστήματα Υγείας και Πρόνοιας). Παράλληλα, προβλέπεται και η θεσμοθέτηση και νέων οργανισμών (το Εθνικό Συμβούλιο Κοινωνικής Φροντίδας ως ΝΠΔΔ).

7. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΙΟΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ένα ιδιαίτερο θέμα είναι οι *αλλαγές στο διεθνές και στο ευρωπαϊκό περιβάλλον*. Εδώ, βέβαια, θα προσφέρονταν αναλύσεις στο πλαίσιο του μεθοδολογικού προγράμματος της «νέας διεθνούς πολιτικής οικονομίας» που έχει ως κύριο αντικείμενο πώς οι εξελίξεις στο διεθνές οικονομικό σύστημα (παγκοσμιοποίηση) επηρεάζουν την ισορροπία κρατών και αγοράς σε όλες τις χώρες που συμμετέχουν στην παγκόσμια οικονομία. Στην Ελλάδα, ακολουθώντας τη σχετική συζήτηση, ο Πελαγίδης (2001) διερευνά αν ο σημερινός βαθμός παγκοσμιοποίησης περιορίζει την αυτονομία των κυβερνήσεων και το εθνικό κράτος. Η απάντησή του είναι γενικά αρνητική. Στη συζήτηση, πάντως, διατυπώνονται διάφορες υποθέσεις για, π.χ., το τέλος της κεννσιανής πολιτικής και το κράτος του ανταγωνισμού (Καζάκος, 2000). Επίσης, δεν λείπουν οι αμφισβησίες: ο Ρομπόλης από τη μια μεριά υποστηρίζει ότι υπάρχουν εθνικές λύσεις, από την άλλη απαιτεί «κοινωνική ένωση» (Ρομπόλης στο Ματσαγγάνης, 1999, σ. 190, κλπ.).

Ειδικά όσον αφορά τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση και την κοινωνική πολιτική, ενδιαφέρον έχουν οι παρεμβάσεις εναντίον της μυθολογίας που αναπτύσσεται για τη μη συνύπαρξη κοινωνικού κράτους και ανταγωνιστικής οικονομίας σε ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον. Χαρακτηριστική συμβολή στο ζήτημα αυτό είναι η μελέτη της Λυμπεράκη (1999). Η συγγραφέας αμφισβητεί ότι η επιταγή της προσαρμογής για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αντιστρατεύεται υποχρεωτικά το ύψος και την ποιότητα των κοινωνικών παροχών και εστιάζει το αναλυτικό της ενδιαφέρον στις νέες κοινωνικές ανάγκες που επιτάσσουν την προώθηση ενός ενεργητικού κοινωνικού κράτους (έμφαση σε δεξιότητες, εκπαίδευση, κατάρτιση) έναντι του παθητικού/μεταβιβαστικού κοινωνικού κράτους.

Τα ζητήματα που θέτει η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η παγκοσμιοποίηση μπορούν να τεθούν και διαφορετικά: ωθούν οι διαδικασίες αυτές τα εθνικά συστήματα κοινωνικής πολιτικής σε σύγκλιση προς ένα μοντέλο (το φιλελεύθερο) ή τα εθνικά συστήματα διατηρούν τελικά τη φυσιογνωμία τους; Στην ακαδημαϊκή συζήτηση διατυπώνονται δύο διαφορετικές υποθέσεις: σύμφωνα με την πρώτη, υπάρχει σύγκλιση με βάση ορισμένα κριτήρια, αλλά όχι κατάρριψη ή συρρίκνωση ούτε εξομοίωση του κοινωνικού κράτους·

σύμφωνα με τη δεύτερη, οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης απλά υπερτιμούνται και, συνεπώς, οι εσωτερικές εξελίξεις είναι θέμα πολιτικών επιλογών. Κοινά προβλήματα, πάντως, υπάρχουν παντού. Από τη σκοπιά της πολιτικής και όχι της διατύπωσης εμπειρικοαναλυτικών υποθέσεων εργασίας ενδιαφέρον έχει και το αίτημα για «κοινωνική ένωση» στην Ε.Ε. προκειμένου να προστατευθεί το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο».

Γεγονός είναι, πάντως, ότι διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια ένα πλαίσιο πολιτικής σε επίπεδο Ε.Ε. μέσω της λεγομένης «ανοιχτής μεθόδου συνεργασίας» που ναι μεν δεν δεσμεύει τυπικά, όμως γίνεται ολοένα και πιο πειστική για τις κυβερνήσεις. Ειδικά για τα συνταξιοδοτικά συστήματα, οι κυβερνήσεις έχουν στο πλαίσιο αυτό συμφωνήσει σε 11 στόχους: να παρεμποδίσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, να κάνουν τα άτομα ικανά να διατηρήσουν τα επίπεδα ζωής μετά τη συνταξιοδότηση, να εξασφαλίσουν τη χρηματοδοτική βιωσιμότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων, να αυξήσουν τα επίπεδα απασχόλησης, να επεκτείνουν τα όρια ηλικίας, να διατηρήσουν υγιή δημόσια οικονομία, κλπ. (Commission, 2000, 2001). Οι στόχοι αυτοί εντάσσονται, βέβαια, σε μια γενικότερη ημερήσια διάταξη που αφορά ολόκληρη την κοινωνική πολιτική (Commission/Council, 2003). Συναφώς, ο Ν. Κουτσιαράς (2002) θέτει το ερώτημα γιατί συνεργάζονται στην Ε.Ε. για θέματα που οι ίδιοι δέχονται ότι ανήκουν στην αρμοδιότητα του εθνικού κράτους;

Το θέμα έχει ενδιαφέρον ανάμεσα σε άλλα γιατί αναδεικνύει καθαρά ότι η συζήτηση για την κοινωνική πολιτική διεξάγεται πλέον σε ένα διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο από άλλες εποχές, στο οποίο η διεθνής συνεργασία αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία για τη διάχυση της γνώσης, την ανταλλαγή εμπειριών, κλπ. Οι εξελίξεις αυτές επηρεάζουν εν πολλοίς και την ακαδημαϊκή συζήτηση στη χώρα, κατά τον βαθμό που η τελευταία αντιδρά στα συνεχή ερεθίσματα από την παραγωγή «επισήμων κειμένων» στην Ε.Ε. Θα ξεπερνούσε τα όρια του παρόντος αν επιχειρούσαμε να διερευνήσουμε πώς ακριβώς και σε ποια κλίμακα οι διεργασίες της Ε.Ε. (ανοιχτή μέθοδος συνεργασίας, κείμενα της Επιτροπής, ερευνητικά δίκτυα, κλπ.) επηρεάζουν, φερ' ειπείν, τις προτεραιότητες της ελληνικής ακαδημαϊκής συζήτησης, τις θεωρητικές οπτικές και μεθόδους της, τις προτάσεις πολιτικής που διατυπώνει, κλπ. Αιχμηρότερα: αν και πώς η προϊούσα ενσωμάτωσή της σε διαδικασίες προετοιμασίας, διαμόρφωσης και αποτίμησης της πρακτικής πολιτικής

συντείνει στην υπέρβαση ακαδημαϊκών ιδεολογικών αγκυλώσεων.

Σειρά μελετών εξετάζει γενικότερα τον ρόλο των διεθνών οργανισμών, εκτός από την Ε.Ε., στις συζητήσεις για το κοινωνικό κράτος. Χαρακτηριστικές μελέτες είναι αυτές του Κοντιάδη (2001), της Νικολακοπούλου-Στεφάνου (2002), του Σακελλαρόπουλου (2001) και του Βενιέρη (2002). Η όντως πρωτότυπη παρουσίαση της κοινωνικής πολιτικής του Συμβουλίου της Ευρώπης (Βενιέρης, 2002) στη βάση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη συμβάλλει σημαντικά στην κάλυψη κενών της ελληνικής βιβλιογραφίας αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, τη διαφορά τυπικής θεσμοθέτησης και πραγματικής εφαρμογής.⁵ Η διαφορά αυτή συχνά λησμονείται στα πλαίσια των καθαρά νομικών/φορμαλιστικών προσεγγίσεων (Κοντιάδης, 2001). Τα χρήσιμα στοιχεία τόσο της εργασίας του Σακελλαρόπουλου (2001) για την κοινωνική πολιτική στα πλαίσια μίας σειράς οργανισμών (Ε.Ε., ΔΝΤ, ΟΟΣΑ, ΔΟΕ, ΠΟΕ, κ.ά.) όσο και η περιεκτική περιγραφή των στοιχείων κοινωνικής πολιτικής της Ε.Ε. δεν ενσωματώνονται σε ένα συνεκτικό σώμα υποθέσεων εργασίας που να σχετίζεται με τα βασικά ερωτήματα στη διεθνή βιβλιογραφία.

Η παγκοσμιοποίηση, όπως εύστοχα επισημαίνεται (Rhodes, 1996· Lazar/Stoyko, 1998), συχνά λειτουργεί ως αποδιοπομπαίος τράγος για τις αποτυχίες των εθνικών κρατών να περιορίσουν τις αρνητικές εκροές των κοινωνικών τους πολιτικών (π.χ., εξάρτηση από προνοιακές παροχές, μειωμένα κίνητρα απασχόλησης) αλλά και να «αποκαταστήσουν» τους πολιτικούς όρους συγκρότησής τους (πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες). Έτσι, τελεολογικές αποφάνσεις της μορφής: «η παγκοσμιοποίηση αποτελεί τη σοβαρότερη απειλή για μια δίκαιη και ισότιμη κοινωνική ανάπτυξη» (Σακελλαρόπουλος, 2001, σ. 265) χωρίς την εξέταση των εμπειρικών δεδομένων (μάλλον ευνοεί την άποψη περί ανάπτυξης των χωρών που συμμετέχουν στο παγκοσμιοποιημένο παιχνίδι παρά το αντίστροφο)⁶ φαίνεται ότι πέφτουν σε αυτή την παγίδα.⁷

5. «Κρίσιμο ζητούμενο της κοινωνικής πολιτικής του αναθεωρημένου Χάρτη παραμένει η επιτυχής ολοκλήρωση της διαδικασίας μετάβασης από τη θεωρία στην πράξη. Αυτή, εν πολλοίς, εξαρτάται από τη βούληση και τη συμπεριφορά των συμβαλλόμενων χωρών...» (Βενιέρης, 2002, σ. 372).

6. Βλ. για τη θετική συσχέτιση παγκοσμιοποίησης και ανάπτυξης (οικονομικής και κοινωνικής) στην έκθεση της World Bank (2002), *Globalization, Growth and Poverty*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.

7. Ακόμη και ο εξευρωπαϊσμός της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής συμβαδίζει με επέκταση του κοινωνικού κράτους (βλ. Andreou - Koutsias, 2002), σε αντί-

Κοινό σημείο, πάντως, των περισσότερων μελετών, παρά τη διαφορά ορολογίας, αποτελεί το γεγονός της μη ύπαρξης τάσης συγκρότησης ενός υπερεθνικού κοινωνικού κράτους αλλά η επιτάχυνση παραμετρικών ουσιαστικά μεταρρυθμίσεων που θα εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητα των υπαρχόντων συστημάτων (δεν αμφισβητούνται, δηλαδή, θεμελιακές νόρμες όπως η κοινωνική αλληλεγγύη, ο ρόλος του κράτους και η αλληλοϋποστήριξη οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής).

8. ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Δεδομένου του μεγάλου εύρους της κοινωνικής πολιτικής και των πολυάριθμων προγραμμάτων και μέτρων πολιτικής κοινωνικού χαρακτήρα, η εξέταση ειδικών θεμάτων και πτυχών είναι έργο εκτεταμένο που ξεπερνά τόσο τον σκοπό όσο και το εύρος του παρόντος άρθρου. Ωστόσο, κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε σε δύο ειδικές πτυχές της σχετικής συζήτησης: τον κοινωνικό διάλογο και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι ακαδημαϊκές αναλύσεις υποθέτουν, συχνά, ότι ο κοινωνικός διάλογος συμβάλλει στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επιτυχή εφαρμογή μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων. Ο κοινωνικός διάλογος μπορεί να καταλήγει σε τυπικές συμφωνίες ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους και στο κράτος ή απλά να διευκολύνει άτυπες συνεννοήσεις.

Το θέμα εξετάζεται ή οριζόντια ή σε σχέση με συγκεκριμένο μεταρρυθμιστικό τομέα (π.χ. μεταρρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, μεταρρύθμιση της κοινωνικής ασφάλισης). Πολλές αναλύσεις εξετάζουν τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ο κοινωνικός διάλογος μπορεί να επιτύχει. Ο Γ. Σπυρόπουλος προτείνει τις εξής: πρώτον, την ύπαρξη ανεξαρτήτων από κάθε πολιτική εξάρτηση και αντιπροσωπευτικών οργανώσεων των εργοδοτών και των εργαζομένων, ικανών να αναλάβουν υποχρεώσεις στο εθνικό επί-

θεση με το υπόδειγμα της «κακής» παγκοσμιοποίησης (μορφή της οποίας είναι και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση) που θα οδηγούσε σε κονιορτοποίηση των κοινωνικών κεκτημένων και εγκατάλειψη των μηχανισμών προστασίας ομάδων του πληθυσμού.

πεδο και να εξασφαλίσουν την εκτέλεση των συμφωνουμένων· δεύτερον, την κυβερνητική σταθερότητα· τρίτον την ειλικρινή αποδοχή της ανάγκης για κοινωνική συνεργασία και συμβιβασμούς από μέρους των συμμετεχόντων, και τέταρτον τη θεσμική αναγνώριση του διαλόγου στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (Σπυρόπουλος, 1998). Άλλες αναλύσεις επικεντρώνονται στην πραγματικότητα του κοινωνικού διαλόγου. Γενικά, διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα έχει υστερήσει στον τομέα αυτό και ότι συνυπάρχει ένας κρατικός πατερναλισμός με ένα συγκρουσιακό πρότυπο άρθρωσης των κοινωνικών αιτημάτων (Κιούκias, 1994· Καζάκος, 1989). Γεγονός είναι ότι διάφοροι θεσμοί κοινωνικού διαλόγου δεν μπόρεσαν να επιβιώσουν στο παρελθόν και ότι, μόλις στη δεκαετία του 1990, η ΟΚΕ δείχνει να αποκτά μονιμότερο χαρακτήρα.

Η σχετικά πιο έντονη παρουσία μελετών για τον κοινωνικό αποκλεισμό στην ακαδημαϊκή (και πολιτική) συζήτηση οφείλεται βασικά σε δύο παράγοντες. Πρώτον, τη χρηματοδότηση σχετικών προγραμμάτων στα πλαίσια της Ε.Ε. για τη μελέτη της φτώχειας και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού⁸ και δεύτερον, την εμφάνιση νέων φαινομένων φτώχειας στην Ελλάδα που σχετίζονται με μία σειρά κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων όπως η εισροή μεταναστών (Ανατ. Ευρώπη και Αλβανία) και η αποδυνάμωση των παραδοσιακών δικτύων φροντίδας (π.χ., οικογένεια).

Έτσι, δεν είναι ανεξήγητο ότι οι σχετικές μελέτες ασχολούνται με πρωτογενή ερευνητικά ερωτήματα: τι είναι «κοινωνικός αποκλεισμός», πώς μετράται, ποιες οι θεωρητικές πτυχές που συναρτώνται με αυτόν και ποια η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα. Με τα ερωτήματα αυτά καταπιάνονται οι μελέτες των Καβουνίδη (1999), Μουσούρου (1998), Τσακλόγλου (1999) και Τσιάκαλου (1998). Ενώ η Καβουνίδη προσφέρει μία συνοπτική περιγραφή εννοιών, κοινοτικών πρωτοβουλιών, της ελληνικής εμπειρίας στη μελέτη της φτώχειας και βασικών προτάσεων πολιτικής (πολυδιάστατη αντιμετώπιση, αποφυγή γραφειοκρατικού φορμαλισμού, μηχανισμοί αξιολόγησης), τόσο η Μουσούρου όσο και ο Τσιάκαλος

8. Αναφερόμαστε, κυρίως, στο δεύτερο (1985-1989) και στο τρίτο (1989-1994) πρόγραμμα για την κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των μη ευνοημένων ομάδων («Φτώχεια II και III»), τη δημιουργία του Παρατηρητηρίου για τις πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού το 1990 και την έναρξη εφαρμογής δύο κοινοτικών πρωτοβουλιών που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό (1991, Horizon και Now).

προσφέρουν στοιχεία «αναστοχασμού» στην εννοιολόγηση και εξέταση των σχετικών φαινομένων (π.χ. σε ποιο βαθμό ο ορισμός ενός προβλήματος οριοθετεί και τις πολιτικές αντιμετώπισής του;).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να μελετηθεί με όρους άρνησης ή μη πραγματοποίησης κοινωνικών δικαιωμάτων αλλά και με όρους ανισότητας των μελών μίας κοινωνίας στην απορρόφηση δημοσίου και κοινωνικού πλούτου. Η Μουσούρου συστηματοποιεί ακόμη περισσότερο την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ως διαδικασίας (και όχι μόνο κατάστασης) στη βάση συγκεκριμένων κριτηρίων: κίνδυνος, απειλή, αποσταθεροποίηση, έκπτωση και πραγματικός αποκλεισμός. Παράλληλα, αναδεικνύεται η ενδεχόμενη αρνητική λειτουργία της ίδιας της κοινωνικής πολιτικής στην αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. στιγματισμός) που συνδέεται άμεσα με την έλλειψη κουλτούρας «ένταξης» των αποκλεισμένων, γεγονός που αντανακλάται και σε επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Commission, 1997).

Στο πεδίο των ερευνητικών και συγκριτικών μελετών, σημαντικές συνεισφορές αποτελούν οι εργασίες των Υφαντόπουλου (2001), Καβουνίδη (1999β), Tsakloglou (2000), Τσακλόγλου (1999) και οι εκθέσεις του Παρατηρητηρίου πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Καραντινός, κ.ά., 1992α, 1992β). Πέρα από το θετικό στοιχείο της συγκριτικής μεθόδου, η χρήση στατιστικών εργαλείων επιτρέπει την κατάδειξη της αναποτελεσματικότητας και, εν τέλει, του προβλήματος πολιτικής (Υφαντόπουλος, 2001). Ο Tsakloglou (2000) αναδεικνύει ομοιότητες μεταξύ των μεσογειακών κρατών μελών της Ε.Ε. στο ζήτημα της φτώχειας, φέρνοντας στο προσκήνιο τη σχετική φιλολογία περί «νότιου» μοντέλου κοινωνικής πολιτικής. Η πιο αναλυτική εργασία του Ματσαγγάνη (1999γ) για τη λειτουργία της παγίδας της φτώχειας από την εφαρμογή προγραμμάτων ελαχίστου εγγυημένου εισοδήματος όταν δεν υπάρχουν δικλίδες και κίνητρα επανένταξης του επωφελομένου στην αγορά εργασίας θέτει όρια και ζητήματα σχεδιασμού στη χάραξη πολιτικής καταπολέμησης της φτώχειας. Τέλος, η σύγκριση της μελέτης της Καβουνίδη (1999) με τις σχετικές εκθέσεις του Καραντινού κ.ά. (1992α, 1992β) αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον (αλλά γεννά και μελαγχολικές σκέψεις) λόγω των ταυτόσημων γενικών συμπερασμάτων παρά τη μεσολάβηση σχεδόν μίας δεκαετίας μεταξύ των δύο μελετών: το σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών χαρακτηρίζεται από έλλειψη σχεδιασμού, αποσπασματικό-

τητα και αλληλοεπικαλύψεις και περιορισμένη πρόσβαση ομάδων του πληθυσμού (ή αποκλεισμό της πρόσβασης;). Είναι εύλογο ότι αυτές οι δομικές ανεπάρκειες μάλλον αναπαραγάγουν τον κοινωνικό αποκλεισμό παρά τον αποδυναμώνουν, ενώ διατυπώνεται η άποψη (Καραντινός, 1992α) ότι νομοθετήματα προνοιακού χαρακτήρα (π.χ. νόμος 1648/1986 για την απασχόληση αναπήρων στο δημόσιο) έγιναν «εργαλεία» της πελατειακής πολιτικής. Η διαπίστωση αυτή, και στον βαθμό που ισχύει και σήμερα, δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά για το πώς το ελληνικό προνοιακό κράτος μετουσιώνει αξίες και αρχές, όπως η κοινωνική αλληλεγγύη και η ενδυνάμωση του ατόμου στην κοινωνική ζωή μέσα από τέτοιες διαδικασίες: μάλλον φαλκιδεύουν την κοινωνική αλληλεγγύη και συνοχή, προάγουν τις ομορτοουνιστικές συμπεριφορές και τις στρατηγικές προσοδοθηρίας, δημιουργώντας μακροχρόνια μία ανάλογη κουλτούρα. Ίσως αυτή η κουλτούρα (νόρμες, αξίες, άτυποι κανόνες) εξηγεί, σε κάποιο βαθμό, και τη δυσκολία μεταρρυθμιστικών προσπαθειών προς εξορθολογισμό του συστήματος και εισαγωγή στοιχείων ενεργητικής παρέμβασης των ασφαλισμένων μακριά από την κρατική προστασία και αρωγή.

Τελειώνοντας, σημειώνουμε ότι η εγχώρια δημόσια συζήτηση, συχνά, κυριαρχείται από αυτό που ο T. Mäkinen (1999) αποκάλεσε σύνδρομο του «όσο μεγαλύτερο τόσο καλύτερο» («the bigger the better» syndrome) όσον αφορά την αξιολόγηση των προνοιακών καθεστώτων. Η σύγκλιση των κοινωνικών δαπανών μεταξύ της Ελλάδας και των υπολοίπων αναπτυγμένων κοινωνικών κρατών αναγορεύεται σε πραγματική σύγκλιση και ένδειξη ισχυρής κοινωνικής αλληλεγγύης. Όμως, όπως ανέδειξαν και εμπειρικά πολλές μελέτες, οι υψηλές κοινωνικές δαπάνες δεν αποτελούν επαρκή προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής αλληλεγγύης (π.χ. μείωση της φτώχειας). Έτσι, αν και η Ελλάδα συγκλίνει με τον μέσο όρο της Ε.Ε. στο ύψος των κοινωνικών δαπανών, αποκλίνει στη μείωση της φτώχειας! (βλ. Ifandopoulos, 2002). Άλλες μελέτες, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη αναλυτικά, βεβαίωσαν ότι η επέκταση του ελληνικού συστήματος συνοδεύθηκε από ανισότητες. Η εμμονή στο μέγεθος των δαπανών υποκρύπτει, εντέλει, την επιθυμία διατήρησης των ανισοτήτων και προάσπισης, γενικότερα, του status quo.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Α. (2002), «Το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα και η αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα: Αλληλεπιδράσεις», *Εκθέσεις 39*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- ΑΜΙΤΣΗΣ, Γ. (2001), *Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Το ελληνικό μοντέλο των κοινωνικών υπηρεσιών και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ANDREOU, G. - KOUTSIARAS, N. (2002), «The Greek Welfare System in the European Context», στο *Greece in the European Union: The New Role & the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, σ. 156-168.
- BENIΕΡΗΣ, Δ. (1996), « Η εναρμόνιση του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης: Ένα κοινωνικοπολιτικό αδιέξοδο», στο Δ. Κρεμαλής, *Απλοποίηση και συστηματοποίηση των κανόνων κοινωνικής προστασίας*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Γ. (1994), *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΒΟΥΡΛΟΥΜΗΣ, Π. (2002), *Το ασφαλιστικό με απλά λόγια*, Ποταμός, Αθήνα.
- ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. - ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (επιμ.) (1993), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- COMMISSION/COUNCIL (2003), «Joint report on adequate and sustainable pensions», Βρυξέλλες, 3 Μαρτίου, 6527/2/03 REV 2.
- COMMISSION/ECONOMIC POLICY COMMITTEE (2001), «Budgetary challenges posed by ageing populations: the impact on public spending on pensions, health and long-term care for the elderly and possible indicators of the long-term sustainability of public finances», EPC/PCFIN/655/01-EN final, Βρυξέλλες.
- COMMISSION (2001), *Supporting National Strategies for Safe and Sustainable Pensions Through an Integrated Approach*, COM (2001) 362 final.
- COMMISSION (2000), *The Future Evolution of Social Protection from a Long-Term Point of View: Safe and Sustainable Pensions*, COM (2000) 622 final.
- COMMISSION (1999), *A Concerted Strategy for Modernizing Social Protection*, COM (1999) 347 final.
- COMMISSION (1999), *Towards a Europe for all Ages-Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*, COM (1999) 221 final.
- COMMISSION (1997), *Modernising and Improving Social Protection in the European Union*, COM (1997) 102 final.
- DOWNS, A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Bros., Νέα Υόρκη.
- ΕΚΚΕ (συλλογικό), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟ-

- ΛΙΤΙΚΗΣ («Επιτροπή Σπράου») (1997), *Οικονομία και συντάξεις: Συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο*, Αθήνα.
- EUROSTAT (2003), «Statistics in focus. Population and social conditions: Poverty and social exclusion in the EU after Laeken», Part I & II, No. 8 & 9/2003, Eurostat, Λουξεμβούργο.
- IFANDOPOULOS, J. (2002), «Greece and the European Social Model», στο *Greece in the European Union: The New Role & the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, σ. 169-184.
- IMF (2002), *Greece: Selected Issue-An Overview of Pension Reform*, Country Report No. 02/58, Ουάσινγκτον.
- ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, ΤΖΕΝΗ (1999α), «Κοινωνικός αποκλεισμός: έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής» στο ΕΚΚΕ (συλλογικό), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 47-79.
- ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, ΤΖΕΝΗ (1999β), «Οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού», στο ΕΚΚΕ (συλλογικό), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 251-271.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Ρ. (2003), «Greece: Political and Economic Aspects of the Euro», στο J.-V. Louis - A. Komninos (επιμ.), *The Euro-Law, Politics, Economics*, BIICL, Λονδίνο, σ. 171-192.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (2000), «Παγκοσμιοποίηση και κράτος πρόνοιας», στο Μ. Τσινιουζέλης - Κ. Υφαντής (επιμ.), *Σύγχρονα προβλήματα διεθνών σχέσεων. Κρατική κυριαρχία, απειλές, προκλήσεις*, Σιδέρης, Αθήνα, σ. 201-249.
- ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ, Δ. - ΙΩΑΝΝΟΥ, Χ. - ΚΑΒΟΥΝΙΔΗΣ, Ι. (1992α), *Οι κοινωνικές υπηρεσίες και η κοινωνική πολιτική καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, Υπουργείο Εργασίας & ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ, Δ. - ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, ΤΖΕΝΗ - ΙΩΑΝΝΟΥ, Χ. (1992β), «Δεύτερη εθνική έκθεση», *Παρατηρητήριο πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, Υπουργείο Εργασίας & ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ, ΚΟΥΛΑ (επιμ.) (1998), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα.
- ΚΑΤΡΟΥΓΑΛΟΣ, Γ. (1996), «The South European Welfare Model: The Greek Welfare State, in search of an identity», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 1, σ. 39-60.
- ΚΑΤΡΟΥΓΑΛΟΣ, Γ. - LAZARIDIS, GABRIELLA (2003), *Southern European Welfare States. Problems, Challenges and Prospects*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο.
- ΚΙΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1994), *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα: Ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ, Δ. (2002), «Κοινωνική πολιτική και ευρωπαϊκή ολοκλήρω-

- ση: οικονομική λογική και θεσμοί στην πολιτική», Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- ΚΡΕΜΑΛΗΣ, Κ. (επιμ.) (1996), *Απλοποίηση και συστηματοποίηση των κανόνων κοινωνικής προστασίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- LAZAR, H. - ΣΤΟΥΚΟ, Ρ. (1998), «The future of the Welfare State», *International Social Security Review*, τόμ. 51, τχ. 3, σ. 3-36.
- ΛΕΑΝΔΡΟΣ, Ν. (1996), «Η κρίση της κοινωνικής ασφάλισης. Κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του συστήματος», Μελέτη αριθ. 3, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- ΔΙΑΚΟΣ, Α. (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας & Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.
- ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ, ΑΝΤΙΓΟΝΗ (1999), «Το κοινωνικό κράτος στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 67-80.
- LYBERAKI, ANTIGONE - TSAKALOTOS, E. (2000), «Reforming the Economy without Society: Social and institutional constraints to economic reform in post-1974 Greece», Working Paper, Ο.Π.Α./Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών, Αθήνα.
- ΜÄKINEN, T. (1999), «Structural pressures, social policy and poverty», *International Social Security Review*, τόμ. 52, τχ. 4, σ. 3-24.
- MATSAGANIS, M. (2000), «Social assistance in Southern Europe: the case of Greece revisited», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 10, τχ. 1, σ. 68-80.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (επιμ.) (1999α), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (1999β), «Τα διλήμματα της μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 13-32.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (1999γ), «Προστασία των χαμηλών εισοδημάτων και παγίδα της φτώχειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.χ. 100, σ. 65-78.
- ΜΑΥΡΕΑΣ, Κ. (1998), «Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των κοινωνικών ασφαλίσεων», *Θέσεις*, τχ. 64, σ. 121-155.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (2002), *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΜΟΥΣΗΣ, Ν. (2002), *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, ΛΟΥΚΙΑ (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία», στο Κούλα Κασμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλει-*

- σμός: η ελληνική εμπειρία, Gutenberg, Αθήνα, σ. 67-85.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, ΗΡΩ (2002), *Η κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και προοπτικές*, Σιδέρης, Αθήνα.
- ΞΑΦΑ, ΜΙΡΑΝΤΑ (2001), «Ασφάλιση: Η άποψη των φιλελευθέρων», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 8-9, σ. 156-161.
- ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, Θ. (2001), *Πόσο έχει προχωρήσει η παγκοσμιοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- PETMESIDOU, MARIA (1996), «Social protection in Greece: a brief glimpse of a Welfare State», *Social Policy and Administration*, τόμ. 30, τχ. 4, σ. 342-347.
- ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ, Ν. (επιμ.) (1993), *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- RHODES, M. (1996), «Globalization and West European Welfare States: A critical review of recent debates», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 4, σ. 305-327.
- ΡΗΓΑ, ΒΑΣΩ (1993), «Συνταξιοδοτική πολιτική: θεωρία-εμπειρία σε τρεις χώρες της ΕΟΚ, ιδιαιτερότητες της ελληνικής εμπειρίας», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 171-202.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. - ΡΩΜΑΝΙΑΣ, Γ. - ΜΑΡΓΙΟΣ, Β. (2001), *Αναλογιστική μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα*, ΓΣΕΕ/ΙΝΕ, Αθήνα.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. - ΧΛΕΤΣΟΣ, Μ. (1995), *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1999), «Σύγχρονες εξελίξεις στην εργασία και στην κοινωνική ασφάλιση. Οι θέσεις του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 177-195.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1990), *Κοινωνική ασφάλιση: η διαρκής κρίση και οι προοπτικές*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- RHODES, M. (1996), «Globalization and West European Welfare States: A critical review of recent debates», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 4, σ. 305-327.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2001), *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (επιμ.) (1999), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Κριτική, Αθήνα.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1993α), «Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές κοινωνικές πολιτικές; Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχτ», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 469-473.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1993β), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική*, Κριτική, Αθήνα.

- ΣΠΡΑΟΣ, Γ. - ΤΗΝΙΟΣ, Π. (1998), «Διανεμητικά και κεφαλαιοποιητικά συστήματα συντάξεων: Εντυπώσεις και ουσία», *Δελτίο Οικονομικό και Στατιστικό*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τχ. 10, σ. 8-17.
- ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1998), *Εργασιακές σχέσεις - εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και το διεθνή χώρο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1999α), «Το καλειδοσκόπιο του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 139-152.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1999β), «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας» στο Γιάννα Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-ιδεολογικός λόγος-αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 115-131.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003), «“Όψεις Βαβυλωνίας”: Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΤΗΝΙΟΣ, Π. (2003), *Ανάπτυξη με αλληλεγγύη. Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΤΗΝΙΟΣ, Π. (2001), *Κοινωνία, Οικονομία, Συντάξεις: Κρυμμένος θησαυρός*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ, Π. (1999), «Ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 97-117.
- ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ, Ρ. (2000), «Poverty and anti-poverty policies in Greece and a comparison with other Mediterranean EU Member-States», στο Α. Mitsos - Η. Mossialos (επιμ.), *Contemporary Greece and Europe*, Ashgate, Aldershot, σ. 331-355.
- ΤΣΙΑΚΑΛΟΣ, Γ. (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 39-65.
- VENIERIS, D. (1996), «Dimensions of Social Policy in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 1, τχ. 3, σ. 260-269.
- WORLD BANK (2002), *Globalization, Growth and Poverty*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.
- ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2001), «Η αποτελεσματικότητα του κράτους πρόνοιας για την καταπολέμηση της φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Δ. Κικίλιας - Η. Μπάγκαβος - Πλ. Τήνιος - Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Δημογραφική γήρανση, αγορά εργασίας & κοινωνική προστασία: τάσεις, προκλήσεις & πολιτικές*, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα, σ. 312-328.

ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗ, *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών. Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*, (Πρόλογοι: Δημήτρη Δημητράκου και Νίκου Μουζέλη), Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002, 263 σελ.

Το τελευταίο βιβλίο του καθηγητή Αντώνη Μακρυδημήτρη *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών* έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία. Πραγματεύεται όχι μόνον τις έννοιες του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και το πολύ λεπτότερο και ακανθώδες ζήτημα της μεταξύ τους σχέσης. Τα δύο δοκίμια που προτάσσονται, εν είδει προλόγου, του καθηγητή Νίκου Μουζέλη με τίτλο «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών» και του καθηγητή Δημήτρη Δημητράκου με τίτλο «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», φωτίζουν έτι περαιτέρω τον σχετικό προβληματισμό και αναδεικνύουν και άλλες διαστάσεις του.

Το βιβλίο του Αντώνη Μακρυδημήτρη είναι, καταρχάς, εξαιρετικά επίκαιρο. Και τούτο για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, γιατί η έννοια της κοινωνίας των πολιτών, έχοντας καταστεί εκ νέου επίκαιρη, έρχοι, εντούτοις, μιας σοβαρής θεωρητικής επαναπροσέγγισης την οποία ο συγγραφέας απλόχερα προσφέρει στον αναγνώστη, κινούμενος με αξιοζήλευτη άνεση και σαφήνεια από τον Hegel και τον Marx μέχρι τους σύγχρονους. Δεύτερον, γιατί με αφορμή τη διερεύνηση των σχέσεων κράτους και κοινωνίας των πολιτών, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να προσεγγίσει θεωρητικά αλλά και πρακτικά την επίσης επίκαιρη έννοια της «επανίδρυσης» του κράτους, προσδίδοντάς της ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο πέρα από συνθηματολογίες.

Πρόκειται για ένα βιβλίο σπονδυλωτό το οποίο όμως, διατρέχει συνάμα μια κατευθυντήρια ιδέα μεγάλου θεωρητικού βεληνεκούς. Ο υπότιτλός του: «Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη», προδίδει ευθύς εξ αρχής την πρόθεση του συγγραφέα να πραγματευθεί

το αντικείμενό του όχι απλώς περιγραφικά, αλλά συνθετικά και σε συνάρτηση με τα θεμελιωδέστερα δικαιιοπολιτικά προτάγματα.

Πράγματι, ο αναγνώστης θα βρει στο βιβλίο αυτό έναν πλούτο από προσεγγίσεις, αλλά και απόλυτα συγκεκριμένες προτάσεις για την αναδιάρθρωση π.χ. της δημόσιας διοίκησης, για το εύρος και τη σημασία της πρόσφατης συνταγματικής μεταρρύθμισης, για τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων, κ.ο.κ.

Εντούτοις, η βαθύτερη φιλοδοξία του συγγραφέα δεν είναι να προσεγγίσει το θέμα του ως κοινωνιολόγος, είτε ως πολιτικός επιστήμων, αλλά να συνδέσει και θεμελιώσει τις απόψεις και τις προτάσεις που επεξεργάζεται –και έχει και παλαιότερα επεξεργαστεί στο πλούσιο συγγραφικό του έργο– πάνω σε ευρύτερες πολιτικο-φιλοσοφικές βάσεις, ώστε αυτές οι προτάσεις να μην προκύπτουν ως απλά αποκνήματα τεχνοκρατικής γνώσης και εξειδίκευσης, αλλά ως εσωτερικά αρθρωμένες και δικαιολογημένες απολήξεις ευρύτερων κανονιστικών προσανατολισμών.

Από τις πρώτες κιόλας σελίδες, ο Α.Μ. μας προϋδεάζει πως «το διαρκές ζητούμενο της πολιτικής», όπως γράφει, δεν είναι άλλο από την «ευρύτερη χειραφέτηση, τον αυτοκαθορισμό, την αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου» (σ. 72). Και την αυτονομία του ανθρώπου εντοπίζει ο Μακρυνδημήτρης στο πεδίο της εναρμόνισης ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, πράγμα που μεταφράζεται σε ανάγκη να εξευρεθεί ένας τόπος και ένας τρόπος συνύπαρξης του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών: «Στον άνθρωπο χρειάζονται», γράφει, «τόσο το κράτος όσο και η κοινωνία των πολιτών, ούτε το κράτος δίχως κοινωνία ούτε η κοινωνία δίχως κράτος» (σ. 39).

Αντλώντας από ευρύ ιστορικό υλικό, ο Α.Μ. καταδεικνύει ότι, όπου απουσίασε η ενδιάμεση σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών, το κράτος έλαβε ολοκληρωτικές διαστάσεις, συνθλίβοντας τον πολίτη αλλά και την αγορά. Αντίστροφα, η απουσία ή υπερβολική συρρίκνωση του κράτους επέτρεπε τον εκφυλισμό της κοινωνίας των πολιτών σε κοινωνία των «πωλητών» (με ωμέγα), όπως προσφυώς γράφει, με συνέπεια την υποταγή της κοινωνίας εν γένει σε οικονομίστικες λογικές που υπονομεύουν, εν τέλει, την αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου.

Γράφει χαρακτηριστικά: «Συμπεραίνεται, επομένως, ότι όσο σημαντικός εχθρός και αντίπαλος της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών είναι η κρατικοποίηση και η κομματικοποίησή της, εξίσου α-

ναγκαία είναι η αποφυγή της “οικονομικοποίησής” της, δηλαδή η αξιακή και διανοητική υποτέλειά της στη λογική της αγοράς και μόνο.» (σελ. 70). Και αλλού: «*Προκειμένου να μπορέσει να ακμάσει η δημοκρατία δεν αρκεί η ύπαρξη και μόνο της κοινωνίας των πολιτών [...] εξ ίσου αναγκαία είναι και η ύπαρξη θεσμικών εγγυήσεων [...] που είναι ιστορικά συνδεδεμένες με την ύπαρξη κράτους και μάλιστα κράτους δικαίου...*» (σ. 71).

Με το θεωρητικό τούτο οπλοστάσιο, ο Α.Μ. μπορεί στη συνέχεια να εγκύψει σε επιμέρους ζητήματα προκειμένου να εξετάσει τι συνεπάγεται η ανάγκη επανίδρυσης του κράτους ως «*état modeste et moderne*», ως κράτους που ρυθμίζει και εγγυάται, ως κράτους-πλοηγού. Ο αναγνώστης θα βρει στις σελίδες του βιβλίου πλούσιες και πολλές ιδέες για τη συγκρότηση μιας ευσύνοπτης κυβέρνησης, τη σύσταση και τη διάρθρωση μιας επιτελικής γραμματείας της κυβέρνησης, την εισαγωγή του θεσμού υπηρεσιακών υφυπουργών, την αναδιάρθρωση της περιφερειακής αυτοδιοίκησης, της κεντρικής διοίκησης, αλλά και αρχές για τη λειτουργία και την σύμπτυξη ενός κώδικα συμπεριφοράς της Δημόσιας Διοίκησης.

Δεν πρόκειται να επεκταθώ εδώ στην ανάλυση των επιμέρους αυτών υποδείξεων-προτάσεων του συγγραφέα. Δεν είμαι ο αρμοδιότερος, ειδικά όταν ευρίσκονται στον χώρο προσωπικότητες που έχουν αναλώσει τον βίο τους πράττοντες και σκεπτόμενοι περί τούτων και που ασφαλώς θα έχουν να υπογραμμίσουν πολλά σχετικά ζητήματα. Θα συναντήσω, όμως, τον συγγραφέα στο τέλος της μελέτης του, όπου επιχειρεί να συνδεθεί και πάλι με τις ευρύτερες φιλοσοφικές προκείμενες της σκέψης του. Και δεν θα μπορούσε, πράγματι, να βρει ο Α.Μ. καλύτερο έρεισμα, από εκείνο της σκέψης του κορυφαίου, ίσως, σύγχρονου πολιτικού φιλοσόφου –που έφυγε πρόσφατα από τη ζωή, τον περασμένο Νοέμβριο– του John Rawls.

Αξιοποιώντας την ιδέα του Rawls με λεξικογραφική ιεράρχηση των περιφημών δύο αρχών του της δικαιοσύνης, αλλά αντλώντας και από το περιεχόμενο των δύο αυτών αρχών, ο Μακρυδημήτρης επιχειρεί τολμηρά να διατυπώσει μια «*αρχή εναρμόνισης*» και να οριοθετήσει το «*ουσιαστικό περιεχόμενο μιας σύγχρονης πολιτικής αντίληψης και ερμηνείας ενός είδους κοινωνικά προσανατολισμένου φιλελευθερισμού*» (σ. 237). Αυτός συνίσταται, όπως γράφει, στην τήρηση των ακόλουθων αρχών:

«*1. Γενική αποδοχή της αρχής της ελευθερίας για όλους.*

2. *Τση και δίκαιη μεταχείριση όλων των ανθρώπων δίχως διακρίσεις.*

3. *Διαφορές και ανισότητες γίνονται αποδεκτές μόνον εφ' όσον:*

α. *απορρέουν κατ' αξίαν από θέσεις ή αξιώματα η πρόσβαση στα οποία είναι ανοικτή σε όλους,*

β. *αποσκοπούν στη βελτίωση της κατάστασης των ασθενέστερων και των λιγότερο ευνοημένων» (σ. 238).*

Οι παραπάνω αρχές νοούνται από τον συγγραφέα ως «λεξικογραφικά» καταταγμένες, υπό τη ρωσιανή έννοια, ότι η ικανοποίηση αρχών και επιδιώξεων ενός κατώτερου επιπέδου δεν μπορεί να επιφέρει μείωση αυτών των ανωτέρω. Εν τούτοις, ο συγγραφέας δεν αρκείται στη γενική τούτη διατύπωση, αλλά εξειδικεύει τον ουσιαστικό αυτό πυρήνα της αντίληψής του για τον φιλελευθερισμό σε μια σειρά δέκα προγραμματικών αρχών που περιλαμβάνουν: (1) το πρόταγμα μιας ανοιχτής κοινωνίας με συμμετοχική δημοκρατία, (2) την προώθηση νέων και περισσότερο δημιουργικών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης και συλλογικότητας, (3) την τήρηση της αρχής της επικουρικότητας και της αποσυγκέντρωσης στη δράση του κράτους, (4) τη βιωσιμότητα, (5) την προληπτική κοινωνική δικαιοσύνη, (6) τον έλεγχο της κάθε είδους και μορφής βίας, (7) το πρόταγμα της πολυπολιτισμικότητας στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, (8) την προώθηση της διαλογικής δημοκρατίας στο πλαίσιο μιας δημόσιας ηθικότητας και ανεκτικότητας, (9) τον σεβασμό της δημοκρατικής αρχής σε όλους τους πολιτικούς και δημόσιους θεσμούς, και (10) την προώθηση ενός συστήματος διακυβέρνησης θεμελιωμένου στην ιδέα ενός «*αναγκαίου και κατάλληλου κράτους*», στηριγμένου τόσο στην αρχή της νομιμότητας όσο και σε προϋποθέσεις ουσιαστικής νομιμοποίησης.

Μου είναι πραγματικά εξαιρετικά δυσχερές να τονίσω όσο χρειάζεται –και όσο θα επιθυμούσα– πόσον επιτυχής υπήρξε η ιδέα του Α.Μ. να αναζητήσει τα θεωρητικά θεμέλια της «επανίδρυσης του κράτους» ή, αν θέλετε, της επαναδιατύπωσης ενός σύγχρονου φιλελεύθερου προτάγματος, στην πολιτική φιλοσοφία του John Rawls. Και τούτο γιατί η πολιτική φιλοσοφία του Rawls εναφέρει στο κέντρο του ηθικού και πολιτικού στοχασμού αυτό ακριβώς που κινεί και τη σκέψη του Μ., δηλαδή την έννοια της ηθικής αυτονομίας του ανθρώπου ως θεμελιώδους μεγέθους της πολιτικής. Η καντιανή αυτή ιδέα γίνεται, όμως, αντικείμενο επεξεργασίας από τον Rawls κατά τρόπο που μας επιτρέπει, νομίζω, δύο

κυρίως πράγματα: αφενός να ψηλαφίσουμε διεξοδικά και σε βάθος τις διαστάσεις της αυτονομίας, που αγκιστρώνεται, εν τέλει, πάνω στην έννοια της ίσης και αμερόληπτης μεταχείρισης των ανθρώπων ανεξάρτητα από τις περί του αγαθού αντιλήψεις του καθενός. Έτσι, ο σεβασμός της ελευθερίας του καθενός, το γεγονός ότι αναγνωρίζουμε στον καθένα την ελευθερία να είναι ο «βιογράφος της δικής του ζωής», διέρχεται –παραδόξως αλλά και αφεύκτως– από τον σεβασμό της αρχής της ισότητας για όλους. Αφετέρου, και με τον τρόπο αυτό, η ιδέα του σεβασμού της ελευθερίας του καθενός βρίσκει τη θεμελίωσή της σε έναν τόπο που κείται έξω από την παράδοση του ωφελισμού, παράδοση που χρησίμευσε παραδοσιακά, στον αγγλοσαξωνικό κυρίως χώρο, ως φιλοσοφικό θεμέλιο του φιλελευθερισμού.

Ακολουθώντας τον Καντ αντί για τον Μπένθαμ, ο Rawls κατορθώνει να προτείνει ένα φιλελεύθερο μοντέλο απαλλαγμένο από τα θεωρητικά προβλήματα και τα πρακτικά αδιέξοδα του ωφελισμού, του ωφελιμισμού που συχνά συγχέει τον σεβασμό της ελευθερίας του καθενός με τον σεβασμό της προτιμησιακής αυθεντίας του καθενός. Με τον Rawls, η ιδέα της ανθρώπινης αυτονομίας διακρίνεται, επιτέλους, από το απισχνασμένο κακέκτυπό της, δηλαδή από την άκριτη και ανερωμάτιστη «ελευθερία επιλογής» (willkur θα έλεγε ήδη ο Hegel), με την οποία, δυστυχώς, όλο και πιο συχνά ταυτίζεται.

Μαζί με τη διάσωση της έννοιας της ανθρώπινης αυτονομίας, διασώζεται όμως και ο φιλελευθερισμός, ο οποίος αναδεικνύεται ως πρόταγμα κατ' εξοχήν ηθικό, με τη βαθύτερη του όρου σημασία. Ο φιλελευθερισμός όχι ως απλός μηχανισμός συντονισμού προτιμήσεων, αποτελεσματικότερης, ενδεχομένως, οργάνωσης της οικονομίας και της αγοράς και άσκησης της εξουσίας, αλλά ως έλλογη και βεβασανισμένη στάση ζωής, ως *ηθικός φιλελευθερισμός*.

Πράγματι, όπως αλλού επισημαίνει ο συγγραφέας, υπενθυμίζοντάς μας τα λόγια του Raz, ο φιλελεύθερος αυτόνομος άνθρωπος είναι, οπωσδήποτε, «ο *συγγραφέας της δικής του ζωής*». Εντούτοις, η αυτοβιογραφική αυτή συγγραφή αποκτά σημασία μόνον οσάκις δεν κατακερματίζεται σε μίαν ακολουθία ανακόλουθων επιλογών (έστω και αν αυτές μπορούν να ενταχθούν στο αφηρημένο πλαίσιο της αναζήτησης της μέγιστης ωφέλειας), αλλά όταν εντάσσεται στο πλαίσιο ενός νοήματος ζωής. Είναι, λοιπόν, επάναγκες όχι μόνον να επιλέγει κανείς, αλλά, όπως θα έλεγαν και οι αρχαίοι

μας πρόγονοι, να «δίδει λόγον» για τις επιλογές του.

Αυτό, πιστεύω, επιτυγχάνει ο Rawls, και αυτό επιχειρεί με συνέπεια το βιβλίο του Α.Μ. Να δώσει λόγον για το ποιες είναι οι προϋποθέσεις προκειμένου η πολιτική να υπηρετήσει τη δυνατότητα μιας ουσιαστικής ανθρώπινης αυτονομίας και προκειμένου κράτος και κοινωνία των πολιτών να συνδράμουν στην επίτευξη του ύπατου στόχου της πολιτικής, που δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, άλλος από το να επιτρέψει στον άνθρωπο να ζήσει έναν βίο νοηματοποιημένο, στο πλαίσιο μιας ανεκτικής, αλλά όχι άνευρης κοινωνίας, μιας κοινωνίας που στοχάζεται και αναστοχάζεται διαρκώς πάνω στην ορθότητα, τη δικαιοσύνη και την αμεροληψία των καταστατικών δικαιολογητικών επιλογών της.

ΞΕΝΟΦΩΝ ΙΩ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

JEAN MEYNAUD, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α': 1946-1965, και τόμ. Β': *Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2002, 654 σελ. και 737 σελ.*

Όλοι, λίγο πολύ, γνωρίζουμε το βιβλίο του Ζαν Μείνω *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*. Το έχουμε διαβάσει, ορισμένοι ίσως έχουν εντυπώσει ιδιαίτερα σε ορισμένα κεφάλαιά του: για τα πολιτικά κόμματα ή για τις κοινωνικές ομάδες για τα εκλογικά συστήματα, για τον ρόλο του στρατού, της μοναρχίας. Στην τωρινή εμπλουτισμένη και ιδιαίτερα επιμελημένη μορφή του, το έργο περιέχει ανέκδοτα πολυσέλιδα κείμενα τα οποία αφορούν το δικτατορικό καθεστώς. Γραμμένα εν θερμώ, δηλαδή την περίοδο 1967-1972, δεν απηχούν απλώς έναν περιβάλλοντα προβληματισμό και κατάθεση σκέψεων για το είδος του καθεστώτος, για την αντίσταση σε αυτό, αλλά και για τις μορφές που ενδέχεται να προσλάβει η έξοδος προς τη δημοκρατία, προς μία κάποια δημοκρατία. Επιπλέον, μέσα στα νέα κείμενα γονιμοποιούνται και επιβεβαιώνονται οι προγενέστερες αναλύσεις, σε κάθε περίπτωση, διαπλέκονται επι-

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε ομιλία στην Επιστημονική Συνάντηση που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης στη Θεσσαλονίκη (13/3/2003) με θέμα «Πολιτική Επιστήμη και Δημοκρατία στην Ελλάδα», με αφορμή την εμπλουτισμένη επανέκδοση του έργου του Ζ. Μείνω.

χειρησιακά με τη συγκυρία του «γκανκστερικού» καθεστώτος – έτσι αποκαλεί ο Μεϊνών τη δικτατορία. Ο συγγραφέας, όπως πλέον διαφαίνεται με σαφήνεια, έχει πλήρως ταυτισθεί με την καθεστωτική ανατροπή, με τη δημοκρατική άνοιξη στην Ελλάδα.

Πράγματι, θα μπορούσε κανείς βάσιμα να ισχυρισθεί ότι αυτό είναι ένα πρώτο, γενικότερο χαρακτηριστικό του δίτομου αυτού έργου. Ποιο, δηλαδή; Η ταύτιση του συγγραφέα, του πολιτικού επιστήμονα Μεϊνών, με το ερευνητικό του αντικείμενο, μία ορατή εμπάθεια, ακόμα περισσότερη – και ακόμα καλύτερα: μία ταυτοτική εμπάθεια με μία από τις παρατάξεις, όχι με πολιτικά κόμματα, που κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου βρέθηκε αναγκασμένη να υφίσταται τις συνέπειες των νικητών αντιπάλων της. Εδώ, η πολιτική ανάλυση φαίνεται να αυτονομείται από επιστημονικές πειθαρχίες και να επιζητά το πολιτικό σχόλιο, χωρίς, ταυτόχρονα, να χάνει κάτι από την αναγκαία αξιολογική της ουδετερότητα.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό: ο Μεϊνών, όπως φαίνεται μέσα από μία συστηματική ανάγνωση, για να συγγράψει μία τέτοια μελέτη γνώρισε ερευνητικά ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο. Ασχολήθηκε με την ιστορία της, με κρίσιμες έστω πλευρές της, είχε δηλαδή τη μέριμνα για μία συνολικότερη κριτική κατανόησή της. Εδώ, ο Μεϊνών είναι, θέλει να είναι, θα λέγαμε, ένας ολικός κοινωνικός επιστήμονας.

Τρίτο χαρακτηριστικό: ο Μεϊνών, ως πολιτικός επιστήμονας, έχει διαρκώς τη φροντίδα να γειώνει το πολιτικό στην κοινωνία, σε τάξεις και στρώματα, σε συμφέροντα και στρατηγικές αναπαραγωγής τους, σε ιδεολογίες. Την ίδια στιγμή που ο λόγος του φαίνεται περιγραφικός, ας μην ξεγελιόμαστε, γνωρίζει με γλώσσα λιτή να αναδεικνύει τα κοινωνικά διακυβεύματα, τα αντιτιθέμενα κοινωνικά σχέδια, να επισημαίνει τη, σε τελευταία ανάλυση, κοινωνική εξάρτηση και συγκρουσιακή φύση της πολιτικής.

Τέταρτο χαρακτηριστικό: την ίδια στιγμή που από την ανάλυσή του ξεπηδάει το κοινωνικό, αποδίδει και υπογραμμίζει με έμφαση την κεντρικότητα της πολιτικής και του πολιτικού ως ιδιαίτερων κοινωνικών δραστηριοτήτων. Αν ήταν διαφορετικά, τότε δεν θα είχαμε συγκεντρωμένες ορισμένες από τις πιο ουσιαστικές, πυκνές και ερμηνευτικά γοητευτικές σελίδες για τα προδικτατορικά πολιτικά κόμματα. Με μία δεύτερη αναλυτική προσέγγιση, οι σελίδες αυτές, παραγόμενες από ένα αόρατο στον αναγνώστη πραγματο-

λογικό υλικό, συνιστούν, ακόμη και σήμερα, μία αναγκαία αφετηρία εκκίνησης για μία ερευνητική τομή της εν λόγω περιόδου.

Πέμπτο χαρακτηριστικό, απόρροια όλων όσα προηγήθηκαν. Ο Μεϊνών, τελικά, μελετά, για μία ολόκληρη ιστορική περίοδο, το πολιτικό στην Ελλάδα, κρίνοντάς το στις υπαρκτές του διαστάσεις, που σημαίνει: σε εκείνες τις διαστάσεις που είχε, λειψό, «ανεύρετο», κουτσουρεμένο, ελλειμματικό, σε κάθε περίπτωση, «καχεκτικο-δημοκρατικό», για να θυμηθούμε τον τίτλο μιας πρόσφατης μελέτης του Ηλία Νικολακόπουλου. Ωστόσο, το θεωρεί και ως προς εκείνες τις διαστάσεις που δεν είχε, ενώ θα έπρεπε να έχει. Αναζητά, δηλαδή, την κοινωνία των πολιτών, αλλά δεν τη συναντά, αναζητά τη δημοκρατική, τη συμμετοχική νομιμοποίηση, αλλά του διαφεύγει, διερευνά την ελαστικότητα και την αυτονομία στη λειτουργία των θεσμών, αλλά δεν τα βρίσκει, πουθενά.

Αυτό που βρίσκει, είναι μία σε θεσμικό επίπεδο αποκοινωνιολογικοποιημένη πολιτική, ενσωματωμένη στις λειτουργίες των (παρα-)κρατικών μηχανισμών, μία συναίνεση παραγόμενη κυρίως μέσα από τον φόβο, τον αποκλεισμό και την καταστολή. Ουσιαστικά, συναντά την έρημο του πολιτικού, έναν πολιτικό με υπεξαιρεμένη αυτονομία, έναν πολιτικό χτισμένο μέσα στο κράτος των εθνικοφρόνων, έναν πολιτικό χωρίς δημοκρατική συνείδηση, μπερδεμένο και βραχυκυκλωμένο μέσα στη διαφθορά του από τους κυρίαρχους εξουσιαστικούς μηχανισμούς και ταξικά συμφέροντα. Συναντά ένα κράτος «διαπλεκόμενο», «δικτυωμένο», προκειμένου να αναπαράγει τα συμφέροντα των νικητών του εμφυλίου.

Επομένως, δικαιούμαστε να υποστηρίξουμε ότι η αναλυτική προσέγγιση του Μεϊνών είναι, από την άποψη αυτή, *δημοκρατική*, είναι *πληθυντική*, είναι *αντιεξουσιαστική*. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για μία *κρίτική, δημοκρατική πολιτική επιστήμη*, την οποία υπηρετεί και εγκαινιάζει για την Ελλάδα ο συγγραφέας. Δημοκρατική, από όλες τις απόψεις: και γιατί νοιάζεται να συμπεριλάβει στην προβληματική της την ολότητα του πολιτικού και, συνεπώς, γιατί ενδιαφέρεται για την ίδια τη δημοκρατία, τόσο ως σχέση όσο και ως καθεστώς. Μία δημοκρατία, την οποία δεν τη σταθμίζει μινιμαλιστικά, αποκλειστικά με βάση ορισμένα «μορφολογικά» της στοιχεία, από το αν υπάρχουν, παραδείγματος χάριν, και λειτουργούν στο εσωτερικό της πολιτικά κόμματα προκειμένου να αποφασίσει για τον σχετικό χαρακτηρισμό της, αλλά την κρίνει και ουσιαστικά, μέσα από τη συμμετοχική πραγματικότητα που θε-

σμίξει, μέσα από την καθημερινότητα των αντιθέσεων και των συγκρούσεων, κυρίως: των φόβων και των προσδοκιών.

Με την έννοια αυτή –και μόνον αυτή– ο Μείνώ μας παραδίδει ένα έργο που έχει παραχθεί, θα λέγαμε, με κίνδυνο να σοκάρουμε, από μία «στρατευμένη» πολιτική επιστήμη. Στρατευμένη στην αποκατάσταση της δημοκρατικής, πολυφωνικής, συγκρουσιακής πολιτικής. Στρατευμένη στον ριζοσπαστικό κριτικό-αναλυτικό λόγο, ο οποίος δεν μπορεί παρά ένα από τα κύρια μέτωπά του να είναι διαρκώς στραμμένο προς την «εξουσία», αφού, άλλωστε, η ίδια η πολιτική συγκροτείται πάντα ως προς την «κυριαρχία».

Ουσιαστικά, τι μας παρουσιάζει ο Μείνώ στο δίτομο αυτό έργο του; Μα τι άλλο από το μεθοδευμένο κλείσιμο του πολιτικού πεδίου, τη συρρίκνωσή του (μέχρι αφανισμού του από τη δικτατορία), την κοινωνική του απομόνωση, την απονομιμοποίησή του. Και προς ποια κατεύθυνση μπορεί να κατανοηθεί πολιτικά το ερμηνευτικό του σχήμα; Μα προς την *αγωνιστική πλευρά της πολιτικής, το αγωνιστικό περιεχόμενο της δημοκρατίας*, αφού ο ίδιος πάντα καλεί να σκεφτόμαστε με όρους συσχετισμού δυνάμεων και ηθικής ταυτόχρονα, ώστε να παράγεται εν δημοκρατία μία ανανεούμενη *αγωνιστική συναίνεση*. Παραδείγματος χάρη, όποιος διαβάσει τις τετρακόσιες σελίδες του Β' τόμου που αναφέρονται στο δικτατορικό καθεστώς, εκεί που η αυστηρή πολιτική ανάλυση χαλαρώνει περισσότερο από τις αναγκαίες βέβαια δεσμεύσεις ενός πολιτικο-επιστημονικού φορμαλισμού και αναμειγνύεται χαρούμενα με το πολιτικό σχόλιο, παρακολουθώντας, ταυτόχρονα, και τη σχετική «σεναριογραφία» της εποχής για τις μορφές που ενδέχεται να προσλάβει η έξοδος από τη δικτατορία, θα παρατηρήσει, εκεί, να ξεδιπλώνεται η διαιρετική, ανταγωνιστική φύση της πολιτικής σε όλη της την καθαρότητα. Και βέβαια, όχι μόνον εκεί, αλλά και αλλού, όπως στην τομή των «Ιουλιανών», της «Βασιλικής εκτροπής από τον κοινοβουλευτισμό», κ.α.

Ωστόσο, όχι μόνον της πολιτικής, αλλά και των *ιδεών* που την πλαισιώνουν. Ιδέες, οι οποίες δεν εκλαμβάνονται από τον ερευνητή ως παρεμπίπτουσες, αλλά ως κινητήριες, ως ιδέες-δυνάμεις, οι οποίες ζωογονούν την πολιτική, τη νοηματοδοτούν, την πνευματώνουν και την παθιάζουν, αποτρέποντάς την από την έκπτωση σε μονοσήμαντη, διαχειριστική, ειδικοκρατική, αγοραία επιλογική και ηδονιστική έκφραση προτιμήσεων. Ιδέες που, επιπλέον, αντιστέκονται στο ολιγαρχικό πνίξιμο της πολιτικής, αλλά και στις

ερμηνευτικές ιδιοτέλειες των πολιτικο-ιδεολογικών συμφηφισμών όταν έχουμε να κάνουμε με την μελέτη του παρελθόντος.

Η αξία, το κλασικό στοιχείο του έργου του, η αναγνωρισμένη πλέον εγκυρότητά του στηρίζονται και αναδεικνύονται, ακριβώς, και από τη μεθοδολογία του, αλλά και από την ευρύτερη αντίληψη που το εμπνέει για την πολιτική, για την ιστορία, τον πολυκομματισμό, τη δημοκρατία. Στις σημερινές συνθήκες της πολιτικο-επιστημονικής βιβλιογραφικής παραγωγής και έρευνας, αυτό το είδος του έργου αναλυτικού-κριτικού λόγου θα μπορούσε να αντιστοιχηθεί με την αναγκαιότητα να προσεγγίζουμε το πολιτικό παιχνίδι εν γένει ως εκείνη την «ικανότητα που [μας] κάνει να βλέπουμε και να πιστεύουμε διαφορετικά» (Π. Μπουρντιέ). Μία τέτοια ερευνητική, και γιατί όχι: ιδεολογική, κατεύθυνση, απαλλαγμένη βέβαια από νοσταλγίες και παλινορθωτικές ψευδαισθήσεις, δηλαδή σύγχρονη και διατηρώντας στο ακέραιο το αίτημα για αξιολογική ουδετερότητα του ερευνητή, θα μπορούσε να είναι μία από τις θαυμάσιες παρακαταθήκες του Ζ. Μείνώ. Σε καιρούς προϋούσας αποκοινωνιολογικοποίησης της πολιτικής και αποπολιτικοποίησης της δημοκρατίας, αυτή ίσως θα μπορούσε να είναι η πλέον συναρπαστική εμπειρία για τις ίδιες τις πολιτικές επιστήμες και το μέλλον τους. Σήμερα, πράγματι, χρειαζόμαστε μία νέα πολιτική θεωρία, μία δημοκρατική θεωρία για το πολιτικό πεδίο, για ένα διευρυμένο και διαφοροποιημένο πολιτικό πεδίο. Για τα κοινωνικά υποκείμενα, τις κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες, τις ταξικές και ιδεολογικές σχέσεις και συμπεριφορές μέσα στη δημοκρατία, για τον λαό και τη λαϊκή κυριαρχία, για το κράτος και τους μετασχηματισμούς της ηγεμονίας του, για τα πολιτικά κόμματα και τις λεγόμενες ομάδες συμφερόντων, για τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, για τα δίκτυα των πολιτών, για μία νέα πολιτική στρατηγική του χώρου και του χρόνου. Το έργο του Μείνώ, από την άποψη αυτή, είναι ένα έργο-μοντέλο.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Coulombis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Coordination D. A. Sotiropoulos ~ **Book-Review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logotheti ~ **Financial Assistant** K. Vlassaki

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 8 Euro. Subscriptions: Individuals 12, Foreign 30, Institutions 60, Students 10. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

NICOS MOUZELIS - GEORGE PAGOULATOS

CIVIL SOCIETY AND CITIZENSHIP IN POSTWAR GREECE

Civil society in postwar Greece is examined from the standpoint of, first, social integration and, second, system integration. In terms of social integration, there has been notable progress in the field of civil, political, social and cultural rights between the pre- and the post-dictatorship period. From the standpoint of system integration, the most notable feature undermining civil society in the pre-dictatorship period was the colonization of most institutional spheres by the state and party system. During the post-authoritarian period, old imbalances are reduced and replaced by new ones. While civil society colonization by the state and the party system recedes, colonization by the market economy is on the rise.

EVAGELOS VENIZELOS**FROM REPRESENTATIVE DEMOCRACY TO DIGITAL DEMOCRACY:
DEMOCRACY AS A FIELD OF NEW POLITICS**

Representative democracy and the democratic and social state and the rule of law are, without a doubt, the most significant institutional achievements of the last three centuries. Representative democracy and, more specifically, political representation is simultaneously the nucleus and the field of politics itself. However, in this age, the foundations of the representative system are unsteady, as its ability to function as the basic, reliable level on which society is synthesized, is being questioned. Many parallel systems for the representation of society have been formed and these act in competition with the democratic political system. These systems are mainly related to economic and communicational power, but also with single-issue agendas of "civil-society" organizations to the extent that these claim a political role. Gradually, the new symbolic fields for the composition of society are transferred from the parliament to the television news broadcasts and to the internet.

At the same time, with the multiplication and intensification of the actions of the "non-governmental organizations," the "political man" is replaced by the "single-issue man" the latter whose political approach and actions are characterized by an approach that is very far from the "complex" political approach of the political parties, even when the latter have specific class and social approaches.

Despite all this, politics continues to be the single, available space in which the important problems of our age can be solved. These are linked with natural, ecological, social and economic dangers that demand the existence of an efficient mechanism of social, national, and international solidarity.

PERSA ZERI**ENSURING THE "QUALITY" OF BROADCASTING PROGRAM-
PERSPECTIVES OF REGULATION**

This article deals with the possibilities to develop a regulative system to ensure the quality of broadcasting programs. It is proceeding on the assumption that the change of media and information economy leads to the modification of the regulation perspective concerning the program quality and diversity. It is more appropriate to develop a new procedural regulation model and to construct a new definition of the meaning of program quality. This new procedural model can be realized only for the purpose of an open self-definition process of broadcasting program. For that reason it is more preferable the development of new forms of self-revision into the production process of the broadcasting program.

IOSSIF BOTETZAGIAS**THE FEDERATION OF ALTERNATIVE ECOLOGISTS:
THE GREEK GREEN EXPERIMENT**

The present paper offers an insight into the historical development of the Greek political Ecology, from the emergence of the first groups in the early eighties to the collapse of the Federation of Ecological and Alternative Organisations (FEA) in the early nineties. This article aims both to cover the gap in the historiography of the Greek Green movement as well as facilitating the further theoretical elaboration of the reasons leading to the collapse of political ecology in Greece, by registering the facts of their development. It highlights the fortuitous problems, such as the activists' intra-personal relations and the nature/timing of the challenges facing them, which foretold their failure, and concludes it was these –rather than any major ideological differences between the competing factions– that led to the collapse of the first Greek green party.

MINAS SAMATAS**SECURITY, FREEDOM AND DEMOCRACY
UNDER THE SCHENGEN TREATY**

This article attempts a sociopolitical assessment of the implementation and effectiveness of the Schengen's Agreement and its impact on human rights, civil liberties, and democracy, at the member nation-states and the European Union (EU). This assessment takes under serious consideration the current primacy of the security or 'securitization' logic, especially after the Sept. 11, in the whole Schengen's system, which considers social issues, like immigration, as EU security threats. Even if we provide documented evidence, which supports fears that up to the present a "fortress Europe" is being build rather than a "People's Europe", we do not consider this current trend of the European integration as teleological; whether an exclusivist, authoritarian "fortress-Europe" or an inclusive, secure and democratic "People's Europe" will finally prevail, is pending on various conflicting interests, the efficiency of the democratic institutions and the vigilance of the civil society.

NICOS CHRISTODOULIDIS**THE BELIEF SYSTEM OF SPYROS KYPRIANOU**

This article constructs the belief system of the former president of the Republic of Cyprus, Spyros Kyprianou and examines its impact on his decision making. Three crucial decisions of Spyros Kyprianou are examined: (a) his

position in the American proposal for solution of the Cyprus Problem in 1978, (b) his stance in the UN negotiations for the solution of the Cyprus Problem in late 1984-early 1985, and (c) his reaction on the proposal of the Greek Government in late 1986-early 1987 for Cyprus' application in the then European Economic Community. The article does not examine the efficacy of these decisions but examines the linkages between a leader's belief system and his decision making.

Πάγια αρχή της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* είναι η δημοσίευση πρωτότυπων άρθρων. Η Γραμματεία Σύνταξης του περιοδικού ενημερώνει τους αναγνώστες ότι διαπίστωσε πως το άρθρο του κ. Καρβούνη, «Νέο Εργατικό Κόμμα και ηθική: μελέτη πάνω στην ιδεολογική αλλαγή των βρετανών σοσιαλιστών», που είχε υποβληθεί προς δημοσίευση τον Μάιο του 2000 και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό, τχ. 18, σ. 71-96, τον Νοέμβριο του 2001, περιέχει εκτεταμένες ομοιότητες με το άρθρο του κ. Mark Bevir, «New Labour: a study in ideology», που δημοσιεύτηκε στο περ. *British Journal of Politics and International Relations*, τόμ. 2, τχ. 3, σ. 277-301, τον Οκτώβριο του 2000.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Νίκος Μουζέλης - Γιώργος Παγουλάτος

Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα

Ευάγγελος Βενιζέλος

Από την αντιπροσωπευτική στην ψηφιακή δημοκρατία. Η δημοκρατία ως πεδίο της Νέας Πολιτικής

Πέσσα Ζέρη

Η διασφάλιση της «ποιότητας» του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος. Ρυθμιστικές δυνατότητες και προοπτικές

Ιωσήφ Μποτετζάγιας

Η ομοσπονδία οικολόγων εναλλακτικών: το ελληνικό πράσινο πείραμα

Μηνάς Σαματάς

Ασφάλεια, ελευθερία και δημοκρατία υπό τη συνθήκη Σένγκεν

Νίκος Χριστοδουλίδης

Το σύστημα πεποιθήσεων του Σπύρου Κυπριανού

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Πάνος Καζάκος - Δημήτρης Μπουρίκος

Η κοινωνική πολιτική ανάμεσα σε κράτος και αγορά: κριτική επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Δεκέμβριος
2003

MD0006025883